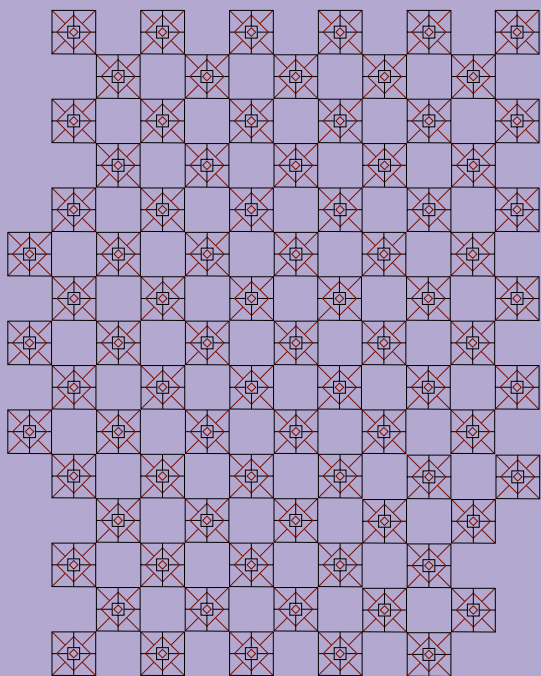

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodvinopisje in
sorodna področja*

III/2-3

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

Glasilozdruženja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (ODGOVORNI UREDNIK),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (GLAVNA UREDNICA),
Maja Vehar (SI) (TEHNIČNA UREDNICA),
Žiga Smolič (SI) (TEHNIČNI UREDNIK),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 1. decembra 2020.

Prevodi: Saša Mlacović
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o., Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov

Cena izvoda: 15 €
Letna naročnina: 25 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne
dediščine, raziskav in novih
tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (TISKANA IZDAJA)
2670-4013 (SPLETNA IZDAJA)

KAZALO VSEBINE

<i>Razprave</i>	7
OSTANKI NEMŠKO–ITALIJANSKE OKUPACIJSKE MEJE NA POLHOGRAJSKEM	8
<i>Maruša Nartnik, Peter Mikša</i>	
»TAKOJ, KO JE BIL KONKURZ JAVNO RAZGLAŠEN, SO PRENEHALI LJUDJE PRIHAJATI V TRGOVINO.«	39
<i>STEČAJNI POSTOPKI MED LETOMA 1938 IN 1941 V FONDU ZGODOVINSKEGA ARHIVA CELJE</i>	
<i>Ivan Smiljanić</i>	
BRIANDOV MEMORANDUM: »EVANGELIJ« ZA LJUDSTVO ALI NEURESNIČLJIV NAČRT?	67
<i>ODZIVI ČASNIKOV JUTRO IN GLAS NARODA NA BRIANDOV MEMORANDUM</i>	
<i>Žan Grm</i>	
»WE STAND FOR ELECTION TO WIN«*	101
<i>»NA VOLITVE GREMO ZATO, DA ZMAGAMO«</i>	125
<i>dr. Božo Repe, dr. Bojan Balkovec</i>	
THE POLITICS OF ERASING REMEMBRANCE AND THE PATH TO IT	142
<i>POLITIKA BRISANJA SPOMINA IN POT DO NJE</i>	201
<i>dr. Božidar Flajšman, dr. Božo Repe</i>	

Recenzije

237

**ŽIVLJENJE OB MEJI: ROGAŠKA SLATINA IN OBSOTELJE KOT
JUGOVZHODNA MEJA NEMŠKEGA RAJHA (1941-1945)**

238

Daniel Siter

KONTAKTI AVTORJEV

244

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

OSTANKI NEMŠKO–ITALIJANSKE OKUPACIJSKE MEJE NA POLHOGRAJSKEM

THE REMNANTS OF THE GERMAN-ITALIAN OCCUPATION BORDER
IN POLHOV GRADEC AREA

UDK: 94(497.4POLHOGRAJSKO HRIBOVJE)"1941/1945"

Maruša Nartnik, Peter Mikša

IZVLEČEK

Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije leta 1941 so si slovensko ozemlje razdelili štirje okupatorji – Nemčija, Italija, Madžarska in NDH. Nove državne meje so slovensko ozemlje razkosale in posledično za več let ločile slovensko prebivalstvo. Del meje med nemškim in italijanskim okupatorjem je tekel tudi preko Polhograjskega hribovja – od Suhega Dola pod Planino do Šentvida pri Ljubljani. Okupacijska meja je bila označena z mejnimi kamni in zavarovana z bodečo žico, stražnimi stolpi in minkimi polji, ostanki so na terenu vidni še danes. V vsakdanjem življenju ljudi je meja predstavljala veliko težavo, saj je bilo mejnih prehodov malo in so bili močno zastraženi. Ljudje so skušali preživeti na različne načine, tako so se ukvarjali tudi s tihotapstvom, ki pa je privedlo do številnih žrtev med civilnim prebivalstvom.

Ključne besede: Polhov Gradec, druga svetovna vojna, Nemčija, Italija, okupacijska meja, stražni stolpi, mejni kamni.

ABSTRACT

After the capitulation of Yugoslavia in 1941, Slovenian territory was split by 4 countries – Germany, Italy, Hungary and the NDH. The new national borders cut Slovenian land, separating its people for many years. A part of it, in between the German and the Italian occupier also ran across the Polhov Gradec Dolomites towards the Ljubljana Basin – from Suhi dol to Šentvid pri Ljubljani. The border was marked with boundary stones and was secured by barbed wire, guard towers and

mine fields, remains still visible on the terrain even now. In the life of ordinary people, the border came with a lot of troubles, because there were not many border crossings and they were heavily guarded. People tried to survive in different ways, so they also engaged in smuggling, which led to many casualties among civilians.

Keywords: Polhov Gradec, Second World War, Germany, Italy, occupation boundaries, watchtowers, boundary stone.

UVOD

Po kapitulaciji Jugoslavije 17. aprila 1941 so okupacijske sile razkosale njeno ozemlje in določile nove državne meje, ki jih je osnoval Hitler. Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno med štiri okupatorje: Nemčijo, Italijo, Madžarsko in NDH. Šlo je za strateško mejo, s katero so Nemci želeli imeti popoln nadzor nad italijansko okupacijsko cono.¹

Meja italijanskega in nemškega okupatorja je sekala celotno slovensko ozemlje. Dokončen potek meje med Italijo in Nemčijo sta s podpisom meddržavne pogodbe 8. julija 1941 sklenila zunanja ministra obeh držav. Ustanovljena je bila nemško-italijanska razmejitvena komisija, ki je bila zadolžena za natančno določitev meja na terenu.² Nemško-italijanska meja je tekla od rapalske meje, južno od Žirov, severno od Polhovega Gradca in Ljubljane, južno od Litije, Radeč in Sevnice, čez Krško polje do Kostanjevice in čez rob Gorjancev nad Savo.³ Ob meji je bil tudi Polhov Gradec z okolico, ki je predstavljal pomembno strateško točko, saj je preko Polhograjskega hribovja tekla meja med italijanskim in nemškim okupatorjem. Meja je močno zaznamovala prebivalstvo, saj je umetno presekala kraje, vasi in kmečke posesti.

APRILSKA VOJNA IN RAZKOSANJE SLOVENSKEGA OZEMLJA

Druga svetovna vojna se je aprila 1941 razširila tudi na področje Balkana. Ta del ozemlja sta si močno želeli tako Italija kot Nemčija. Jugoslavija je 25. marca 1941 podlegla dolgotrajnim pritiskom Nemčije in podpisala trojni pakt.⁴ V odgovor na pristop k paktu so v Jugoslaviji izbruhnile demonstracije, ki so privedle do državnega udara. Nemške

---

1 Repe, Božo. »Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu.« *Zgodovinski časopis*, 73/1–2 (2019), 160.

2 Bojan Balkovec in Božidar Flajšman. »Okupacijske meje na Dolenjskem 1941–1945.« V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, (ur. Božo Repe), 53–71. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020, 57.

3 Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968, 139.

4 Mikša, Peter in Matija Zorn. »Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945).« V: *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020, 7.

okupacijske sile so na Hitlerjev ukaz izvedle napad na Jugoslavijo, ki se je brez predhodne vojne napovedi zgodil v jutranjih urah 6. aprila 1941. Pričel se je s silovitim zračnim napadom na letališča v večjih mestih: Skopje, Kumanovo, Niš, Zagreb, Brežice, Ljubljana in Beograd, ki je bil bombardiran v več akcijah.⁵ Skupaj z nemškimi enotami so ozemlje Jugoslavije napadle tudi italijanske in madžarske vojaške enote.⁶ Časopis *Marburger Zeitung* nam nekaj dni po napadu na Jugoslavijo poroča o prodoru nemške vojske:

Dostop nemškega Wehrmachta do jugovzhodne Evrope je presešel vsa pričakovanja. V rekordnem času so vojaške enote Nemškega Wehrmachta dosegle svoj cilj. Še pred nekaj dnevi vroče sanje vseh Nemcev na jugovzhodu so se tako rekoč čez noč izpolnile. Vojaška ura Adolfa Hitlerja deluje brez primere natančno. Vojna na Balkanu se še niti ni začela, v časopisih in na radijskih postajah pa že napovedujejo velikanske vojaške uspehe, ki bodo pisali zgodovino.⁷

V le enajstih dneh so si okupacijske sile pokorile Jugoslavijo, ki je 17. aprila kapitulirala. Časopisni vir *Slovenec* nam poroča o dogodku: »Kakor je bilo že objavljeno s posebnim poročilom, se je dne 17. aprila celotna srbska vojska vdala ter je – v kolikor še ni bila razorožena – kapitulirala.«⁸

Meje je okvirno določil Hitler že 27. marca 1941, dokončno pa s »Smernicami za razdelitev Jugoslavije« 3. in 12. aprila 1941 v enem od svojih glavnih stanov v Mönichkirchnu pri Dunaju. Vojaškim zasedbam in markiranju teritorija so sledili diplomati na terenu. Glavni nemški

---

5 Markovič, Zvezdan. »Lessons learned from the April War in 1941, with emphasis on the Slovenian territory.« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 9/1 (2009), 95–110, 103.

6 Repe, Božo. *S puško in knjigo: narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015, 11–13.

7 »Grossdeutschlands Wehrmachts marchiert.« *Marburger Zeitung*, 10. april 1941, št. 82, 1.

8 »Boji v Jugoslaviji so bili v petek opoldne končani.« *Slovenec*, 19. april 1941, št. 90a.

pogajalec je bil diplomat nižjega ranga Kurt von Kamphoevener, ki ga je zunanji minister Ribbentrop imenoval za svojega pooblaščenca.⁹

Nemčija je zasedla Štajersko, severni del Dolenjske, Gorenjsko, Mežiško dolino, Dravograd z okolico in severozahodni del Prekmurja. Italiji je pripadla večina Dolenjske in Notranjske ter Ljubljana. Na podlagi dogovora med Nemčijo in Madžarsko so Nemci Prekmurje predali Madžarski. Nekaj slovenskih vasi iz občine Bregana je prišlo v okvir NDH: Bregansko selo, Nova vas pri Bregani, Jesenice na Dolenjskem, Obrežje in Čedem.¹⁰

Če si pogledamo površino ozemelj, ki so jih okupacijske sile zasedle, prednjači Nemčija z 10.118,52 km², sledita Italija s 4.550,66 km² in Madžarska, ki ji je pripadlo 99,54 km² slovenskega ozemlja.¹¹ Na geografskem inštitutu Antona Melika so izračunali, da je skupna dolžina okupacijskih meja na Slovenskem znašala 560 kilometrov in je predstavljala pet različnih mejnih območij: mejo med Nemčijo in Italijo, mejo med Nemčijo in Madžarsko, mejo med Madžarsko in NDH, mejo med Nemčijo in NDH ter mejo med Italijo in NDH.¹² Slovenski narod je bil eden izmed najbolj razkosanih v Evropi, zanj so vsi okupatorji načrtovali izbris.¹³

Slika 1 (desno):
Prikaz okupacijskih con in potek meja na Slovenskem med 2. svetovno vojno.
Vir: ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika.

---

9 Repe, Božo in Kornelija Ajlec. »Okupacijske meje 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu.« V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, 7–32. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020, 16.

10 Repe, Božo. »Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu.«, 160.

11 Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 72.

12 Repe, Božo. »Diplomatsko razkosanje Slovenije«, 160.

13 Dolinar M. France [et al.]. *Slovenski zgodovinski atlas*, ur. Drago Bajt in Marko Vidic. Ljubljana: Nova revija, 2011, 180.

ZAVAROVANJE NOVIH DRŽAVNIH MEJA

Vsi okupatorji so pridobljeno slovensko ozemlje označili z državno mejo in jo utrdili. Med seboj so podpisali meddržavne pogodbe. Prvi sta 13. maja 1941 podpisali pogodbo Nemčija in NDH, sledili sta Italija in NDH, ki sta pogodbo podpisali 18. maja 1941, kot zadnji sta pogodbo podpisali Nemčija in Italija, in sicer 8. julija 1941. Do podpisa pogodbe ni prišlo med Nemčijo in Madžarsko ter Madžarsko in NDH, saj so bile države v sporu zaradi Medžimurja.¹⁴

Za določitev nemško-italijanske meje je bila vzpostavljena skupna razmejitvena skupina, ki so jo sestavljali italijanski vojaki in nemški uradniki. Delovala je v prvih mesecih po okupaciji. Nova italijansko-nemška državna meja je bila hkrati meja Ljubljanske pokrajine in v tem delu tudi najbolj nesmiselna, saj je Ljubljano odrezala od zaledja na severu. Šlo je za posebej nenaravno mejo, ki je sledila zgolj strateškemu namenu.¹⁵

Slika 2: Potek nemško-italijanske meje preko Polhograjskega hribovja.

Vir: ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika.

¹⁴ Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 72.

¹⁵ Prav tam.

Vrstni red poteka določitve meja je na vseh področjih potekal podobno. Najprej se je meja določila na politični ravni, sledila je vojaška zasedba ozemlja in začasno označevanje teritorija. Dokončno je mejo določila razmejitvena komisija, okupatorji pa so nato na svojih ozemljih mejo očistili in fizično zavarovali.¹⁶

Predvsem Nemci so meje zavarovali z minskimi polji, žičnatimi ograjami, stražnimi stolpi in bunkerji. V obmejnem pasu so podrla poslopja, izsekali gozd in ustvarili 50 metrov široke čistine. Za potrebe postavljanja meje so uporabili civilno prebivalstvo. Na bolj izpostavljenih delih so postavili tudi do dva metra visoke pregrade, ki so bile prepredene z bodečo žico, ki so jo razpotegnili tudi po tleh, in nekaj metrov na široko območje zavarovali s pehotnimi minami. Ob meji so pogosto postavili tudi stražne stolpe in vzpostavili telefonsko linijo. Stolpi so v višino merili do 30 metrov in so stali na štirih betonskih podstavkih. Grajeni so bili iz dvojnih debel, na vrhu pa je stalo 3 x 3 metre veliko in pokrito stražarsko mesto.¹⁷ Takole se stražnega stolpa na hribu Kovček spominja domačin Matevž Košir iz Suhega Dola:

In gor so bli stražarji, ponoč pa mende niso bli gor, so bli v bunkerjih. Stolp je biu taku narjen, da je jemu doplih stena pa pesk umes, 25 peska, da tut če bi pršl strelat ne bi pršla krogla skoz. Blo je pa to visoku 30 metrov, do tistga bivalnga prostora. /.../ So bli te graničarji uglavnm Slovenci – Korošci. So znal slovensk govort, s komandirjem vred.¹⁸

ITALIJANSKO-NEMŠKA MEJA NA OBMOČJU POLHOVEGA GRADCA

Pomemben del italijansko-nemške meje je potekal preko Polhograjskega hribovja. Meja je od Suhega Dola pri hribu Kovček tekla dalje v smeri severovzhoda med glavnim križiščem Kurja vas-Suhi Dol-Gorenja vas in med domačijama Krvina in Pišek. Od tam se je usmerila

¹⁶ Repe, Božo. »Diplomatsko razkosanje Slovenije«, 170–172.

¹⁷ Mikša Peter in Matija Zorn. *Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941 – 1945)*, 100–102.

¹⁸ Gradišnik, Karin, Šavli, Martin in Šifrar Krajnik Sara. »Okupacijska meja 1942–1945 (Horjul, Dobrova, Polhov Gradec).«

<https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/okupacijska-meja-1942-1945-horjul-dobrova-polhov-gradec/440697783174659/> (dostop: marec 2019).

proti Planini nad Horjulom in šla čez Marinčev hrib. Od tam se je spustila do Zamejskega malna, se nadaljevala pod Roženijo do Malega vrha in nato do Medvedovega malna med Butajново in Zalogom. Dalje je tekla nad Klovžarjem in po Jernejčkovem grabnu, kjer so zaradi meje porušili domačiji v Nart in v Trnavc. Meja je šla po pobočju Srednjega vrha do mostu pri Vrbancu v Zalogu, od tam dalje po smolniški strani vse do kmetije Zalaznik, kjer je prečkala strugo Velike Božne in pot nadaljevala nad reko po pobočju Polhograjske gore do Mačkovega grabna. Dalje je tekla mimo Matocka, ki je bil na nemški strani, in nato pri mostu Medvejek na drugo stran reke¹⁹ in se od tam povzpela po grebenu visoko nad Kovčkom in na Setnico (pod domačijama pri Jernej oz. Jernejovc in pri Mehačk).²⁰ Dalje je meja tekla po jugovzhodnem pobočju Polhograjske Grmade, pod potjo mimo lovske kočice na poti na Grmado, čez vrh Goljeka (809 metrov) in pod kmetijo Marevšnikar (v bližini gostilne Dobnikar), pod vasjo Katarina (Topol). Osredek je bil že italijanski. Meja se je nadaljevala čez Toško Čelo, ki je bilo nemško, in se spustila do Pržana in tekla dalje med Šentvidom in Dravljami do mostu čez Savo pri Črnučah.²¹

Ob vojaški zasedbi omenjenega dela meje ta še ni bila dokončno določena. Območje v Suhem Dolu in na Planini je naprej zasedla italijanska vojska, v le šestih mesecih pa je prišla pod nemško oblast: *»Planina je bila pod državno oblastjo Rima 172 dni. Do zdaj je bila državna meja z Golega vrha v Suhi dol, kjer je na križišču ceste na nemški strani vihrala rdeča zastava s kljukastim križem, a na Sedejevi strani italijanska.«*²²

Spomladi 1942 so Nemci mejno črto na Polhograjskem ogradili z bodečo žico in zaminirali.²³ Tam, kjer so postavljali mejno infrastrukturo,

---

19 Takrat je most stal kakšnih 50 metrov in za nadstropje nižje v smeri proti Polhograjskem domu. Današnji most je bil postavljen šele leta 1953.

20 Vas Ravnik je bila približno en kilometer oddaljena od meje in je bila na italijanski strani, npr. pri Mejak (Setnica 2).

21 Bokal, Milka. »Tako je bilo.« (zgebanka).

22 Cankar, Jakob. Zapisi iz dnevnika Jakoba Cankarja; hrani Janez Cankar, Planina.

23 Cankar, Franc. »Dota v nahrbtniku: Pripoved strica Toneta.« 20. april 2009. Zasebna zbirka Milana Koširja.

so posekali gozdove oz. naredili čistine, široke okoli 50 metrov in ob tem podirali vse, kar jim je prišlo na pot – tudi domove lokalnega prebivalstva, ki se je moralo izseliti.

Posekali so 1 kilometer dolge, prav debele in lepe bukve in veliko drugega lesa, pa nismo dobili prav nič zanje. Bili smo kakor odrezani od drugega sveta. To je bila nemško-italijanska meja. Začeli so voziti z vozmi cele bale žice in železne štange za mejo. Hudo je bilo, ker nismo smeli čisto nikamor od hiše. Pozneje, ko je bila meja dokončana, so vse naokoli položili mine, da nisi vedel, kam bi stopil, vse je bilo prekopano in prevoženo. Ko smo delali na polju, smo našli mine vseh vrst. Smeli nismo nikamor. /.../ Nemci so podrli vse, kar ni bilo od meja oddaljeno vsaj 200 metrov. Pomagali smo tistim, katerim so Nemci uničili domačijo.²⁴

Mejo so gradili nemški vojaki in domače civilno prebivalstvo, ki so mu grozili s smrtjo, če bi odklonili pomoč. *»Če nisi bil poslušen za njihovo komando, je bila grožnja smrt.«²⁵* Mine pa so postavljali izključno vojaki, tako so bile na skritih lokacijah in prebivalstvo ni vedelo zanje.²⁶ Utrjena meja med nemško in italijansko stranjo je bil 4–5 metrov širok pas, prepleten z bodečo žico in zaminiran.²⁷ Nad Kovčkom, v pobočju Polhograjske gore (Lovrenc), na Planini, v Srednjem vrhu in po Grmadi se še danes lahko najde bodečo žico in ostanke nekdanje meje.

Okupacijsko mejo sta varovali obe strani – tako nemška kot italijanska. Matevž Košir se spominja, da so nemške mejne patrolje sestavljali predvsem koroški Slovenci, ki so znali govoriti slovensko in so se z domačini pogovarjali tudi slovensko. Med njimi so bili tudi takšni, ki so jim zaupali lokacije min ali jih opozarjali na določena minirana območja. Po italijanski kapitulaciji meja ni bila več tako strogo varovana, a je do konca vojne ostala v uporabi. Od tedaj naprej so jo varovali

---

24 Bradeško, Ludovika. »Domača zgodovina.« Zasebna last Milana Koširja.

25 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1942 do leta 1945.« 29. junij 2016. Zasebna zbirka Milana Koširja.

26 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

27 Cankar, Franc. »Švercanje po zraku: Pripoved strica Lojza.« Marec 2011. Zasebna zbirka Milana Koširja.

predvsem zaradi boja proti partizanom in jim na ta način omejevali gibanje.²⁸

MATERIALNI OSTANKI MEJE

Mejni kamni

Nemci so na celotnem okupiranem ozemlju poleg žičnate meje mejo označili tudi z mejnimi kamni, ki so se glede na označbe in velikost med seboj razlikovali in jih danes na terenu najdemo v različnih dimenzijah.²⁹ Na obravnavanem odseku meje smo našli tri mejne kamne z oznako LW in dva manjša mejna kamna z oznako I in D na Toškem Čelu. Okupacijski mejni kamni z oznako LW so bili najdeni le na delu italijansko-nemške meje na Polhograjskem, predvidevamo, da je označevala nov odsek meje, ki je tekla od ločnice stare rapalske meje na Vrsniku proti Ljubljani. Oznaka LW bi lahko ponazarjala staro nemško ime za Ljubljano – Luwigana.

Na domačiji pri Medvedu je stal mlin, ki je bil skupaj s hišo porušen leta 1942.³⁰ Na posesti domačije je bil odkrit mejni kamen LW 29, ki je po koncu okupacijske meje služil kot ena od stopnic za vhod v hišo. Ob občinski spominski slovesnosti, posvečeni vsem žrtvam medvojne meje med Italijo in Nemčijo, so leta 2016 mejni kamen postavili nazaj na prvotno mesto. Prav takrat so na mestu, kjer je tekla voda na mlin, postavili tudi spomenik v obliki križa, izdelan iz jeklenih drogov, ki so ostali od nekdanje meje. Spomenik, ki so ga postavili domačini, je posvečen vsem žrtvam ob nemško-italijanski meji na Polhograjskem.³¹

Naslednji mejni kamen LW 21 stoji v bližini hiše pri Matock. Nahaja se nad reko Božno v pobočju Polhograjske gore (Sv. Lovrenc). Omenjeni mejni kamen ni obnovljen.

---

28 Intervju z Matevžem Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

29 Mikša, Peter. »Okupacijski mejni kamni (1941 – 1945) na Slovenskem – še danes vidni markerji prostora.« <http://zgodovina.si/16704-2/> (dostop: november 2020).

30 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

31 Tominc, Gašper. »Nekoč meja, danes spominsko obeležje«. <https://www.mojaobcina.si/dobrova-polhov-gradec/novice/nekoc-meja-danes-spominsko-obelezje.html> (dostop: november 2020).

Slika 3:
Mejni kamen LW 29
v Medvedovem malnu.
Foto: Maruša Nartnik

Slika 4:
Mejni kamen LW 21 v pobočju
Polhograjske gore.
Foto: Maruša Nartnik.

Na drugi strani reke Božne na pobočju nad Kovčkom leži mejni kamen z oznako LW 20. Kamen se nahaja nad kmetijo pri Kovčk, približno 60 metrov pod cesto na Setnico. Kamen je obnovil Milan Košir.

Slika 5: Mejni kamen LW 20 nad Kovčkom.

Foto: Maruša Nartnik.

Zadnja dva mejna kamna, ki smo ju odkrili na terenu, prav tako še vedno stojita na Toškem Čelu, kjer je stal tudi nemški stražni stolp. Gre za manjša mejna kamna, ki se po oznaki in velikosti razlikujeta od predhodnih. Označena sta z veliko črko I na eni strani in veliko črko D na drugi. Tovrstne mejne kamne, ki so označevali okupacijsko mejo med Italijo in Nemčijo, je mogoče najti vzdolž te meje na Dolenjskem, še več pa jih je na liniji nemško-hrvaške okupacijske meje na Štajerskem, predvsem na Maclju.³²

---

³² Mikša, Peter in Matija Zorn. *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*, 59–62.

Slika 6:
Mejni kamen na Toškem Čelu,
ki označuje italijansko
okupacijsko cono.
Foto: Maruša Nartnik.

Slika 7 :
Mejni kamen na Toškem Čelu,
ki označuje nemško
okupacijsko cono.
Foto: Maruša Nartnik.

Kratka zgodba o italijanski mejni tabli na Setnici

Na kmetiji pri Jernej (Jernejovc) na Setnici malo pod vrhom Grmade še danes stoji ohranjena italijanska mejna tabla z napisom: *CONFINE TRA ARMATA ITALIANA E TEDESCA: Prosecurazione solo con per messo*, kar v prevodu pomeni: Meja med italijansko in nemško armado: Nadaljevanje samo z dovoljenjem.³³

Po pričevanju tamkajšnjega gospodarja Jerneja je bila tabla postavljena kar na njihovo dvorišče. Če bi tako ostalo, bi ob postavitvi meje zaradi očiščenja mejnega pasu podrli obe domačiji pri Jernej in pri Mehačk. To se ni zgodilo, saj se Nemci s to postavitvijo niso strinjali in so tablo vrgli po bregu navzdol. Ko so Italijani ponovno prišli do domačije, so tablo postavili nazaj na dvorišče. To je ujezilo Jernejevega očeta in tako je ponoči odstranil tablo ter z njo zabil lino pred vhodom v hlev, kjer stoji še danes. Mejo so potem Nemci le postavili nižje pod obema domačijama in tako obe obvarovali pred rušenjem.³⁴

Slika 8: Italijanska mejna tabla na domačiji pri Jernejovc.

Foto: Maruša Nartnik.

33 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1941–1945.« 29. junij 2016. Zasebna zbirka Milana Koširja.

34 Intervju z Milanom Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

Prav o tej mejni tabli nam govori tudi spodaj prevedeni italijanski arhivski vir. Gre za italijansko poročilo, ki omenja odstranitev italijanskih mejnih tabel na Setnici in Gontah, kar naj bi storili nemški vojaki.

V noči med 1. in 2. julijem je nekaj Nemcev odstranilo razmejitveno tablo med italijansko in nemško vojsko, ki se nahaja na Setnici.

Naša patrolja, ki je na kraj prispela zjutraj ob 2. uri in ugotovila, da je tabla odstranjena, je povprašala nekaj prebivalcev kraja, tudi 12 let starega fanta Ivana Hribernika, prebivalca Setnice št. 5, in izvedela da so bili nemški oficirji.

Predvidevam, da so bili namesto nemških častnikov, nemški cariniki, ki jim je poveljeval Zoll Inspektor (ki ga lokalno prebivalstvo običajno imenuje oficir).

V poročilu petega toka sem poudaril, da se je isto ponovilo s kartelom Gonte, odstranjenim v noči s 4. na 5. julij. Domnevam, da ga je odstranil sam inšpektor Müller, saj mi je zvečer 4., v pogovoru, ki ga je imel z menoj ob 20. uri povedal, da naj bi bili naši znaki Sv. Lovrenc, Setnica in Gonte premaknjeni bolj nazaj, po razgovoru pa je z Zoll Inspektorjem Godatom in nekaterimi nemškimi cariniki hodil po mulatjeri, ki vodi točno od Setnice in Gont.

Prav tako poudarjam, da so bile table ponovno odstranjene:

- na Gontah, v noči 11., 12. in 15. julija;
- na Setnici v noči 12., 15. in 16. julija.

Moram dodati, da je iz poročila, ki ga je sestavil in podpisal inšpektor Müller – in ki ga je kapitan Krömer ob zadnjem obisku Ljubljane prikazal častnikom tega ukaza – razvidno, da je znake odstranil sam inšpektor Müller.³⁵

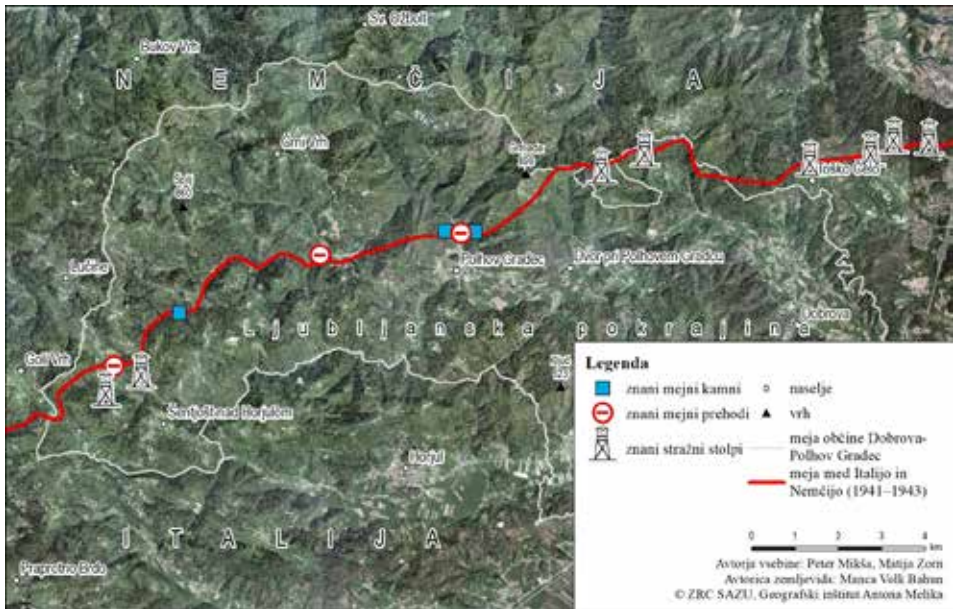
Betonski podstavki nemških stražnih stolpov

Na meji so Nemci za potrebe varovanja mejnega območja postavili stražne stolpe. Pri raziskovanju terena smo odkrili betonske podstavke osmih stražnih stolpov, ki so stali od Suhega Dola do Šentvidu pri Ljubljani, kjer je potekal tudi pomemben mejni prehod. Stražni stolpi so bili postavljeni na strateško pomembnih točkah in so v višino merili do 30 metrov, velikost stolpov je glede na teren variirala.

---

35 SI AS 1755; Poveljstvo 11. armadnega zbora; fasc. 656a; VI/M 41 – 17; Nemško – italijanska razmejitvena črta.

Slika 9: Lokacija ostankov stražnih stolpov na terenu od Suhega Dola do Ljubljane
Vir: ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika.

Prvi stražni stolp je bil postavljen v Suhem Dolu, stal je na hribu Kovček v Koširjevem gozdu. Na terenu so vidni ostanki štirih betonskih podstavkov. Stari gospodar³⁶ na domačiji pri Koširju je povedal, da so bili nosilni stebri med seboj oddaljeni 9,2 metra in da je stolp v višino meril približno 30 metrov. V stolp so vodile lesene stopnice, ki so segale od podesta do podesta.³⁷ Del teh stopnic je še danes ohranjen v hlevu na kmetiji pri Koširju. Še vedno je vidno tudi mesto, kjer je stal bunker. Ob cesti Suhi Dol–Smrečje je danes postavljena spominska tabla, ki označuje pot do stolpa, približno 8 minut hoje od glavne ceste skozi gozd. Matevž Košir se stolpa spominja takole:

In gor so bli stražarji, ponoč pa mende niso bli gor, so bli v bunkerjih. Stolp je biu taku narjen, da je jemu doplih stena pa pesk umes, 25 peska, da tut če bi pršl strelat ne bi pršla krogla skoz. Blo je pa to visoku 30 metrov, do tistga

36 Intervju z Matevžem Koširjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

37 Prav tam.

bivalnga prostora. /.../ So bli te graničarji uglavnm Slovenci – Korošci. So znal slovensk govort, s komandirjem vred.³⁸

Slika 10: Ostanek dela stopnic iz stražnega stolpa v Suhem Dolu, sedaj last Koširjeve zbirke.

Foto: Maruša Nartnik.

Naslednji stražni stolp je stal na Planini, in sicer na hribu v bližini kmetije pri Marinč. Ostanki stolpa na terenu niso vidni. Janez Cankar se stolpa spominja takole:

Ta je bil 60 metrov oddaljen od hiše. So ga postavlj, da so mel čimlepši razgled ob mej. In ko so to začel postavljat, so aktiviral vse ljudi, bodisi tukaj vaščane pa še s sosedne vasi vaščane – Lučne. So mogli prnest material les, tu pesk je bil potreben za temelje zabetonirat. Je blo treba peska nakopat, takrt so s krampi kopal. Pesk je biu tu gor na vrh, k je bla ta hišca na vrh stolpa.³⁹

Kako je stolp izgledal, je razvidno iz ohranjene fotografije, ki je last zasebne Marinčeve zbirke. Pomemben spomin na nekdanjo mejo je tudi jablana (gambovc), ki je služila kot opora za bodečo žično ograjo:

To je bla meja ornk nerjena, to je bla žica z drajta spletena, žica bodeča pa še zaminiran. Kjer je bla pa čistina je bla pa še ograja dva metra visoka. Kljub temu so švercarji bli, so že zvohal kod se da, pa tu kšno mino so sprožl.

38 Gradišnik, Karin, Šavli, Martin in Šifrar Krajnik Sara. »Okupacijska meja 1942 – 1945 (Horjul, Dobrova, Polhov Gradec).«

39 Prav tam.

Je pa zanimiv, da je še od meje en jabuk pr cest. En jabuk, gambovc se imenuje. Tu se pa tut sam spomnem, k so mejo napelal. Sej jst sm biu otrok pa sm šou ke zravn gledat. In je bil tm en jabuk tukle močan, lih k en kol. Lih tm k je meja pršla, so ga spodej odsekali, lih tok viši, da so za kol imel, da so pol ta žica gor obesl. In drevo se ni posušu, se je obrasu nazaj in k so mejo podrl, je ta jabk ostal in je še zdej.⁴⁰

Jablana še danes stoji ob cesti Planina–Butajnova.

Zanimivo je, da sta omenjena stražna stolpa stala na zelo kratki zračni razdalji. To lahko razložimo, če na omenjeno območje gledamo kot na pomembno strateško točko. Suhi Dol je namreč predstavljal točko, kjer je potekala meja med Notranjsko in Gorenjsko. Stražna stolpa sta torej varovala pomemben prehod iz Ljubljanske kotline proti Gorenji vasi in dalje proti Primorski.

Slika 11: Jablana – gambovc, ki je služil kot kol za postavitve meje.

Foto: Maruša Nartnik.

Tretji stražni stolp je stal na hribu Goljek (najvišji vrh med Grmado in Katarino, 809 m n. v.). Tu imamo še vedno ohranjene betonske podstavke. Glede na razdaljo med njimi, ki je krajša, kot je na primer

⁴⁰ Prav tam.

med podstavki na Kovčku, lahko sklepamo, da je bil stolp visok okrog 20 metrov.

Slika 12: Betonski ostanki stražnega stolpa na Goljeku.

Foto: Maruša Nartnik.

Na zelo kratki razdalji je na hribu Grabci stal naslednji stražni stolp. Tu so prav tako še vedno ohranjeni betonski podstavki stražnega stolpa, nahajajo se približno 200 metrov od gostilne Podobnik. Sklepamo, da je bil še manjši, saj razdalja med podstavki meri manj kot 6 metrov.

Slika 13: Betonski ostanki stražnega stolpa na Grabcih.

Foto: Maruša Nartnik.

Stražnemu stolpu na Grabcih je sledil stražni stolp na Toškem Čelu (535 m n. v.).⁴¹ Postavljen je bil na strateško pomembni točki, od koder se spustimo proti Šentvidu pri Ljubljani. Zunanji tloris betonskih podstavkov meri 7,5 x 7,5 metra. Na podlagi tlorisa lahko predvidevamo, da je bil po dimenzijah večji od predhodnih dveh. Na enem izmed betonskih podstavkov je pritrjena spominska tabla, ki nas opominja na nekdanjo mejo.

Slika 14: Betonski ostanki stražnega stolpa na Toškem Čelu.

Foto: Maruša Nartnik.

Stražnemu stolpu na Toškem Čelu je sledil stražni stolp pri Črnem Vrhju (481 m n. v.), ki je stal precej nižje. Betonski ostanki stojijo na grebenu, njihov zunanji tloris meri 7,5 x 7,5 metra in je bil podobne velikosti kot predhodni stražni stolp na Toškem Čelu.

Slika 15: Ostanki betonskih podstavkov pri Črnem Vrhju.

Foto: Maruša Nartnik.

Stražni stolp pred Šentvidom je stal na

---

41 Podatke o lokaciji stražnih stolpov od Toškega Čela do Šentvida sem odkrila s pomočjo spletne strani Geago, ki je omenjene ostanke stolpov poslikala in označila njihove približne lokacije; »Stražni stolpi iz druge svetovne vojne.« <https://www.geago.si/sl/pois/6987/strazni-stolpi-iz-druge-svetovne-vojne> (dostop: november 2020).

grebenu nad Pržanom. Ohranjena sta dva betonska podstavka, ki sta vidna na spodnji fotografiji. Betonska podstavka sta drug od drugega oddaljena 10 metrov in je bil verjetno najvišji stražni stolp, katerega ostanke smo odkrili. Po dimenzijah se lahko primerja s stražnim stolpom, ki je stal v Suhem Dolu.

Slika 16: Ostanki betonskih podstavkov nad Pržanom.

Foto: Maruša Nartnik.

Zadnji stražni stolp, ki našo mejo pripelje do Ljubljane, je stal v Šentvidu (317 m n. v.) pri Ljubljani. Ohranjeni so betonski podstavki, ki so na terenu še vidni. Omenjeni stolp je prav tako ohranjen na fotografiji, ki jo hrani Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani.

ŽIVLJENJE OB MEJI IN ŽRTVE

Na omenjenem odseku meje je bilo podrtih kar nekaj zgradb, zaenkrat nam je znanih 11 porušenih objektov. Na spodnjem zemljevidu hišice prikazujejo mesta, na katerih so bile zaradi meje porušene ali požgane domačije. Od leve proti desni si sledijo: pri Součk, pri Glavtar, Malovrh nad Roženijo, Medvedov mlin, v Trnavc, v Nart, pri Štefan, Zalaznikova bajta, Urhovc, Grajska koča in pri Kovčk. Prav tako so na sliki označena mesta, kjer stojijo stražni stolpi, mejni kamni, cestne zapore, postojanke in kje so bile žrtve zaradi meje, a le za območje Občine Dobrova - Polhov Gradec.

Slika 17: Zemljevid meje med Italijo in Nemčijo na območju današnje Občine Dobrova - Polhov Gradec z vrisanimi stražnimi stolpi, porušeni stavbami, lokacijami žrtev min na meji idr.⁴²

Nemške oblasti so za potrebe zavarovanja meje pred nelegalnimi prehodi izdale več ukazov glede utrditve meje s t. i. varnostnimi pasovi, ki so bili široki tudi do 200 metrov. Vse prebivalstvo, ki je ob mejnih krajih

42 Slana, Nina. »Spomin na kruto razmejitev.« Občina Dobrova-Polhov Gradec. September 2015.

živelo znotraj obrambnega pasu, se je moralo izseliti. Pri tem ni bilo pomembno, ali je šlo za Nemce ali Slovence. Nemške oblasti so vsem izseljencem zagotavljale ohranitev lastnega premoženja in pridobitev enakovredne posesti na kraju naselitve. V primeru, da izseljenih ljudi ne bi bilo mogoče naseliti na Gorenjskem, bodo poslani nekam v Tretji rajh, kjer so jim oblasti zagotavljale nemoten obstoj.⁴³ Mejo so po določbi nemške oblasti iz 20. januarja 1942 smeli ljudje prestopati samo z uradnim dovoljenjem oz. z veljavno obmejno listino na uradno določenih in nadzorovanih mejnih prehodih. Če je kdo mejo prestopal brez veljavnih dokumentov oz. nelegalno, je dobila nemška policija ukaz za takojšnjo uporabo orožja. Kraji, kjer so ljudje lahko uradno prehajali mejo, so bili: Rateče, Bohinjska Bistrica, Žiri, Šentvid, Črna vas in Sveti Jakob v Lazah.⁴⁴

Slika 18: Z žico zavarovana meja med Nemčijo in Italijo.

Hrani: Milan Košir.

43 SI ZAL ŠKL Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka), 268, Zbirka NOB, 3. inventar propagandnega gradiva, II. dokumenti nasilja in strahot okupatorja in njegovih pomagačev, šk 77, c. stenski časopisi, ovoj 14, Stenski časopis.

44 SI ZAL ŠKL (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka), 268, Zbirka NOB, 2. inventar nemškega okupacijskega gradiva, c. plakati in letaki, ovoj 15, Objava.

Ljudje, ki jim je meja presekala njihove vsakdanje ustaljene poti, so skušali preživeti na različne načine. Ker so bili mejni prehodi redki in si potreboval dovolilnico, so ljudje mejo prestopali skrivoma. Mnogi med njimi so se pričeli ukvarjati s tihotapstvom, o čemer pričajo zgodbe: *»Italijani so zelo dobro plačevali gobe, tudi, maslo, margarino, živino, žganje. Nemci pa niso imeli tobaka in cigaret in to se je kar veliko švercalo.«*⁴⁵ Ljudje so čez mejo tihotapili hrano, obleke in razne dobrine, ki jim jih je primanjkovalo, in skušali še kaj zaslužiti. Milan Košir pove, da so tudi on in njegovi bratje čez mejo v Polhov Gradec nosili margarino, nazaj pa tobak.⁴⁶ Tudi Janez Cankar se je spominjal ženske, ki je čez mejo v Italijo nosila gobe: *»Ena ženska je gobe nesla, tak vlk žaku, na hrbtu. In je stopila na mino. In je seveda eksplodirala in njen žakl gob, notr je mela suhe gobe. Vse je strgal, nje pa ni, ona je pa ostala.«*⁴⁷

Veliko je bilo smrtnih žrtev, še več je bilo poškodb, saj so ljudje na kontrabant hodili čez mejo. Na področju meje je bilo kar nekaj znanih žrtev: Ana Zibelnik (mina), Ana Kožuh (mina), Janez Peklaj (mina), Matevž Vrhovec (mina), Franc Žagar (mina), Alojzija Golc (ustrelili Nemci), Neža Bradeško, Jakob Trnovec (mina), 'Omejcov Vencelj', Mohor Sušnik (mina), Jože Plestenjak, Matevž Košir (mina), Jože Pustovrh (mina) in Pajo (vojak).⁴⁸ Ljudje so ves čas meje iskali prehode čez njo, Nemci pa so vsako stezo, ki so jo našli, zaprli in še bolj zaminirali. Tako je bilo žrtev še več. Takole se spominja Ludovika Bradeško:

So tudi dve moji sestri šli gledat, kje bi se prišlo čez mejo, za sveto mašo, in sta veliko mino sprožili. Potem je pa Ivano zadela v hrbet, da je imela tri velike luknje, da je skoraj izkravela, ker ji je toliko krvi steklo, da je kar brizgalo iz hrbita. Potem so jo na vozu peljali v Gorenjo vas, potem pa na Golnik, ker ni bilo nobene bolnice bližje. Čez mejo pa nismo smeli za Ljubljano. Meja je bila tako, da je vse hotelo iti čez, zato je velikokrat počilo

---

45 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini , v letih 1942 do leta 1945.«

46 Prav tam.

47 Intervju z Janezom Cankarjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

48 Mrliška knjiga, župnija Polhov Gradec. Leto 1941-1950.

*ob meji in je ljudi ranilo ali pa celo ubilo, sosedu je roko odtrgala. Zelo veliko nesreč se je dogajalo.*⁴⁹

Kakšno je bilo življenje pod Nemci in kašno pod Italijani, se Janez Cankar spominja:

*Je bilo pa veliko boljše biti pod Nemčijo, kot Italijo. Starši naši so povedali. Nemci so bili kulturni, kar so rekli, tisto je moralo biti, ampak niso nobenih neumnosti počenjali. Italijani, to je bilo pa bolj zverinsko, bolj nedisciplinirano, pa kradli, pa vsega hudiča. Nemec ni nič ukradel, noben. Hrane je dal Nemec dosti. To se pa še spomnem. V Gorenjo vas je bilo treba iti, tam kjer je bila občina. Smo dobil od margarine, putra, cukra, pa take stvari.*⁵⁰

Ob nemški okupaciji je moralo prebivalstvo uničiti vse, kar je bilo slovenskega, po koncu vojne pa vse kar je bilo nemškega, zato se je ohranilo izredno malo dokumentov in fotografskega gradiva.⁵¹

KONEC VOJNE IN ODSTRANITEV OKUPACIJSKIH MEJA

Po kapitulaciji Italije so ozemlje italijanske okupacijske cone zasedli Nemci, vendar je fizična meja ostala vse do konca vojne, odprli so le cestne zapore. Domačini so ostanke meje (železne drogove in žico) pobrali in uporabili pri obnovi poslopij ali pa so jih prodajali naprej. Po koncu vojne je prišla jugoslovanska vojska, ki je bila zadolžena za podiranje meje. Podrli so žičnate ograje, izruvali stebre, odstranili žico. Za odstranjevanje min je bila zadolžena posebna ekipa, ki je z detektorjem na posebni meter in pol dolgi palici iskala mine. Odstranjevanje min je terjalo tudi življenja vojakov. Kljub načrtni odstranitvi so posamezne mine ostale na terenu in tudi po vojni terjale življenja civilnega prebivalstva.⁵² Marsikatero mino so domačini, še zlasti otroci, deaktivirali in jo odnesli domov. Stanislav Malovrh se takole spominja:

---

49 »Pismo sestre Ludovike Bradeško«. Zasebna zbirka Milana Koširja.

50 Intervju z Janezom Cankarjem, oktober 2017. Intervju opravila Maruša Nartnik.

51 Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1942 do maja 1945.« Zasebna zbirka Milana Koširja.

52 Mikša Peter, Zorn, Matija. Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941 – 1945), 113.

Po vojni je ostalo veliko orožja. Mi smo imel ogromn enga orožja, min, bomb, ni da ni. Eno nedeljo se je zgodil, da je moj brat najdu eno pešadijsko mino in jo je razstavljaj na vrtu med sosedovo in našo, se pravi med Lovričkom in Rožancem. Okol njega smo sedel, brat je pa mino razdiral s kleščam. In čakamo in gledamo notr, kaj bo, kaj je notr. No notr je blo en kup enih kuglc, trije kapslčki pa krzit. Tko, da je bla sreča, da se je tko končal, brez poka.⁵³

---

53 Malovrh, Stanislav. »Butajnova.« <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/414028526014273/> (dostop: november 2020).

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

SI ZAL ŠKL (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka), 268, Zbirka NOB, 2. inventar nemškega okupacijskega gradiva, c. plakati in letaki.

SI ZAL ŠKL Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota Škofja Loka), 268, Zbirka NOB, 3. inventar propagandnega gradiva, II. dokumenti nasilja in strahot okupatorja in njegovih pomagačev.

Mrliška knjiga, župnija Polhov Gradec. Leto 1941–1950.

SI AS 1755; Poveljstvo 11. armadnega zbor; fasc. 656a; VI/M 41 – 17; Nemško – italijanska razmejitvena črta.

Mrliška knjiga, župnija Polhov Gradec. Leto 1941–1950.

Ustni viri

Košir, Milan. Intervju je oktobra 2017 v Črnem Vrhu nad Polhovim Gradcem opravila Maruša Nartnik, ki hrani posnetek intervjuja.

Cankar, Janez. Intervju je oktobra 2017 na Planini nad Horjulom opravila Maruša Nartnik, ki hrani posnetek intervjuja.

Košir, Matevž. Intervju je oktobra 2017 v Suhem dolu opravila Maruša Nartnik, ki hrani posnetek intervjuja.

Časopisni viri

»Boji v Jugoslaviji so bili v petek opoldne končani.« *Slovenec*, 19. april 1941, št. 90a.

»Grossdeutschlands Wermachts marchiert.« *Marburger Zeitung*, 10. april 1941, št. 82.

»Nemško–italijanska meja določena.« *Karawankenbotte*. 12. julij 1941.

Literatura

Bojan Balkovec in Božidar Flajšman. »Okupacijske meje na Dolenjskem 1941–1945.« V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, (ur. Božo Repe), 53–71. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.

Bokal, Milka. »Tako je bilo.« (zgebanka)

Bradeško, Ludovika. »Domača zgodovina.« Zasebna zbirka Milana Koširja.

Cankar, Franc. »Dota v nahrbtniku: Pripoved strica Toneta.« 20. april 2009. Zasebna zbirka Milana Koširja.

Cankar, Franc. »Švercanje po zraku: Pripoved strica Lojza.« Marec 2011. Zasebne zbirka Milana Koširja.

Cankar, Jakob. »Zgodovina Planine.« zasebna zbirka Janeza Cankarja.

Čepič, Zdenko in Damijan Avguštin, Nevenka Troha. *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan, 2017.

Dolar M. France [et al.]. *Slovenski zgodovinski atlas*, ur. Drago Bajt in Marko Vidic. Ljubljana: Nova revija, 2011.

Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1. Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Košir, Milan. »Okupacijska meja po naši občini, v letih 1942 do maja 1945.« Zasebna zbirka Milana Koširja.

Košir, Milan. »Meja, zgodovina, spomini, opomini!« Črni Vrh: 5. julij 2016.

Markovič, Zvezdan. »Lessons learned from the April War in 1941, with emphasis on the Slovenian territory.« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*. 9/1 (2009), 95–110.

Mikša, Peter in Matija Zorn. »Obsotelje – jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945).« V: *Življenje ob meji: Rogaska Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.

Nartnik, Maruša, Lea Knez, Peter Mikša. *Življenje Polhograjcev ob meji med nemško in italijansko okupacijo (1941–1945). Domači kraji*. Dobrova: Občina Dobrova – Polhov Gradec, 2019.

Nartnik, Maruša. »Polhograjski Dolomiti med italijansko in nemško oblastjo.« Magistrsko delo. Ljubljana, 2020.

Repe, Božo. »Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu.« *Zgodovinski časopis*, 73/1–2 (2019), 158–192.

Repe, Božo in Kornelija Ajlec. »Okupacijske meje 1941–1945 skozi diplomatske arhive, življenje ljudi in ostanke na terenu.« V: *Okupacijske meje v Sloveniji 1941–1945*, ur. Božo Repe, 7–32. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020.

Repe, Božo. *S puško in knjigo : narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

Slana, Nina. »Spomin na kruto razmejitev.« Občina Dobrova–Polhov Gradec. September 2015. (zgibanka)

Spletni viri

Gradišnik, Karin, Šavli, Martin in Šifrar Krajnik Sara. »Okupacijska meja 1942 – 1945 (Horjul, Dobrova, Polhov Gradec).« <https://www.facebook.com/>

OkupacijskeMeje/videos/okupacijska-meja-1942-1945-horjul-dobrova-polhov-gradec/440697783174659/ (dostop: marec 2019).

Malovrh, Stanislav. »Butajnova.« <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/414028526014273/> (dostop: februar 2018).

Mikša, Peter. »Okupacijski mejni kamni (1941–1945) na Slovenskem – še danes vidni markerji prostora.« <http://zgodovina.si/16704-2/> (dostop: november 2020).

Stražni stolpi iz druge svetovne vojne. <https://www.geago.si/sl/pois/6987/strazni-stolpi-iz-druge-svetovne-vojne> (dostop: november 2020).

Stanislav Malovrh. »Butajnova.« <https://www.facebook.com/watch/?v=414028526014273> (dostop: november 2020).

Tominc, Gašper. »Meja ni samo delila življenj, ampak jih tudi jemala.« <https://www.mojaobcina.si/dobrova-polhov-gradec/novice/sosed-sosedu/meja-ni-samo-delila-zivljenja-ampak-tudi-jemala.html> (dostop: november 2017).

Tominc, Gašper. »Nekoč meja, danes spominsko obeležje« <https://www.mojaobcina.si/dobrova-polhov-gradec/novice/sosed-sosedu/nekoc-meja-danes-spominsko-obelezje.html> (dostop: november 2020).

Tominc, Gašper. »Odkrili mejno tablo iz druge svetovne vojne« <https://www.mojaobcina.si/dobrova-polhov-gradec/novice/sosed-sosedu/odkrili-mejno-tablo-iz-druge-svetovne-vojne.html> (dostop: november 2017).

POVZETEK

Okupacijske meje na Slovenskem predstavljajo pomemben del zgodovine, ki je na prebivalstvu pustil močan pečat, a kljub temu vemo malo o tem obdobju zgodovine, saj se po koncu vojne o omenjeni meji ni govorilo. Meja je na nečloveški način posegla v vsakdanje življenje ljudi. Ob pregledu literature in arhivskih virov ter podrobni seznanitvi z obdobjem v času okupacije Jugoslavije je opaziti še mnogo prostora za raziskovanje. V zadnjem obdobju se je zanimanje za raziskovanje okupacijskih mej povečalo, nastalo je mnogo prispevkov od monografij, člankov, zbirke ustnih pripovedi do bogatega fotografskega arhiva. Pri raziskovanju omenjenega zgodovinskega obdobja so bile in so še pomembne ustne pripovedi ljudi, ki lahko podelijo osebne izkušnje in spomine na omenjeno mejo.

Polhov Gradec z okolico je za Nemce predstavljal pomembno strateško točko. Pri določanju meja so Nemci izkoristili strateško lego kraja in tod načrtali mejo med nemško in italijansko okupacijsko cono. Na omenjenem odseku so znotraj nemške okupacijske cone obdržali najvišje hribe, preko katerih so speljali mejo in postavili stražne stolpe, ki so jim omogočili popoln nadzor nad mejo in italijansko okupacijsko cono.

»TAKOJ, KO JE BIL KONKURZ JAVNO RAZGLAŠEN, SO PRENEHALI LJUDJE PRIHAJATI V TRGOVINO.«

»PEOPLE STOPPED FREQUENTING THE SHOP AS SOON AS BANKRUPTCY WAS DECLARED.«

UDK: 347.736:930.25(497.4CELJE)"1938/1941"

STEČAJNI POSTOPKI MED LETOMA 1938 IN 1941 V FONDU ZGODOVINSKEGA ARHIVA CELJE

*Bankruptcy Proceedings Between 1938 and 1941 in
the Fonds of the Celje Historical Archives*

Ivan Smiljanić

IZVLEČEK

Stečajji so gospodarski pojav, ki označujejo z zakonom urejeno razdelitev premoženja bankrotiranega posameznika ali podjetja med njegove upnike, tako da si slednji porazdelijo izgube. Vse do danes veljajo za simbol gospodarskega neuspeha ter vseh finančnih in socialnih težav, ki jih prinesejo s sabo za vpletene akterje. Sodobna stečajna zakonodaja je bila v Avstro-Ogrski monarhiji sprejeta leta 1868, Kraljevina Jugoslavija pa je svoj stečajni zakonik uvedla leta 1929, pri čemer se je močno naslanjala na avstrijskega, zato je stečajni postopek ostal skoraj nespremenjen. Stečajni spisi za slovensko ozemlje pred drugo svetovno vojno so ohranjeni le delno in predvsem v arhivih v Ljubljani in Mariboru, v prispevku pa bo analiziran majhen fond stečajnih spisov, ki je v hrambi Zgodovinskega arhiva Celje. Ohranjenih je osem spisov iz obdobja med letoma 1938 in 1941. Del postopkov se zaradi premajhnega premoženja stečajnika ali nepristojnosti sodišča ni nikoli začel, preostali pa so bili razglašeni po neuspešnih poskusih sklenitve prisilne poravnave. S pomočjo citatov iz spisov je predstavljen potek

stečajnih postopkov, od utemeljevanja razlogov za razglasitev stečaja ter imenovanja njegovih voditeljev preko zbiranja terjatev upnikov, prodaje predmetov v stečajni masi do razdelitve denarja upnikom. Prerez obravnavanih stečajnih postopkov, četudi so podatki marsikje pomanjkljivi, nudi uvid v gospodarsko življenje zadnjih let obstoja Kraljevine Jugoslavije, ki ga je zaznamovalo okrevanje po gospodarski krizi v prvi polovici 30. let, ter primerjavo med stečaji v mestnih središčih in na podeželju.

Ključne besede: stečaji, Celje, Kraljevina Jugoslavija, gospodarska zgodovina.

ABSTRACT

Bankruptcies are an economic phenomenon that denotes the regulated distribution of assets of a bankrupt individual or entity among their creditors. Bankruptcies are considered as a symbol of economic failure and all financial and social problems that they bring about for everyone involved. In Austria-Hungary modern bankruptcy legislature was in 1868; the Kingdom of Yugoslavia adopted its Bankruptcy Code in 1929, it was modelled after the Austrian legislature. Consequently, the bankruptcy proceedings remained almost unchanged. Bankruptcy records for the Slovene territory before World War II are preserved only in part, mostly in archives in Ljubljana and Maribor. The paper analyses the small fonds of bankruptcy records kept in the Historical Archives in Celje. Dating back to the period between 1938 and 1941, eight records are preserved. A portion of proceedings did not take place due to the bankrupt's insufficient assets or on grounds of the court's lack of competence, others were declared after unsuccessful compulsory settlements. The course of bankruptcy proceedings is demonstrated by means of quotes found in these records, ranging from justifying the reasons for declaring bankruptcy, appointing official receivers, debt claims, selling off bankrupts' assets, and repayment of creditors. Although data are incomplete in many instances, a cross-section of bankruptcy proceedings provides an insight into the economic life in the Kingdom of Yugoslavia's final years, a period marked by a recovery

from the economic crisis of the first half of the 1930s, and a comparison of bankruptcies in city centres and in the countryside.

Keywords: bankruptcies, Celje, Kingdom of Yugoslavia, economic history.

UVOD

Stečaj – nekoč znan tudi pod izrazom konkurz – je zakonsko urejena oblika prenehanja delovanja zadolženega, se pravi bankrotiranega posameznika ali gospodarskega subjekta, pri čemer je opravljena generalna izvršba nad dolžnikovim premoženjem z namenom poplačila upnikov.¹ Stečajni postopek stremi k dvema ciljema: s pomočjo svoje zakonske reguliranosti onemogoča stihijsko, nepravično razlastitev zadolženca, saj se izgube porazdelijo med upnike, obenem pa iz gospodarskega življenja izloča tiste subjekte, ki ne zmorejo več poslovati. Tudi če podjetje ni bilo v stečaju, je možnost poloma, ki je konstantno visela nad vsakim podjetnikom, delovala kot spodbuda k previdnemu poslovanju, predvsem glede zadolževanja. Stečaj je označeval »*pereče gospodarsko in družbeno zlo*«,² torej skrajno negativno predznačen pojav, ki ima slabe ekonomske, finančne in socialne posledice za večino vpletenih akterjev.

Stečajna zakonodaja se je v Evropi dokončno definirala v 19. stoletju, ni pa bila enotna: nekatere države so nudile večjo zakonsko pomoč upniku, druge pa zadolžencu; nivo uspešnosti je med državami prav tako variiral.³ Slovenski prostor se je vrsto desetletij ravnal po avstrijskem Konkurnem redu (Die Concursordnung), ki je bil sprejet 25. decembra 1868, do razpada Avstro-Ogrske monarhije pa je bil še nekajkrat dopolnjen. Veljavnost zakonika se je podaljšala tudi v čas po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Nov stečajni zakon je bil sprejet šele kmalu po preimenovanju monarhije v Kraljevino Jugoslavijo, 22. novembra 1929. Zakon je bil najprej, 1. decembra, objavljen v jugoslovanskem uradnem listu (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*), v *Uradnem listu Kraljevske banske uprave Dravske banovine* pa je bil natisnjen 23. aprila 1930.⁴ V veljavo je stopil maja 1930, do pričetka druge svetovne vojne ni bil več popravljan.

Kakšen je bil značilen potek stečajnega postopka tako v obdobju Avstro-Ogrske kot tudi Kraljevine SHS/Jugoslavije?⁵ Do stečaja je lahko prišlo na pobudo zadolženca, ko je ugotovil svojo nelikvidnost, ali na pobudo več kot enega upnika (posledično je bila lahko predmet stečaja tudi zapuščina pokojnega zadolženca). Sodišče, pred katerim

je potekal postopek, je bilo prvostopenjsko sodišče v tistem okrožju, v katerem je prebival dolžnik oz. kjer je bil sedež podjetja, če pa je šel v stečaj trgovec ali trgovska družba, vpisana v trgovski register, pa je stečajni postopek vodilo tako okrožno kot trgovsko sodišče. Sodišče je nato izdalo sklep o začetku stečaja, ki je bil pritrjen na sodno desko; s tem trenutkom je dolžnik uradno stopil v stečaj in ni več razpolagal s svojim premoženjem. Sodišče je nato v časopisih dalo objaviti oklic o začetku stečaja in osebah, imenovanih za njegovo vodenje.⁶ Med sodniki pristojnega sodišča je bil izbran stečajni komisar (od leta 1930 dalje stečajni sodnik), ki je postopek vodil s sodnega vidika. Imenovan je bil tudi stečajni upravitelj – odvetnik, ki je upravljal s stečajno maso, ugotavljal premoženjsko stanje dolžnika, presojal o upravičenosti upniških zahtevkov, izterjeval dolgove od stečajnikovih dolžnikov ... V oklicu sodišča so bili upniki pozvani, naj do določenega roka prijavijo svoje terjatve. Upniki so se nato srečali na volilnem naroku, kjer so glasovali za stečajnega upravitelja in svoje predstavnike v upniškem odboru, na naslednjem oz. likvidacijskem naroku pa je upravitelj upnikom pojasnil, katere od prijavljenih terjatev priznava in katerih ne. Priznane terjatve so morali potrditi tudi drugi upniki. Edina možnost, ki je bila na voljo upnikom, katerih terjatev niso priznali, je bila tožba. Naslednji korak je bil običajno popis vsega dolžnikovega premoženja ter njegova prodaja najboljšim ponudnikom na javni dražbi. Ko je bilo premoženje prelito v denar, je upravitelj preračunal, kolikšen delež stečajne mase pripada upnikom, in jim poslal pripadajoče vsote. Upniki niso bili enakovredni, temveč so bili razdeljeni na tri razrede. V prvi razred so sodile terjatve uslužbencev stečajnika, lahko tudi stroški stečajnikovega pogreba. Drugi razred je bil rezerviran za državne prispevke, zlasti davke. V tretjem razredu so bili vsi preostali upniki, v glavnem dolžnikovi poslovni partnerji. Prvi in drugi razred sta morala biti plačana v celoti, tretji razred pa so poplačali v skladu s tem, koliko sredstev je ostalo v masi; višina tega procentualnega deleža (kvota) je bila indikator uspešnosti celotnega stečaja. Upravitelj je za svoje delo iz stečajne mase prejel plačilo in nagrado. Razdelitev mase je bila

---

⁶ Uradna naznanila o uvedbi, poteku in zaključkih stečajnih postopkov so bila v obravnavanem obdobju objavljena v *Službenem listu Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, izrezki pa so spravljani tudi v stečajnih spisih.

običajno zadnje dejanje stečajnega postopka, sodišče je nato razglasilo njegov zaključek, stečajnik, ki je prejemal zgolj sredstva za preživetje, pa je lahko ponovno razpolagal s tisto malo premoženja, kolikor mu ga je ostalo; v primeru stečaja podjetja je bilo le-to izbrisano iz trgovskega registra, s čimer je prenehalo obstajati kot poslovni subjekt. Druga možnost zaključka stečaja je bila prisilna poravnava. Stečajnik je moral, da bi dosegel poravnavo, obljubiti popolno povrnitev dolgov upnikom prvega in drugega razreda ter vsaj dvajsetodstotno povračilo za tretji razred. Če so se s tem strinjale tri četrtine upnikov, se je stečaj končal, kar je pomenilo tudi manjši finančni vložek. Tretja opcija je bila zaustavitev postopka, če masa ni obsegala dovolj niti za plačilo stroškov samega postopka; v tem primeru je bil uveden tudi kazenski postopek, stečajnika pa je lahko doletela zaporna kazen.

Jugoslovanski zakon v slovenski prostor ni prinesel velikih novosti, saj se je v marsičem zgledoval po avstrijskem predhodniku. Ekonomski zgodovinar France Kresal je ob primerjavi obeh zakonikov zapisal, da so stečajni postopek, pravice upnikov, vrstni red plačila, dolžnikove obveznosti, pristojnosti stečajnega sodišča ter zadolžitve stečajnega upravitelja, določeni v zakonu iz leta 1929, malodane povsem identični odredbam zakonika iz 1868. Uvedenih je bilo le nekaj sprememb, kot je možnost skrajšanega stečajnega postopka (za enega ključnih problemov avstrijskega stečajnega zakona je veljala dolgotrajnost postopkov, ki je odžirala vrednost stečajne mase, seveda na račun upnikov) ter dolžnikova izguba političnih in častnih pravic, v kolikor je bila zoper njega uvedena tudi kazenska preiskava (avstrijski zakonik je bil ostrejši, saj je že sam padec v stečaj prinesel odvzem vseh teh pravic).⁷

Obdobje med obema vojnama je na Slovenskem prineslo gospodarski vzpon, ki je okvirno trajal skozi 20. leta, in krizno obdobje, ki se je z zamikom pričelo kot odmev velike gospodarske krize leta 1929. Število stečajev je v glavnem padalo in raslo v skladu z gospodarskimi trendi aktualnega obdobja, vendar ta tema v zgodovini pisju še ni bila konkretno obravnavana. Pozornosti so bili deležni stečaji pomembnejših

medvojnih gospodarskih ustanov, kot so Slavenska banka,⁸ mariborska družba Macun & Fabiani⁹ in industrija usnja Karla Pollaka,¹⁰ točna statistika pa ostaja nejasna. Kresal navaja, da je na Slovenskem v kriznih letih 1931 in 1932 bilo skupno 1260 stečajev, do leta 1935 pa se je številka bistveno znižala na 143 stečajev.¹¹ Po drugi strani so podatki, ki jih je zbrala Zbornica za trgovino, obrt in industrijo leta 1939, navajali, da je bilo med letoma 1931 in 1932 skupno 166 stečajev, v obdobju med letoma 1933 in 1938 pa 224;¹² žal noben vir ne omenja, po katerih merilih so bili izbrani v številkah zajeti stečaji.

Sredina 30. let je torej čas, ki velja za obdobje začetka okrevanja jugoslovanskega gospodarstva po težkih kriznih letih, vendar je bila predkrizna gospodarska raven kljub temu dosežena šele pred drugo svetovno vojno. Stečaji so se kljub temu seveda še dogajali, le da so bile zanje v manjši meri krive slabe gospodarske razmere. Najobsežnejše do zdaj najdeno gradivo s stečajnimi sodnimi spisi pred letom 1941 je zbrano v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani (330 ohranjenih spisov) ter v Pokrajinskem arhivu Maribor (151 ohranjenih spisov). Za namene pričujočega prispevka bo raziskan bistveno manjši fond, ki je bil odkrit v Zgodovinskem arhivu Celje (ZAC); obsega zgolj eno škatlo, v kateri je zbranih osem stečajnih spisov za obdobje med letoma 1938 in 1941, ki še niso bili analizirani. Gospodarske razmere v Celju, pomembnem industrijskem središču, ter mestni okolici je proučil zgodovinar Milko Mikola, vendar so omembe stečajev tudi v njegovem najpomembnejšem delu *Zgodovina celjske industrije obrobne*, saj navaja le tri podjetja, ki so bila prisiljena razglasiti stečaj,¹³ v zgodnejšem delu *Stara industrijska podjetja na Celjskem* pa je neposredno omenjen le stečaj Tovarne

8 Tršan, Lojz. »Propad Slavenske banke – največji finančni šok med obema vojnoma v Sloveniji.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 46/529–531 (1994), 368–374.

9 Mikec Avberšek, Leopold. »Delovanje mariborske trgovske družbe Macun & Fabiani (1921–1926).« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 8/2–3 (2008), 609–632.

10 Sunčič, Mitja. »'Celotno posojilo mestne hranilnice ljubljanske je šlo v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih': Mestna hranilnica ljubljanska in propad industrijske delniške družbe Karel Pollak.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49/2 (2009), 33–52.

11 Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998, 98 in 134.

12 *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, 554.

13 Mikola, Milko. *Zgodovina celjske industrije*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2004, 109, 115–16 in 141.

kmetijskih strojev v Celju.¹⁴ Raznolikost potekov stečajnih postopkov, katerih spisi so (očitno le fragmentarno) ohranjeni v ZAC, omogoča vpogled v takratne sodne prakse, spisi pa neredko razkrivajo tudi številne težave in druge skrbi, ki jih zakonske odredbe ne predvidevajo in omenjajo.

Ime stečajnika	Poklic stečajnika	Kraj bivanja stečajnika	Začetek stečaja	Konec stečaja	Oznaka spisa
Ljubomir Domitrovič	medičar, svečar	Celje	10. 3. 1938	18. 10. 1938	Por 1/38, St 1/38
Leon Lakner	trgovec	Ljubno ob Savinji	24. 12. 1938	19. 9. 1939	St 3/38
Herman Šuler	trgovec	Gornja Sušica	31. 1. 1939	14. 5. 1940	St 1/39
Ivan Glogovšek	posestnik	Zbelovo	1939	28. 2. 1939	St 2/39
Viktor Garnik	lesni trgovec	Zbelovo	14. 6. 1939	13. 7. 1939	St 3/39
Dragotin Korošec	zidarski mojster	Šmartno ob Paki	10. 7. 1939 (predlog)	5. 8. 1939 (zavrnitev)	St 4/39
Ivan Belcer	trgovec	Celje	29. 8. 1940	1941	St 1/40
Alajz Zelenko	nižji vojni uradnik	Ljubljana	28. 10. 1940 (predlog)	28. 1. 1941 (zavrnitev)	St 1/41

Tabela 1. Stečajni postopki med letoma 1938 in 1941, katerih sodne spise hrani Zgodovinski arhiv Celje.

UVEDBA STEČAJA – ALI PA TUDI NE

Raziskavo o razlogih za uvedbo stečajev v omenjenih sodnih spisih je treba začeti z ugotovitvijo, da se pri polovici ohranjenih spisov stečajni postopek ni nikoli zares začel. Kot omenjeno je zakon iz leta 1929 predpisoval, da postopek ne steče, če stečajna masa ne obsega dovolj niti za stroške postopka. Izmed osmih obravnavanih spisov se je to zgodilo v dveh primerih. Prvi je stečaj zapuščine pokojnega posestnika Ivana Glogovška iz Zbelovega, ki ga je na začetku leta 1939 (točen datum ni znan) sprožil posestnik Ivan Marzidovšek. Sodišče v Celju je pobudo zavrnilo; po pregledu dokumentacije se je izkazalo,

¹⁴ Mikola, Milko. *Stara industrijska podjetja na Celjskem*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1996, 45.

da bi v stečajno maso prišla le okoli 14.000 dinarjev vredna posest, obremenjena s 56.000 dinarji dolga, ter hranilna knjižica pri Občem graškem podpornem društvu, ki je medtem že propadla. Sodišče je sklenilo, *»da v zapuščino spadajoča imovina po vsej priliki ne zadošča niti za kritje stroškov stečajnega postopanja, vsled česar je bilo predlog na uvedbo stečaja v smislu § 77 st. zak. zavrnuti«*.¹⁵

Drugi primer je povezan z zidarskim mojstrom in stavbnim podjetnikom Dragotinom Korošcem iz Gorenja blizu Šmartna ob Paki. Ta se je v stečaju (skoraj) znašel na pobudo ljubljanskega podjetja The Rex Co., ki mu je Korošec dolgoval blizu 1600 dinarjev; predhodno je poravnal del dolga (425 dinarjev), preostalega pa ni zmozel, saj je bil, kot so zapisali predstavniki podjetja, *»dolžnik neplačevit in je ostalo izvršilno postopanje brezuspešno ter je dolžnik plačal malenkostni znesek le na stalne pritiske našega pravnega zastopnika«*.¹⁶ Korošec je svoj spor s podjetjem predstavil drugače: *»Predlog ki ga je podala tvrdka The Rex Co. je brez vsake podlage ker mi tvrdka hoče uničiti vso mojo eksistenco ter dela proti meni nepotrebne stroške, vsled tega prosim da se predlog zaverne kot neutemeljen.«*¹⁷ Sam je trdil, da je podjetju dolgoval dobrih 1800 dinarjev, vendar je izostanek plačila pripisal svojim dolžnikom, ki mu še niso plačali za opravljeno delo. Trdil je, da je dolgove svojih dolžnikov prenesel na podjetje in se tako rešil vsakršne krivde za nastali položaj: *»Ker s tem nudim tvrdki popolno kritje plačila, nima ista povoda proti meni nastopati z predlogom o uvedbi konkurza.«*¹⁸ Priznal je tudi, da njegovo gradbeno podjetje *»ne uspeva prav dobro«* in da zasluži le *»toliko, da pač preživljam sebe in 4 člansko družino«*.¹⁹ Zato je predlagal, da se predlog za uvedbo zavrne, dolgovi pa naj se izterjajo od dolžnikov. Celjsko sodišče je sklenilo, da je izterjava dolgov dvomljiva, sam Korošec pa nima nobenega pomembnejšega

---

15 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 2/39, št. spisa 2.

16 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 4/39, št. spisa 1.

17 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 4/39, št. spisa 2.

18 Prav tam.

19 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 4/39, št. spisa 3.

premoženja, zato ne obstaja jamstvo za kritje stroškov stečajnega postopka.²⁰ The Rex Co. je na podlagi tega sklepa odstopil od stečaja.²¹

Še en primer stečaja, ki se formalno ni nikdar pričel, je povezan z nižjim vojnim uradnikom in kapetanom prvega razreda Alojzom (Vekoslavom) Zelenkom. Stanoval je v Ljubljani, maja 1938 pa je umrl v bolnici v Brežicah.²² Ker je bil zadolžen, je bil v Ljubljani podan predlog, da se nad njegovo zapuščino odpre stečaj. Stroške postopka naj bi nosila pokojnikova vdova, posestnica Julijana Zelenko iz Mosteca pri Brežicah. Primer so dodelili celjskemu sodišču, to pa je sklenilo: *»Predlog dednih upravičencev na otvoritev konkurza v prezadolženi zapuščini se radi krajevne nepristojnosti zavrača in zadeva odstopa okrožnemu sodišču v Ljubljani kot krajevno pristojnemu.»*²³ Po 62. členu stečajnega zakona je bilo za postopek pristojno tisto okrožno sodišče, na katerega področju je zadolženec imel svoje podjetje oz. kjer je stanoval. Zelenko podjetja ni imel, stanoval pa je v Ljubljani; v lasti je imel le polovico hiše v Mostecu, kjer pa ni stanoval.²⁴

Preostali dolžniki so morali stečaj razglasiti po neuspeli prisilni poravnavi. Lesni trgovec v Zbelovem Viktor Gornik je bil med podjetniki, ki so prosili za konec poravnalnega postopka ter uvedbo stečaja pred okrajnim sodiščem v Slovenskih Konjicah.²⁵ Tamkajšnji odvetnik Jože Humer, imenovan za stečajnega upravitelja, je izrazil mnenje, *»da v navzoči konkurzni stvari ne bodo kriti niti stroški konkurznega postopka, ker je na vsej imovini prezadolženca Gornika ločitvena pravica tvrdke Polak Žak».*²⁶ Sodnik je odredil, naj se sestavi seznam vsega Gornikovega premoženja, iz nastalega popisa pa je bilo razvidno, da je stečajna masa vredna 42.605 dinarjev. Kot pa je opozoril Humer, je bilo vse to premoženje že zarubljeno kot terjatev bjelovarskega trgovca Žaka Pollaka. Svojo rubežno zastavno pravico je Pollak pridobil več kot dva meseca pred uvedbo prisilne poravnave, zato mu je zakon omogočal, da vse skupaj obdrži. Pollakova terjatev je sicer znašala 44.000 dinarjev, zato je presegala vrednost celotnega Gornikovega premoženja. V skladu s 178. členom stečajnega zakonika se je zato stečaj končal, saj *»konkurzna imovina ne zadošča za založbo stroškov*

konkurznega postopanja in še celo konkurzne imovine nikake ni.²⁷ Stečaj je bil tako prekinjen slab mesec po njegovi razglasitvi, Humer pa je vseeno prejel slabih 600 dinarjev za svoje delo.²⁸

Preostali štirje stečaji niso bili prekinjeni na samem začetku. Stečaj zapuščine Hermana Šulerja je, denimo, sprožil posestnik Andrej Frece, lastnik hiše v Gornji Sušici na Bizeljskem, v kateri je imel pokojnik trgovino. Frecetu je pokojnik ostal dolžan okoli 54.000 dinarjev, zato je po nasvetu sodišča v Brežicah prijavil stečaj nad njegovo zapuščino ter prosil, da postopek kmalu steče, *»ker ne bi rad imel lokala predolgo zaprtega, in da se to čim prej lequidira*«. ²⁹ V prostorih je namreč želela Šulerjeva vdova Neža odpreti svojo trgovino, Frece pa je želel ponovno dobivati najemnino.³⁰ Neža Šuler je izračunala, da možev dolg verjetno dosega 80.000 dinarjev, vseeno pa je dodala: *»Prav točno seveda nisem mogla navesti vseh moževih dolgov in je možno, da se bo tekom časa pojavil še kakšen upnik s svojo terjatvijo. Vsekakor pa je gotovo, da je zapuščina prezadolžena*«. ³¹ Stečaj je vodilo okrajno sodišče v Brežicah, odprt je bil 31. januarja 1939.³² V poznejši fazi stečaja je upravitelj razpravljal *»o vzrokih [...] imovinske propasti*« pokojnega Šulerja ter kot glavni razlog poudaril *»kmetško zaščito*«, ³³ kar je verjetno pomenilo, da je Šulerja finančno prizadelo razdolževanje kmetov iz obdobja gospodarske krize in s tem zamik odplačevanja dolgov svojih strank.

Dva stečaja sta se pričela zaradi neuspešnega poravnalnega postopka. To se je zgodilo celjskemu trgovcu z mešanim blagom Ivanu Belcerju, pri katerem noben od sedmih upnikov ni glasoval za poravnavo; dolgoval je nad 110.000 dinarjev.³⁴ Poravnalni postopek je vodil celjski odvetnik Mirko Hočevar, vendar je tudi sam prijavil terjatev

---

27 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/39, št. spisa 1.

28 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/39, št. spisa 8.

29 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 1.

30 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 28.

31 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 3.

32 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 2.

33 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 24.

34 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 1.

v stečajno maso, zato je prosil, da ga zaradi navzkrižja interesov nadomesti nov upravitelj.³⁵ Sodišče je sklenilo, da ga bo nasledil celjski odvetnik Jernej Stante.³⁶ Hočevar je ob zaključku dela zapisal: »Event. nagrado naj sodišče samo odmeri.«³⁷ To je bil redek primer; upravitelji so se, kot bo še omenjeno, običajno krčevito borili za karseda visoko nagrado.

Več podatkov je na razpolago o 39-letnem medicarju in svečarju Ljubomirju Domitroviču, ki je od marca 1926 imel svoje podjetje v Celju. Dne 25. januarja 1938 je svojim upnikom predlagal sklenitev poravnave ter jim obljubil 40-odstotno kvoto. Ob tem je prisegel, da še nikoli ni bil »niti v poravnalnem, niti v konkurznem postopku« in da noben od upnikov ni njegov sorodnik, zato je prosil, »da se navedeni rubeži takoj ustavijo.«³⁸ Dragoceno je pričevanje o njegovem ekonomskem položaju ter razlogih za težave:

Pod pritiskom težkih gospodarskih razmer sem zašel v plačilne težkoče. Vse moje prizadevanje, da ohranim svojo likvidnost se je pod težo višjih sil obzesuspešilo. Glavni moji odjemalci so kramarji, kateri obiskujejo sejme, primorani pa so vslet denarne krize prodajati večkrat izpod lastne cene, ter si večkrat ne krijejo niti svojih potnih stroškov. Ti odjemalci se vedno bolj dolžijo, ter ne morejo poplačevati odvzetega blaga. Zadnja leta sem se tudi jaz udejstvoval pri obiskih sejmov, imel pa sem le malo zaslužka, ter visoke stroške, ki nikakor niso krili izdatkov, o zaslužku niti govora. Za plačevati imam visoko najemnino, davčne dajatve me obremenjujejo vedno hujše. Oskrbujem in prehranjujem sedem oseb, med njimi 3 nedorasle otroke. V zadnjem času so se začele proti meni kopičiti terjatve, sledile so tudi tožbe in rubeži. Ne preostaja mi družega, da zaprosim za poravnavo, da na ta način vsaj delno krijem svoje upnike.³⁹

Kot priča drug dokument, ki ga je sestavil poravnalni upravitelj, odvetnik dr. Jurij Skoberne, je Domitrovič z družino živel v siromaštvu,

---

35 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 5.

36 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 8.

37 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 15.

38 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, Por 1/38, št. spisa 1.

39 Prav tam.

pri čemer je moral plačevati visoko najemnino za svoj majhen lokal in stanovanje, v katerem ni bil niti lastnik pohištva. Domitrovič je svoje izdelke prodajal na sejmi, pri čemer pa je bil dohodek majhen, tako zaradi stroškov prevoza kot tudi števila kupcev, ki je bilo nestalno in odvisno od vremena. Dodaten razlog za prezadolženost je Skoberne videl v tem, »da so dobavitelji prezadolžencu dovolili razmeroma previsoke kredite«. ⁴⁰ Prav tako se Domitrovič ni dobro znašel v knjigovodstvu: »Trgovskih knjig in tudi drugih zapiskov prezadolženec ne vodi, tako, da zamorem obseg prometa in dohodkov ugotoviti le na podlagi prezadolženčevih navedb.« ⁴¹ Skoberne je ocenil, da je Domitrovič podal previsoko oceno svojega blaga, obenem pa so njegove terjatve pri svojih dolžnikih zaradi pomanjkanja vsakršnih dokumentov »večinoma dubiozne in težko iztirljive«. ⁴² Skoberne je prav tako opozoril, da je bil Domitrovič »napačnega mnenja da mu je treba prijaviti samo blagovne terjatve, ne pa tudi kreditne terjatve,« zato je bila v njegovo breme dodana še terjatev Hranilnega in posojilnega društva v Celju. ⁴³ Odvetnik je priporočil upnikom, da poravnavo vseeno sprejmejo:

Iz zgoraj navedenega izhaja, da je ponujena 40%na kvota za upnike ugodna ter je brezdvomno, da bi upniki III. razreda v slučaju otvoritve konkurza dobili daleko nižjo kvoto. Da bi prezadolženec v zadnjih letih zapravljaj, o tem ne more biti govora, on skromno živi, je imel tudi različne nesreče v rodbini, ker mu je umrla pred 4 leti žena. ⁴⁴

Celjsko okrožno sodišče je Domitrovičev poravnalni postopek sprožilo 1. februarja 1938, ⁴⁵ toda ko so upniki poslali svoje terjatve, se jih je več uprlo poravnavi in zahtevalo uvedbo stečaja, saj so menili, da se je moral dolžnik v času poslovanja z njimi že dobro zavedati svojega slabega likvidnega stanja, zato poravnava ne bi bila poštena. ⁴⁶ Vseh

---

40 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, Por 1/38, št. spisa 23.

41 Prav tam.

42 Prav tam.

43 Prav tam.

44 Prav tam.

45 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, Por 1/38, št. spisa 3.

46 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, Por 1/38, št. spisa 10.

15 upnikov, ki so se zbrali na sestanku, je poravnavo zavrnilo. »Dolžnik Domitrovič Ljubomir predlaga nato, da se o njegovi imovini uvede konkurzno postopanje.«⁴⁷ Celjsko sodišče je poravnavo prekvalificiralo v stečaj, enako se je zgodilo z vsemi terjatvami. Za stečajnega upravitelja je bil izbran celjski odvetnik dr. Alojz Voršič, ki mu je moral Skoberne posredovati svojo dokumentacijo o procesu. Stečaj je bil zaradi majhne količine premoženja razglašen za neznatnega.⁴⁸

OD PRVEGA ZBORA UPNIKOV DO PRODAJE STEČAJNE MASE

V obdobju pred prvo svetovno vojno je bilo ustaljeno, da so upniki svoje terjatve naznanjali v posebnih dokumentih, ki so jih morali do določenega roka poslati upravitelju. V obdobju pred drugo svetovno vojno so »dokazila za izkaz verjetnosti svojih terjatev« morali prinesiti na prvi zbor upnikov. Sodišče je svarilo, da se upnikom, ki se oglasijo kasneje, »utegnejo naložiti s tem povzročeni stroški, oni ne morejo prerekati [zanikati veljavnosti, op. a.] prej ugotovljenih terjatev, njih terjatve se pri prejšnjih razdelitvah ne uvažujejo.«⁴⁹ Včasih so se med upniki znašle nepričakovane osebe. V stečaju Šulerjeve zapuščine se je kot upnica naznanila njegova vdova Neža, ki je sodišče prosila, naj jo uvrsti v prvi razred upnikov, da bi lahko plačala stroške pogreba, krste, pogrebника, mrliškega oglednika in zdravil za pokojnega moža.⁵⁰ V prvi upniški razred je bila uvrščena tudi Šulerjeva služkinja, ki je pri njem delala do njegove smrti in zahtevala zaostale plače v višini 1800 dinarjev.⁵¹

V vseh postopkih je sledila izbira sodnika in upravitelja, ponekod pa tudi upniškega odbora; v Domitrovičevem stečaju je upravitelj menil, »da bi posebni upniški odbor bil odveč, ko je premoženje prezadolženca malenkostno. Konkurzni sodnik odredi [...], da se upniški

---

47 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, Por 1/38, št. spisa 24.

48 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 1.

49 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/39, št. spisa 10.

50 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 15.

51 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 19.

*odbor ne izvoli.*⁵² Domitrovič je prosil tudi, da se mu za preživetje njega in njegove družine odmeri vsaj 20 dinarjev dnevno. Upravitelj se je s tem strinjal in sprejel tudi plačilo najemnine za stanovanje, kar je sodnik potrdil,⁵³ a nenavadno je, da to očitno ni bilo udejanjeno, saj je eden od kasnejših spisov – brez vsakršnega pojasnila – neprizadeto, celo zadovoljno poročal: »*Konkurzni upravitelj pa prezadolžencu za preživljanje ni izplačal ničesar, najemnino za stanovanje pa le za april 1938, kar pride v korist konkurzni masi.*«⁵⁴

Domitrovičevi upniki, skupaj jih je bilo 19, so na srečanjih razpravljali o tem, kako bi pridobili še neplačane dolgove Domitrovičevih dolžnikov. Strinjali so se, da morajo smotno izbirati svoje bitke in del dolgov (po ponovnih opominih) priznati za neizterljive.⁵⁵ Nekaj Domitrovičevih dolžnikov je trdilo,

*da so svoje dolgove poravnali že davno pred uvedbo poravnalnega postopanja, nekaj dolžnikov pa je izjavilo, da blaga sploh ni sprejelo in da gre za pomoto, kar je zelo verjetno, ko dolžnik ni mogel v več slučajih navesti niti natančnih naslovov dolžnikov, niti sicer ni posedoval, odnosno predložil kopij naročilnic blaga, ali pa prevzemnih listov, v več slučajih pa se opominov sploh ni moglo dostaviti vsled nezadostnih naslovov dolžnikov, ki so bili pošti nepoznani in glede katerih tudi dolžnik ni mogel navesti točnih naslovov, dočim je v ostalem dolžnik kreditiral tudi več takim dolžnikom, pri katerih so terjatve popolnoma neizterljive. Z ozirom na navedeno bi bilo tedaj škoda povzročiti konkurzni masi z izterjevanjem [...] tožbo in izvršbo [...] nepotrebne stroške.*⁵⁶

Podobno so razmišljali upniki trgovca Leona Laknerja iz Ljubna ob Savinji: »*Ostane dolžnikov pa je zelo v dvomljivih oz. bi bile terjatve neizterljive in torej ne kaže tožiti ter napraviti konkurzni masi stroške s pravnimi oz. izvršbami.*«⁵⁷ V Laknerjevem stečaju se je po pregledu

---

52 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 10.

53 Prav tam.

54 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 20.

55 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 19.

56 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 20.

57 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 48.

knjig izkazalo, da je izterljivih 6500 dinarjev, dvomljivih dolgov pa je bilo za 9200 dinarjev; za neizterljive je bilo razglašanih okoli 13.000 dinarjev dolgov.⁵⁸ Pri tem delu je upnike vodil upravitelj, ki se je tudi sam angažiral pri izterjevanju ter po potrebi odnehal, ko je izvedel za žalostno stanje stečajnikovih dolžnikov, recimo: *»Pri Ošep Ivanu se je izkazalo, da bi bila iztirjava brezuspešna in zato sem opustil vložitev tožbe. Ta mož ima majhno bajto, veliko število otrok, bajta ni niti dograjena, razven tega je že dlje časa brezposeln in razven tega še močno bolehen.«*⁵⁹ Ali pa: *»Dolžnike konkurzne mase, razvidne iz seznama, sem na plačilo terjatev opominjal, vendar nihče od njih ni plačal ničesar. So to ljudje, ki nimajo lastnega premoženja glasom informacij, ki sem jih pribavil. Dolžnik Galof Jože je celo nepoznan. Smatram, da bi tudi tožbe zoper te dolžnike ostale brezuspešne.«*⁶⁰

Upravitelj se je ukvarjal tudi s preverjanjem stečajnikovih knjig in drugimi tekočimi zadevami. Eden med njimi je zapisal: *»Upnikom konkurzne mase, ki se skoraj dnevno pismeno obračajo po razna pojasnila na moj naslov sproti poročam o stanju zadeve.«*⁶¹ Nekateri upniki so se pritoževali, da niso bili obveščeni o uvedbi stečaja, zato so kljub zamudi terjali, da se njihova terjatev enakovredno sprejme med ostale, kar je moral upravitelj upoštevati.⁶² Upravitelj se je lahko tudi zmotil. Ob neki priložnosti je upravitelj le deloma priznal terjatev ljubljanskega veletrgovca Feliksa Urbanca, vendar mu je trgovec zagrozil s tožbo. Upravitelj je priznal, da se je *»vsled nesporazuma«* in delno pomanjkljivega Urbančevega pojasnila zmotil ter upošteval celoten terjani znesek.⁶³

Naslednji stadij v postopku je bil popis premoženja stečajnikov. Takrat so svojci stečajnikov pogosto zagotavljali, da je veliko predmetov njihova last in ne last stečajnika, da bi se izognili zaplembi; tudi Neža Šuler je

---

58 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 8.

59 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 57.

60 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 30.

61 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 35.

62 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 47.

63 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 50.

npr. prisegala, »da je vse pohištvo in kuhinjska oprava njena last«. ⁶⁴ V Domitrovičevem primeru se je izkazalo, da ima v stanovanju dva radia, vendar je stečajnik prisegel, da je eden od njiju last druge osebe in je pri njem le v hrambi, zato je bil v stečajno maso vključen le en radio. Nato so cenilci in stečajnik odšli v trgovino, toda skromno orodje, ki je bilo tam spravljeno, je bilo označeno za »nerabljivo«. V blagajni so našli 343 dinarjev, ki so jih predali upravitelju Voršiču. Cenilci so opozorili: *»Blago v trgovini je povečini močno kvarljivo. Trgovski lokal nima niti enega okna oz. ventilatorja, ki bi omogočal dohod zraka ali svetlobe, ima tla iz cementnih ploščic ter lakiran obokan strop.«* ⁶⁵ Da se ne bi blago še bolj pokvarilo, so ga prenesli k dolžnikovemu vajencu Josipu Zupancu. Po končanem popisu se je vrednost predmetov in gotovine v stečajni masi ocenila na dobrih 7200 dinarjev. ⁶⁶ Voršič je sodišče še posebej opozoril, da je blago v Domitrovičevi trgovini *»povečini močno kvarljivo in glede katerega ni pričakovati posebno ugodnega uspeha za slučaj javne dražbe istega v celoti«*, ⁶⁷ zato je predlagal, da bi ga razprodali tako, da bi trgovina še naprej ostala odprta, kar sicer v stečajnih postopkih ni bilo ustaljeno. Istočasno naj bi pri davčni upravi odjavili Domitrovičevo obrt medicinarstva in svečarstva, saj *»je nadaljevanje teh obrti za konkurzno maso sploh zelo riskirano«*. ⁶⁸ Predlagal je še odpoved najemne pogodbe za trgovski lokal in razveljavitev učne pogodbe z vajencem Zupancem. ⁶⁹

Popisovanje premoženja je bilo zapleteno v stečaju Leona Laknerja, ki ga je vodilo okrajno sodišče v Gornjem Gradu z upraviteljem dr. Ervinom Mejakom na čelu, ki je naštel 101 upnika, od tega dva iz drugega razreda in 99 iz tretjega. Cenilci so pregledali inventar Laknerjeve trgovine in nabrali za skoraj 181.000 dinarjev predmetov, v njegovem stanovanju *»pa ni najti nobenega blaga, spadajočega v*

---

64 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 7.

65 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 2.

66 Prav tam.

67 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 4.

68 Prav tam.

69 Prav tam.

konkurzno maso«.70 Pooblaščenec upniškega odbora, Konrad Borštner, ki je nadzoroval inventarizacijo ter cenitev, je bil zadolžen za pošiljanje izkupička upravitelju, hrambo ključev ter izdajo denarja za osnovne življenjske potrebščine stečajnika in njegove družine. Hkrati se je Borštner pritoževal:

*Popisovanje je jako utežkočeno, ker v posameznih prostorih ni električne napeljave, na razpolago je le ena svetiljka – petrolejka v prodajalnici, razven tega je nevarno z lučjo hoditi po skladiščuh. Popisovanje bo torej omejeno le na dnevni čas in bo vsled tega trajalo dlje časa. Razven tega vlada v vseh prostorih izreden mraz in je tudi radi tega popisovanje otežkočeno.*⁷¹

Ker je bila Laknerjeva zaloga v trgovini sestavljena zlasti iz živil, je bilo vsem v interesu, da se izdelke proda, preden se pokvarijo: »Nujno je potrebno, da se proda pokvarljivo blago v najkrajšem času kratkim potom pod roko kratkemu trgovcu ali kaki drugi osebi, ki ima interes na nakupu, kakor vsa moka, zlasti koruzna moka, slanina, salama, kvas, mast in slično in to, če bo mogoče, po dnevni ceni.«⁷² Zanimanja ni bilo, očitno zaradi socialne stigme stečaja: »Pokazalo se je takoj, ko je bil konkurz javno razglašen, da so prenehali ljudje prihajati v trgovino, razven tega je špecerijska zaloga majhna in tudi radi tega ni kupovalcev.«⁷³ Trgovino so res zaprli, Borštner pa je že pred tem uspel odprodati večino pokvarljivega blaga. Upniki so se dogovorili, da jo bo potrebno zračiti vsaj enkrat tedensko. Sočasno je želel upravitelj čim prej odpovedati najemno pogodbo za trgovino, da ne bi stečajni masi povzročali nepotrebnih stroškov.⁷⁴

O odprodaji preostalega Laknerjevega inventarja naj bi odločal upniški odbor, zlasti glede tega, »ali naj se proda celokupni inventar in celokupna zaloga skрати, ali naj se izvrši detaljna razprodaja.«⁷⁵ To je bila dilema, s katero se je ukvarjalo veliko upnikov: ali je blago bolje

70 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 4.

71 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 5.

72 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 8.

73 Prav tam.

74 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 11.

75 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 8.

prodati en bloc enemu samemu premožnemu ponudniku, ki po znižani ceni odkupi celotno maso, ali je treba maso odprodajati na javni dražbi in s tem (verjetno) dobiti več denarja, toda ob večjem finančnem in časovnem vložku?

Upravitelj je menil,

*da bode podrobna razprodaja prinesla konkurzni masi boljši rezultat, kakor pa prodaja celokupne zaloge eni ali več oseb hkrati, kakor sem to mogel ugotoviti, poizvedujoč pri trgovcih na Ljubnem, ki bi za blagovno zalogo ne nudili veliko, ker pač vsak trgovec išče ob takih prilikah, kakor tudi sicer le svoj dobiček.*⁷⁶

Na srečanju upnikov so menili, da bi bila prodaja en bloc sicer manj lukrativna, vendar bistveno lažja, zato bi načeloma sprejeli tudi tako ponudbo, v kolikor bi jo podal kak poslovnež.⁷⁷ Taka ponudba se je pojavila v Domitrovičevem stečaju: celjski trgovec Anton Fazarinc je ponudil, da odkupi vso stečajno maso po cenilni vrednosti, in upravitelj Voršič je ocenil, da je ponudba »gotovo ugodna«, saj bi s tem odpadli stroški za prodajo na drobno. Ponudbo je sodišče sprejelo pod pogojem, da Fazarinc plača tudi mesečno najemnino za lokal.⁷⁸ A kmalu zatem se je pojavila konkurenca, saj je trgovski par Viktor in Rozalija Debenjak dal enako ponudbo in bil pripravljena plačati tudi najemnino za daljši čas.⁷⁹ Iz arhivskega gradiva ni razvidno, kdo je odkupil maso.

Do odkupa *en bloc* je prišlo tudi v stečaju Ivana Belcerja. Ob popisu blaga v njegovi trgovini je bilo ocenjeno, da je vredno 18.825 dinarjev.⁸⁰ Upravitelj Stante si je prizadeval za čim hitrejšo prodajo inventarja:

Najemnina je namreč zelo visoka in stečajna masa nikakor ne prenese plačevanja najemnine. Prodaja bi naj se vršila tako, da bi se najprej poizkusilo prodati ponudnikom, ki bi se interesirali za celotno maso, šele v

---

76 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 11.

77 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 9.

78 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 12.

79 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 13.

80 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 11.

*drugi vrsti bi se prodajali poedini komadi. V vsakem primeru bi se morala izklicna cena gibati v višini cenilne vrednosti t. j. prodati bi se ne smelo ničesar izpod cenilne vrednosti.*⁸¹

To naj bi v skladu z zakonsko obvezo naznanili v *Službenem listu* in v lokalnem časopisu *Nova doba*.⁸² Stantetov predlog je podprl tudi sam Belcer, ki je zapisal: »*Strinjam se s tem, da se cela zaloga z inventarjem proda skupno po možnosti ne ispod cenilne vrednosti.*«⁸³ Sodišče je tako dovolilo prodajo celotnega inventarja po cenilni ceni. Stante je objavil oglase v *Slovincu*, *Jutru* in *Večerniku*, a se ni oglasil noben resen interesent, zato je predlagal javno dražbo. Na koncu je bila večina trgovinske zaloge prodana trgovcu Leu Šketu z Vranskega, ki je bil edini ponudnik; za celoto je ponudil dve tretjini ocenjene vrednosti. Zapletlo se je, ker je del inventarja pridržala Celjska posojilnica, ki je tako pokrila svoje terjatve pri najemnici, vendar je Stante vztrajal, da so si prisvojili več inventarja, kot bi smeli: terjali so 1200 dinarjev, inventar pa je bil vreden 2550 dinarjev. Nekatere izmed teh predmetov je hotel kupiti Šket, »*vendar je ravnatelj Celjske posojilnice pri javni dražbi izrecno zabranil prodajo inventarja*«. Stante je pozval posojilnico, naj vrne razliko ali del inventarja.⁸⁴

Prodaja *en bloc* je bila v splošnem sicer redkejša rešitev kot javna dražba. V analiziranem vzorcu spisov je najbolje opisana javna dražba v Laknerjevem stečaju, za katero so se na koncu odločili upniki. Določeno je bilo, da bo dražba organizirana v Laknerjevi trgovini in da bo trajala tri dni, tudi v nedeljo, »*ker je na ta dan mnogo ljudstva v trgu Ljubnem vsled pristopa k službi božji in se bo prodaja vršila v nedeljo le dopoldne*«. ⁸⁵ Oglas za dražbo je dal upravitelj objaviti »v *Službenem listu in občinah Gornji grad, Ljubno, Luče, Solčava, Rečica, Bočna in Mozirje. V dnevnem časopisju naj oglas odpade vsled visokih stroškov.*«⁸⁶ Sklenjeno je bilo, da se ostanek blaga v primeru slabe prodaje zadnji

81 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 15.

82 Prav tam.

83 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 14a.

84 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/40, št. spisa 30.

85 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 12.

86 Prav tam.

dan dražbe proda »pod roko [...] najboljšemu ponudniku.«⁸⁷ Dražba je potekala, kot je bilo načrtovano, s to razliko, da je bila podaljšana na pet dni,

*ker je bilo nemogoče v premajhnih prostorih trgovine vršiti razprodajo radi velikega navala kupcev, temveč se je morala razprodaja preložiti na prostor pred trgovino. Tudi je bilo s to preložitvijo olajšano delo pri sestavi zapisnika o razprodaji, kakor tudi pri štetju denarja in izročitvi blaga. Bilo je tudi toliko ponudnikov, da se posamezni predmeti niso mogli dovolj hitro razprodati, kar je bilo itak v interesu konkurzne mase oz. upnikov.*⁸⁸

O poteku dražbe je upravitelj zapisal: »V konk. maso spadajoče in za dražbo določeno trg. blago je zvedenec sortiral in se je nato po polurnem čakanju, da so si kupci blago lahko ogledali, prešlo na javno dražbo. Ugotovila se je cenilna vrednost, najmanjši ponudek in končno najvišji ponudek.«⁸⁹ Izkupiček dražbe je bil 97.633 dinarjev, ki so bili izročeni upravitelju,⁹⁰ toda ta ni bil povsem zadovoljen: »Pri razprodaji sem ugotovil, da je vsa blagovna zaloga obsegala le blago slabše kakovosti, deloma tudi že pokvarjeno in z raznimi napakami, zato se tudi ni moglo doseči višjega izkupila, čeravno so se sodni organi na vse mogoče načine trudili, posebno izklicatelj, da doseže čim višje izkupilo.«⁹¹ Prodaja na drobno se je po upraviteljevem mnenju vseeno izkazala za boljšo možnost kot prodaja en bloc, saj trgovci, kot je povedal že prej, iščejo »pri takšnem skupnem nakupu zopet svoj poseben dobiček.«⁹²

FINALIZACIJA STEČAJA

Kot je bilo omenjeno, je jugoslovanski stečajni zakonik omogočal, da se lahko med stečajnim postopkom sklene prisilna poravnava. V vzorcu obravnavanih spisov je to skušala storiti le stečajnikova vdova

---

87 Prav tam.

88 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 35.

89 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 26.

90 Prav tam.

91 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 35.

92 Prav tam.

Neža Šuler. Zapisala je: »Moj mož je umrl brez sporočila poslednje volje in pridemo kot zakoniti dediči v poštev jaz njegova vdova in pa najini trije otroci nedl. [nedoletni oz. maloletni, op. a.] Šuler Zlatka, Božena in Marjanca.«⁹³ Predlagala je prisilno poravnavo, v kateri bi v skladu z zakonskimi zahtevami v celoti poplačali upnike prvega in drugega razreda, upniki tretjega razreda pa bi dobili 20 % kvoto v roku dveh let od sklenitve poravnave. Brežiški odvetnik in stečajni upravitelj dr. Janko Drnovšek se je s predlogom strinjal:

*Zapuščinska imovina obstoja večinoma iz take trgovske robe, ki jo je težko prodati in ki je že pri pokojniku ležala dolgo časa na skladišču. Imajoč v vidu to okolnost in na drugi strani visok znesek dolgov, smatram da je ponujena poravnava za upnike ugodna, ker se je sicer bati, da bodo stroški konkurznega postopka prilično izčrpali vso konkurzno imovino.*⁹⁴

Pet upnikov, zbranih na srečanju, je glasovalo o poravnavi; zanjo so bili štirje.⁹⁵ Upnikov je bilo sicer 15, toda šteli so le glasovi prisotnih, ki so presegli zakonsko zahtevane tri četrtine. Kmalu pa se je zapletlo: sodišče je sklep o uvedbi poravnave razveljavilo, ker je bil Andrej Frece, ki je imel daleč največji delež zahtevanih terjatev, sorodstveno povezan s pokojnim stečajnikom, po zakonu pa se je glas sorodnika pri odločanju o poravnavi upošteval samo, če je bil proti. Stečaj se je nadaljeval.⁹⁶

Po prodaji *en bloc* ali javni dražbi je bila stečajna masa prelita v gotovino. Takrat je upravitelj lahko začel sestavljati razdelilni načrt, pri katerem je, kot rečeno, upnikom prvih dveh razredov moral odmeriti celoten znesek dolgov, upniki tretjega razreda pa so si morali razdeliti ostanek. Procentualni delež zahtevanega zneska, ki so ga prejeli ti upniki, se je imenoval kvota in je postal glavni pokazatelj, kako uspešen je bil stečaj (ter upravitelj) – višja ko je bila kvota, uspešnejši je bil stečajni postopek in obratno. Kvote so bile načeloma tako v avstro-ogrskem kot jugoslovanskem obdobju nizke in so le redko presegale dvomestno procentualno vrednost. To velja tudi za tu obravnavane stečaje. V

93 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 16.

94 Prav tam.

95 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 24.

96 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 27.

primeru Domitrovičevega stečaja je upravitelj dosegel 4141,35 dinarja vredno stečajno maso, kar je ob znesku 58.823,90 dinarja terjatev pomenilo 7,04 % kvoto za tretji razred.⁹⁷ Le malo boljši je bil izkupiček Laknerjevega stečaja, kjer je kvota dosegla 9 %.⁹⁸ Najbolj mizeren je bil rezultat Šulerjevega stečaja. Upravitelj Drnovšek je v stečajni masi nakopičil 9364 dinarjev, kar je bilo tako malo, da se je v razdelitvenem načrtu našel denar samo za prvi in drugi razred, »upniki III. razreda« pa, kot je navrgel upravitelj v poročilu, »propadejo [...] v celoti«.⁹⁹

Ne glede na izkupiček in nezadovoljstvo upnikov tretjega razreda je upravitelj vedno zahteval ter dobil povrnjene stroške svojega dela, pa tudi nagrado. Ta je bila določena v skladu z uredbo o tarifah za nagrade stečajnih upraviteljev, ki je bila 5. aprila 1930 objavljena v Službenih novinah, po kateri pri vsotah mase pod 100.000 dinarjev upravitelju pripade med 14 in 18 %.¹⁰⁰ Morda ne preseneča, da je Drnovšek, ki je pustil upnike tretjega razreda »propasti«, zase zahteval 18 % – največ, kolikor je dovoljeval zakon. »Prisoja najvišje izmere, to je 18 % je utemeljena v tem, da je vrednost realizirane mase zelo neznatna, dela pa sem imel s konkurzom nič manj, kakor če bi znesla vrednost realizirane mase več, če bi se tudi vzelo le 14 %,« je zatrdil.¹⁰¹ Odvetnik Voršič, upravitelj v Domitrovičevem stečaju, je prav tako povedal, »da je vodil v času od 16./3. do 29./3. prodajo v tekočem prometu in da so zahtevala pogajanja za prodajo zaloge in opomini dolžnikom precej truda in obilo zamude časa, vsled česar prosi, da se mu prizna od vrednosti realizirane mase 18% nagrada.«¹⁰² Za svoj delež si je zelo prizadeval tudi upravitelj Laknerjevega stečaja, ki je nakopičil 95.617,25 dinarja vredno maso, za kar je bilo potrebnega »izredno veliko posla

---

97 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 22.

98 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 61.

99 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 35.

100 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 21.

101 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/39, št. spisa 32.

102 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 20.

in truda«. Zase je zahteval dobrih 22.000 dinarjev in zahtevo podkrepil s seznamom vseh stvari, ki jih je opravil med stečajnim postopkom.¹⁰³

Ko je bil razrešen tudi ta problem, je bil stečaj tik pred koncem. S soglasji upnikov, ki so prejeli svoje deleže, in upravitelja je sodišče izdalo odredbo o koncu stečaja.¹⁰⁴ Ko je bila javno objavljena, je dolžnik formalno stopil iz stečaja in skušal zaživeti novo življenje s skromnim premoženjem, ki mu je še ostalo.

ZAKLJUČEK

Četudi je obravnavani vzorec stečajnih spisov zelo ozko zamejen, je v marsičem povedna tudi analiza tako majhnega vzorca. Predstavljeni dokumenti so večinoma uradniško suhi, toda med njihovimi vrsticami lahko zaslutimo močna čustva, ki jih je porajal stečaj, saj je šlo za usoden dogodek, ki je vplival na življenje vseh vpletenih, od samega

103 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 3/38, št. spisa 58. V ilustracijo naj navedemo celotno upraviteljevo pojasnilo, zakaj si zasluži visoko nagrado, zapisano v enem samem stavku: »Pri celotnem poslovanju sem bil večinoma osebno zaposlen, tako zlasti ob vseh 5 dnevih razprodaje blagovne zaloge in inventarja, v katerih dneh nisem mogel ničesar delati v svoji pisarni, korespondenca, ki sem jo vodil z upniki mi je vzela veliko časa, opominjal sem 58 prezadolženčevih dolžnikov, otvoril torej 58 spisov in jih vodil v evidenci, vložil 3 tožbe, napravil sodišču po vsakokratnem važnejšem poslu posebno poročilo, skupno 6 poročil in današnji obsežni obračun, prisostvoval I zboru upnikov in ugotovitvenemu naroku, se mudil 9 krat na kraju prezadolženčevega obrata, ko sem pregledal najprej podjetje in prisostvoval pričetku inventure, pregledal ob koncu inventure tozadevno poslovanje, sestavil s pooblaščencom Borštinar Konradom končni obračun, pregledal prezadolženčeve poslovne knjige in priloge, kar je vzelo z ozirom na pomanjkljive zabeleške veliko časa in dela, skozi pet dni vodil razprodajo blagovne zaloge in inventarja, kateri posel je bil izredno utrudljiv in obsežen, ponovno podal pri sodišču konkurznemu sodniku razna pojasnila, dvakrat s konkurznim sodnikom pregledal in primerjal prijave terjatev po upnikih, kar je vzelo več ur časa in dela, vodil vse denarno poslovanje glede sprejemanja plačil za konkurzno maso in glede izplačil pristojbin in stroškov konkurznega postopanja, vlagal in dvigoval denar iz hranilne knjižice pri poštni hranilnici, imel več telefonskih razgovorov s prezadolžencom, pooblaščencom Borštnerjem in z upniki, odpovedal pri sodišču poslovne lokale prezadolženčeve najemodajalki, prepisal inventurni zapisnik in razprodajni zapisnik, sestavil seznamek prijav za sodišče in zase po posebnem formularju, kar je bilo tudi zelo zamudno delo, imel s prezadolžencom nešteto razgovorov v konkurzni zadevi, sprejemal njegovo korespondenco in nanjo odgovarjal, vodil številno korespondenco z upniki konkurzne mase, ki so zahtevali razna pojasnila v konkurzni zadevi, se udeležil treh razprav v vloženi treh tožbah zoper prezadolženčeve dolžnike Kaker Jakoba, Valte Franca in Dušič Frica, sodeloval pri sestavljanju več zapisnikov pri sodišču o naknadnih, zakasnelih prijavih terjatev po nekaterih upnikih in imel več posvetovanj s cenilcem – zvedencem in z nekaterimi upniki radi uspešnejšega vnovčenja prezadolženčeve imovine.«

104 Npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598, St 1/38, št. spisa 25; St 3/38, št. spisa 66; St 1/39, št. spisa 37.

stečajnika do upnikov, stečajnikovih dolžnikov in upravitelja. Za popolnejšo rekonstrukcijo dogodkov pogosto umanjka kontekst, ki bi ga lahko pojasnili dodatni, toda neznani, neohranjeni ali neobstoječi dokumenti (recimo potek neuspešne prisilne poravnave, tožbe upnikov z nepriznanimi terjatvami ali dogajanje s stečajniki po zaključku stečaja), zato je predstavljeni potek stečajev v marsičem bolj fragment kot zaokrožena zgodba. Pregled gradiva o stečajih, ki je shranjeno v ZAC, pokaže, da se marsikateri od dokumentiranih postopkov ni niti dobro pričel, saj je bila stečajna masa premajhna oz. že zaplenjena ali pa sodišče za primer ni bilo pristojno. Več posameznikov se je v stečaju znašlo po neuspešno izpeljani prisilni poravnavi; ta je veljala za zadnjo rešilno bilko pred dokončnostjo stečaja, zato ne preseneča, da so se je prezadolženi posamezniki pogosto oklepali ter jo poskušali skleniti tudi med samim stečajnim postopkom. Med postopkom so se med vpletenimi skupinami pojavili številni interesi in vsak med njimi je deloval proti vsem ostalim. Postopek je bil namenjen usklajevanju vseh interesov in doseganju kolikor se da ugodnega kompromisa, vendar so bili ob sklepu postopka le redki zadovoljni s svojim izkupičkom. Stečaji so tudi v obdobjih solidnega gospodarskega stanja lahko prinašali škodljive posledice za državno gospodarstvo ter negativno vplivali na ekonomsko statistiko, s pomočjo spisov pa je mogoče spoznati tudi drugo, mikrozgodovinsko plat istega vprašanja in neposredne negativne, celo tragične posledice, ki jih je že en sam stečaj povzročil celi skupini ljudi.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ZAC (Zgodovinski arhiv Celje) 609, Okrožno sodišče Celje, šk. 598.

Literatura

Hautcoeur, Pierre-Cyrille in Paolo Di Martino. »The Functioning of Bankruptcy Law and Practices in European Perspective (ca.1880–1913).« *Enterprise & Society*, 14/3 (2013), 579–605.

»Konkurzni (stečajni) zakon za kraljevino Jugoslavijo.« *Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 1/53 (1930), 793–824.

Kresal, France. »Kazenske določbe za stečaj in bankrot na Slovenskem od 1868 do druge svetovne vojne.« V: *Stiplovske zbornik*, ur. Dušan Nečak, 147–157. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2005.

Kresal, France. »Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 43/1 (2003), 37–50.

Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.

Mikec Avberšek, Leopold. »Delovanje mariborske trgovske družbe Macun & Fabiani (1921–1926).« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 8/2–3 (2008), 609–632.

Mikola, Milko. *Stara industrijska podjetja na Celjskem*. Celje: Zgodovinski arhiv, 1996.

Mikola, Milko. *Zgodovina celjske industrije*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2004.

Ogrizek, Emica. *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008.

Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana: Jubilej, 1939.

Sunčič, Mitja. »'Celotno posojilo mestne hranilnice ljubljanske je šlo v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih': Mestna hranilnica ljubljanska in propad industrijske delniške družbe Karel Pollak.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49/2 (2009), 33–52.

Tršan, Lojz. »Propad Slavenske banke – največji finančni šok med obema vojnama v Sloveniji.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 46/529–531 (1994), 368–374.

POVZETEK

Stečajni postopki imajo funkcijo razdelitve premoženja bankrotiranega posameznika ali podjetja med njegove upnike v skladu z veljavno zakonodajo. Stečaj vse do danes ohranja status najhujšega zla, ki se lahko primeri v gospodarskem svetu, saj s sabo prinaša negativne posledice tako za dolžnika kot njegove upnike. Na Slovenskem je vrsto desetletij v veljavi ostal avstro-ogrski stečajni zakonik, sprejet leta 1868, Kraljevina Jugoslavija pa je lasten zakon sprejela šele leta 1929, pa tudi ta se je v večini lastnosti zgledoval po avstrijskem. Stečaji so v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije na Slovenskem ostali razmeroma pogost pojav, zlasti v kriznem obdobju prve polovice 30. let. Stečajni sodni spisi so ohranjeni le v manjšem delu, največje količine pa so zbrane v Arhivu Republike Slovenije in Pokrajinskem arhivu Maribor. V prispevku je analiziran bistveno manjši fond, ki je bil odkrit v Zgodovinskem arhivu Celje. Obsega osem spisov, ki so nastali tik pred drugo svetovno vojno, med letoma 1938 in 1941. Pregled pokaže, da se polovica od obravnavanih postopkov ni niti dobro pričela, saj v dveh primerih premoženje stečajnika ni zadoščalo niti za kritje stroškov postopka (kar pomeni, da je bil nad stečajnikom sprožena kazenski postopek), v enem celjsko sodišče ni bilo pristojno za začetek postopka, saj (pokojni) stečajnik ni stanoval v tem okrožju, v zadnjem primeru pa je bila stečajna masa že zarubljena s strani upnika. Preostali stečaji so se pričeli po neuspeh poskusih sklenitve prisilne poravnave. O vzrokih stečajev je v gradivu ohranjenega malo, toda indici kažejo, da je šlo za kombinacijo slabih odločitev posameznikov ter zatikanj v jugoslovanskem gospodarstvu, ki je ravno okrevalo po krizi v začetku 30. let. Razglasitvi stečaja so sledile naslednje zakonsko določene faze sodnega postopka. Izbrana sta morala biti stečajni sodnik ter stečajni upravitelj (običajno odvetnik), ki sta proces vodila v imenu upnikov. Ti so morali do določenega roka poslati svoje terjatve, upravitelj pa jih je priznal ali zavrnil, običajno na podlagi pregleda trgovskih knjig in dolžnikovih pojasnil. Upravitelj je skupaj z upniki skušal izterjati tudi neplačane dolgove stečajnikovih dolžnikov, včasih pa je moral zaradi njihovega slabega gmotnega položaja to opustiti in dolgove razglasiti za neizterljive. Sledilo je popisovanje stečajnikovega premoženja, med

katerim so usposobljeni cenilci prečesali njegovo imetje, ga popisali in ocenili njegovo vrednost. Ko je šlo za pokvarljive predmete, zlasti živila, je bilo vsem v interesu, da se prodajo čim hitreje. Upniki so se večkrat odločali, ali je premoženje bolje prodati na javni dražbi ali ga po nižani ceni, toda ob manjšem trudu v celoti prodati enemu samemu ponudniku. V obravnavanih spisih je mogoče naleteti na oba primera. Ko je bilo premoženje prelito v gotovino, je upravitelj pripravil razdelilni načrt, kjer je zbrana sredstva razdelil med tri razrede upnikov, od katerih sta morala biti prva dva razreda poplačana v celoti, zadnji pa v skladu s tem, koliko sredstev je ostalo. Višina te kvote je bila običajno nizka, tako da so upniki tretjega razreda običajno dobili manj kot 10 % terjatev; v enem od obravnavanih postopkov niso dobili ničesar. Ne glede na skromne uspehe so upravitelji zahtevali poplačilo svojih izdatkov in tudi pripadajočo nagrado. Po tem je bil denar razposlan upnikom in stečaj je bil odpravljen. Spisi v celjskem arhivu kljub skromnemu obsegu prikazujejo gospodarski položaj na Štajerskem v medvojni dobi skozi prizmo neuspehov; med vrsticami sodnih spisov je mogoče prepoznati burna čustva, ki so jih stečajni postopki zbujali med vsemi vpletenimi, ki so želeli od postopka odnesti kar največ, vendar so bili ob zaključku kljub formalni enakosti pri razdelitvi izgub vsi tudi razočarani.

BRIANDOV MEMORANDUM: »EVANGELIJ« ZA LJUDSTVO ALI NEURESNIČLJIV NAČRT?

THE BRIAND MEMORANDUM: »GOSPEL« FOR THE PEOPLE OR AN
INFEASIBLE PLAN?

UDK: 327.362(4):070(497.4)''1929/1932''

ODZIVI ČASNIKOV JUTRO IN GLAS NARODA NA BRIANDOV MEMORANDUM

*Responses of the Periodicals Jutro and Glas
Naroda to the Briand Memorandum*

Žan Grm

IZVLEČEK

V razpravi so prikazani odzivi na Briandov predlog evropskega povezovanja v časnikih *Jutro* in *Glas naroda*. Zanimalo me je, kakšno stališče sta omenjeni občili imeli do Aristida Brianda in do njegovega predloga evropskega povezovanja in kako je bilo to stališče izraženo. Z namenom avtentične predstavitve odzivov sem v razpravo vključil tudi dobesedne zapise obeh časnikov. V pričujoči razpravi sem se omejil na časovno obdobje med letoma 1929 in 1932, saj je bil to čas, ko je bil Briand zaradi predloga v središču pozornosti. Leta 1932 časopisnih vrstic niso polnili podatki o njegovem memorandumu, temveč o njegovi smrti.

Ključne besede: Aristide Briand, Briandov memorandum, obdobje med obema vojnama, *Jutro*, *Glas naroda*, časopisno poročanje.

ABSTRACT

This paper shows the reactions to The Briand Memorandum for European union in *Ameriška domovina* and *Glas naroda*, which were the Slovenian newspapers at that time. I was interested in the opinion

of these media on The Memorandum and on Aristide Briand himself and in what way the opinion was expressed in their articles. To present their point of view authentically, I put the focus on the excerpts from the mentioned newspapers. This paper will be limited on period from 1929 to 1932, when Briand and his Memorandum were in the centre of European attention. In 1932 was not the Memorandum that filled the newspaper columns but his death.

Keywords: Aristide Briand, The Briand Memorandum, Interwar period, Jutro, Glas naroda, newspaper coverage.

BISTVENE IDEJE BRIANDOVEGA MEMORANDUMA

20. stoletje je bilo za Evropo čas velikega napredka na različnih področjih družbenega življenja, a je bilo hkrati tudi obdobje, ki so ga zaznamovale vojne, vojni zločini, zidovi, žice in delitve. Med letoma 1914 in 1918 je na evropskih tleh potekala vojna, ki je s seboj prinesla široko paleto negativnih posledic: število umrlih ter ranjenih se je povzpelo na več deset milijonov, prav tako pa sta bili enormni tudi materialna in gospodarska škoda. Iz tega razloga je skorajda logično, da je bila na različnih povojnih konferencah prisotna mantra *Nikoli več vojne!*, vendar se slednja žal ni uresničila. Niti človeške in druge žrtve prve svetovne vojne niti velika gospodarska ter materialna škoda in Društvo narodov niso uspeli preprečiti, da se Evropa in svet ne bi še drugič v manj kot pol stoletja zapletla v nov uničujoč spopad.

Že po prvi svetovni vojni je bila prisotna ideja, da bi bila možnost za medsebojni spopad bistveno manjša, če bi se države povezovale v različne organizacije. Ravno s tem namenom je bilo ustanovljeno Društvo narodov, vendar slednje zaradi različnih razlogov ni doseglo svojega mirovniškega cilja. Vojna je Evropo močno prizadela, kar pa je ustvarilo dobro podlago za predloge evropskega povezovanja. Enega od njih je oblikoval francoski politik Aristide Briand. Svoje ideje je predstavil v govoru na desetem zasedanju Društva narodov, ki je potekalo 5. septembra 1929, do maja 1930 pa ga je francosko zunanje ministrstvu še bolj dodelalo. 17. maja istega leta so ga poslali vladam 26 evropskih držav, ki naj bi se do 15. julija 1930 opredelile do njegove vsebine.

V osnovni je Briand predlagal sklenitev pakta med evropskimi državami, ki bi med njimi ustvaril solidarnost. V prvi točki svojega memoranduma je govoril predvsem o osnovnih nalogah morebitne evropske povezave. Tako naj bi s pričujočim dokumentom zgolj orisale glavne naloge povezave, ostalo pa bi pustili za kasnejše dogovore. V nadaljevanju je poudaril regionalno značilnost predloga. Briandova simbolična »Evropska unija« naj bi obsegala zgolj države, ki so spadale v Društvo narodov, prav tako naj bi mu bila neposredno podrejena in naj ne bi prevzemala nobenih njegovih nalog. Da bi to podrejenost še

dodatno pokazali, bi morale ta evropski pakt sprva potrditi evropske članice Društva narodov.¹

V drugi točki dokumenta je Briand izpostavil pomembnost vzpostavitve sistema, s katerim bi zagotovili bistvene organe za zagotovitev glavne naloge evropske povezave. Iz tega razloga bi ustanovili posebno Evropsko konferenco, ki bi jo sestavljali predstavniki vlad vseh evropskih članic. Konferenca bi bila osnovno usmerjevalno telo »Evropske unije«, ki bi sodelovalo z Društvom narodov. Večjih pristojnosti ji v tem memorandumu niso dodelili, saj naj bi o tem govorili na naslednjem zasedanju unije. Briand je v memorandumu izpostavil, da bi bilo potrebno ustanoviti Evropski politični komite, ki bi predstavljal izvršno in preiskovalno vejo »Evropske unije«; skrbel naj bi za izvrševanje sklepov Društva narodov, hkrati pa naj bi njegova zasedanja sovpadala z zasedanji Društva narodov. Da v njem nobena od držav članic ne bi pridobila prevelikega vpliva, bi na mestu predsednika uvedli sistem rotacije. Poleg omenjenih organov je Briand izpostavil še potrebo po sekretariatu, ki bi se ukvarjal z upravno izvedbo navodil Evropske konference ali komiteja, lahko pa bi tudi pripravljaj srečanja in skrbel za stike med vladami.²

V tretji točki je Briand govoril o smernicah delovanja Evropskega komiteja, o čemer bi sicer lahko razpravljali na naslednjem zasedanju. Za delo komiteja so bile postavljene tri smernice: gospodarski problemi bodo podrejeni političnim; nova evropska povezava bo nastala na podlagi unije in ne enotnosti; vlade držav članic naj spodbujajo gospodarsko zблиževanje med državami. Z njimi je Briand hotel doseči več ciljev: s prvo točko je Briand želel preprečiti prevlado industrijsko najmočnejših držav, z drugo točko pa zagotoviti, da bo spoštovana suverenost držav članic. Tretja točka bi ob dobri izvedbi lahko vodila v prost pretok dobrin, kapitala in naložb oz. v končni fazi v nastanek skupnega tržišča.³ V zadnji točki je Briand zapisal, da bi bila vprašanja

---

1 Memorandum on the Organisation of a System of European Federal Union. *Documents Relating to the Organization of the System of European Federal Union*. Series of League of Nations Publications 1930, VII. Political. Ženeva: Društvo narodov, 1930, 10–11.

2 Prav tam, 11–12.

3 Prav tam, 12–13.

na specifičnih področjih (npr. transport, finance, delo, zdravstvo, uprava, itd.) obravnavana v okviru Evropske konference oz. komiteja.⁴

Briand je s svojo deklaracijo želel vzpostaviti povezavo evropskih držav, ki bi ob idealnem razvoju sodelovala na različnih področjih znotraj samega Društva narodov. V dokumentu sicer ni predstavil nobenih predlogov oz. idej, kako bi do tega lahko prišlo, saj naj bi se o tem evropske države pogovorile skupaj. Zanimivo je, da Briand pri poimenovanju svoje ideje ni enoten: za isto stvar namreč uporablja več izrazov (npr. Evropska unija, Evropski pakt, Evropska povezava), kar se bo kazalo tudi v nadaljevanju. Potem ko je francosko zunanje ministrstvo razposlalo Briandov memorandum evropskim državam, so se slednje opredelile do njegove vsebine, dogajanje okrog tega pa so podrobno spremljala javna občila.

JUTRO IN GLAS NARODA

V pričujočem prispevku se bomo osredotočili na slovenska časopisa *Jutro* in *Glas naroda*. Njuno poročanje okrog tega dokumenta bo razdeljeno na tri kategorije: sprva bo pozornost namenjena na poročanje o Aristidu Briandu, v drugi kategoriji bomo primerjali odzive izbranih časnikov na samo deklaracijo, v tretjem delu pa bo pozornost namenjena novicam, ki sta jih omenjena časopisa pisala ob odzivu evropskih držav na spomenico.

Jutro je spadalo med slovenske informativno-politične časnike. V nakladi 20.000 izvodov je izhajalo med letoma 1920 in 1945. Časnik so ustanovili mladoliberalci, kasneje pa je postal glasilo Samostojne demokratske stranke. *Jutro* je zastopalo jugoslovanski politični unitarizem, bojevalo pa se je proti naraščajočemu komunizmu. Njegova glavna urednika sta bila tudi Adolf Ribnikar in Davorin Ravljen.⁵ V *Jutru* v pregledanem časovnem obdobju lahko zasledimo veliko novic, ki govorijo o Briandovi ideji združevanja Evrope, pri čemer so se v časniku do nje opredeljevali večinoma pozitivno. Pri pisanju o tej temi

---

4 Prav tam, 13.

5 *Slovenski veliki leksikon*, s. v. »Jutro«.

so bili natančni, saj niso pisali zgolj o Brianovih teoretičnih idejah o uniji, temveč tudi, kako naj bi do nje prišlo in s kakšnimi težavami bi se morala pred njeno ustanovitvijo sploh spopasti. Poleg lastnega poročanja so se pogosto naslanjali na novice iz drugih mednarodnih časopisov, npr. *Times*, *Daily Express*, *Observer*, *Berliner Tageblatt*, *Germania*, *Temps* itd. Večji del njihovega poročanja so sicer obsegali odzivi posameznih vlad na Briandovo spomenico, vendar v njih časopisna redakcija večinoma ni izražala svojega mnenja.

Glas Naroda je bil slovenski delavski list v ZDA. Izhajati je začel 27. septembra 1893 v New Yorku kot tednik. Od julija 1898 je list izhajal dvakrat, od decembra 1901 pa trikrat na teden. Septembra 1903 je postal dnevnik, od septembra 1940 je izhajal petkrat na teden ter od januarja 1950 trikrat tedensko. Ob menjavi lastnikov leta 1954 je izhajal dvakrat tedensko, leta 1963 pa je zopet postal tednik. Oktobra istega leta je nehal izhajati. Veljal je za najbolj razširjen slovenski časopis v ZDA, kot dnevnik je izhajal v nakladi 14.000 izvodov. Od svojega začetka je bil delavski list z zmerno politično usmerjenostjo; pomembno vlogo je imel med drugo svetovno vojno in po njej, ko se je zavzemal za vsestransko pomoč Jugoslaviji.⁶ Podobno kot *Jutro* je tudi *Glas naroda* pisal o Briandu in njegovi ideji, a je na predlog občasno gledal bolj negativno. Tudi v tem časniku lahko zasledimo nekonsistentno rabo termina Panevropa oz. Briandova ideja evropskega povezovanja, zato se v tem pogledu ne razlikuje od *Jutra*. Razlika v primerjavi z njim pa je vidna pri omembah Društva narodov. *Jutro* namreč ves čas opozarja in opominja, da Briandov predlog ne bi smel ogrožati te mednarodne organizacije, *Glas naroda* pa njegove vloge v svojih prispevkih ne poudarja tako očitno. Razlog za to verjetno tiči v tem, da Združene države Amerike zaradi protekcionistične politike niso bile včlanjene v to organizacijo. Posledično poročanje o tej temi za ameriške Slovence ni bilo tako aktualno.

Kot bo prikazano v nadaljevanju, so Briandov predlog gledali bolj skozi prizmo ameriških carin in njihovega vpliva na evropsko gospodarstvo. Tako so zapisali, da se je misel za tovrstni ukrep porodila v glavah tistih

---

⁶ Enciklopedija Slovenije, s. v. »Glas naroda«.

ljudi, »ki so z nejevoljo opažali velik carinski zid, ki ga grade ameriške Združene države okol[i] svoje industrije.«⁷ Nadalje so poudarili, da bi Francija s to idejo razvila zvezo narodov izven Društva narodov, ki bi bila pod njeno hegemonijo in bi Društvu delala konkurenco.⁸

ARISTIDE BRIAND: »ŠAMPIJON BODOČIH ZDRUŽENIH DRŽAV EVROPE« ALI »VELEKAPITALISTIČNI SOVRAŽNIK DELAVSKEGA RAZREDA«?

Časnika sta na Aristida Brianda gledala z dveh različnih vidikov. Časopis *Jutro* je o njem govoril z izrazito pozitivnimi besedami in primerjavami. Članke, v katerih so predstavljali njegovo idejo evropskega združevanja, so pogosto začinili z različnimi primerjavami. Na enem od srečanj v Ženevi, kjer je predstavljal svojo idejo združene Evrope, naj bi Briand »spravil v ekstazo vse poslušalce in ne samo stare Angležinje – ki so v večini – ko je vstal kot šampijon bodočih Zedinjenih držav Evrope«.⁹ Tudi v nadaljevanju članka niso izpustili podobnih, skorajda pesniških opisov. V enem izmed govorov so zapisali, da ima grivo starega leva, močan nos in košate brke. Svoj govor naj bi pričel počasi, skorajda malomarno in brez sleherne zabeleške, vendar je s svojo besedo dosegel močan učinek. Bila naj bi kot pohlevni studenec, »iz katerega zraste potok, reka, veletok. Tako se dviguje in širi Briandova beseda, poslušalstvo se omamlja, pretresa, prevzema. Kmalu je fascinirano.«¹⁰ Podobne primerjave so sledile tudi v naslednjih izdajah časopisja. Ko so v *Jutru* govorili o Briandovi ideji ter jo svojim bralcem bolj natančno predstavljali, so zapisali, da je Briand »znal njiivo osnažiti plevela«.¹¹

Lepe besede in hvalnice niso manjkale niti ob Briandovi smrti. Tudi tam je bilo vidno globoko spoštovanje do francoskega zunanjega ministra in Nobelovega nagrajenca. Ob njegovi smrti so namreč zapisali, da je jugoslovanski narod izgubil velikega prijatelja, njegova smrt pa je povzročila veliko žalost. Vse svoje življenje naj bi zastavil za to, da bi

---

7 »Briandov načrt.« *Glas naroda*, 13. september 1930, 2.

8 Prav tam, 2.

9 »Ženeva, zbirališče narodov.« *Jutro*, 15. september 1929, 16.

10 Prav tam, 16.

11 »Briandove ideje.« *Jutro*, 6. junij 1930, 2.

svetu lahko povrnil mir in pokoj. V najtežjih trenutkih prve svetovne vojne naj bi odigral pomembno vlogo pri organiziranju solunske fronte.¹² Tudi v nadaljevanju številke so nadaljevali s podobnimi opisi. Označili so ga kot odgovornega državnika, ki je z idejo o združenih Evropi stari celini želel zagotoviti mirno sožitje brez oglašanja bojnih topov. Zanimiv je predvsem zaključek članka:

*Evangelij, ki ga je dal narodu, ne bo umrl. Prej ali slej bo prišel čas, ko bodo velike Briandove besede postale meso, ko se bodo morale uresničiti. To zavestno ali podzavestno čutijo vsi, ki želijo dobro človeštvu, zato je žalovanje ob Briandovi smrti iskreno in splošno po vsem civiliziranem svetu.*¹³

Vidimo lahko, da so v časniku Briandovo idejo primerjali z evangelijem. Beseda izhaja iz grške besede euangélion in v dobresednem prevodu pomeni »dobro oznanilo«,¹⁴ s čimer je zopet nakazano pozitivno stališče do Brianda oz. do njegove ideje. Hkrati so z metaforičnimi besedami zapisali, da se bodo njegove ideje v prihodnosti prej ko slej uresničile.

Če je v časopisu *Jutro* užival simpatije avtorjev člankov, te v časopisu *Glas naroda* pogosto ni bil deležen. V nekaj člankih so ga resda poimenovali za »enega svetovnih vodilnih apostolov miru«,¹⁵ vendar lahko že v naslednjih člankih zasledimo popolnoma drugačno konotacijo. V eni od številok so zapisali, da je zanimivo, da se Briand kar naenkrat tako zavzema za evropsko povezovanje, ko pa naj bi njegova politika med in po vojni največ prispevala k sovraštvu in izgubi zaupanja med evropskimi narodi. Zato so ga označili za državnika, ki ni vreden zaupanja. Bil naj bi vetrnjaški, v vsako novost pa naj bi se vživel z veliko spretnostjo; svojčas naj bi bil tako »najbolj rabijaten sindikalist, nato se je pa razvil v velekapitalističnega sovražnika delavskega razreda«. ¹⁶

Podobno poročanje se ob Briandovi smrti popolnoma spremeni. Zapisali so, da bo z Briandom legel v grob »eden najbolj znanih in

---

12 »Aristid Briand mrtev.« *Jutro*, 8. marec 1932, 1.

13 »Aristide Briand.« *Jutro*, 8. marec 1932, 2.

14 *Slovenski etimološki slovar*, s. v. »evangelij.«

15 »Združene države Evrope.« *Glas naroda*, 6. avgust 1929, 1.

16 »Briand in Panevropa.« *Glas naroda*, 14. september 1929, 2.

delavnih državnikov, kar jih pozna evropska zgodovina. Zadnja leta je bil skoro v vseh kabinetih zunanjih minister, tako da si tega urada brez njegovega imena človek skoro predstavljati ni mogel.«¹⁷ Še bolj zanimivo je poročanje o njegovi smrti v enem od naslednjih člankov:

*Včeraj jo umrl v Parizu Aristide Briand, ki je pošteno zaslužil časten naslov mirovnega apostola Francije. Dasi je bila javnost že več tednov prepričana, da bo njegova zadnja bolezen usodepolna zanj, je vendar vest o njegovi smrti vse poštene ljudi globoko pretresla. Pokojnik je bil skozinskoz Francoz ter z vsem srcem in z vso dušo udan svoji domovini. Poleg tega je bil pa možak širokega obzorja ter je po svoji dalekovidnosti prekašal vse druge diplomate. Ne samo Franciji, njegovo delovanje je veljalo vsemu svetu.*¹⁸

V tem primeru torej niso več govorili o človeku, ki se obrača po vetru, še manj o velekapitalističnem sovražniku delavskega razreda. Ob svoji smrti je postal državnik, ki naj bi ga odlikovala vera v svet brez vojn.

BRIANDOV MEMORANDUM: REALNA MOŽNOST ALI ILUZIJA?

Jutro je v svojih izdajah pogosto izražalo tudi pozitivno stališče do same Briandove spomenice, a pri njenem poimenovanju niso bili dosledni. Tako v nekaterih člankih omenjajo Briandovo idejo oz. Briandovo spomenico, spet drugje pišejo o Briandovi Panevropi. Nekje v naslovu omenjajo »Briandove Zjedinjene države Evrope«, spet drugod pa govorijo o evropski uniji. V nekaj primerih so sicer resda napisali, da je ideja Panevrope starejša, a so z nedosledno uporabo nadaljevali. Ne glede na uporabo različnih imen pa so poudarili, da je takšni ali podobni ideji vedno »osnovna težnja, da se osnuje zveza evropskih držav, ki bi ji bil namen varovati skupne interese na zunaj, pred vsem pa preprečiti medsebojne konflikte«.¹⁹

V nadaljevanju so povzeli razloge, zaradi katerih naj bi bila ustanovitev tovrstne evropske povezave nujna:

---

¹⁷ »Aristide Briand je včeraj umrl.« *Glas naroda*, 8. marec 1932, 1.

¹⁸ »Aristide Briand.« *Glas naroda*, 8. marec 1932, 2.

¹⁹ *Jutro*, 7. september 1929, 1.

*Mala razdrapana in po vojni izropana Evropa ima okrog sebe Britanski imperij, pod vodstvom Zedinjenih držav stoječo Ameriko, Sovjetsko unijo – same ogromne gospodarsko-politične komplekse, ki bodo Evropo prej ali slej zdrobili, ako se ne bo pravočasno postavila v bran. Edina možna obramba pa je v slogi in solidarnosti. Angleškemu, ameriškemu in sovjetsko-ruskemu kolosu more biti kos samo združena Evropa.*²⁰

Briandova ideja je bila veliko presenečenje za marsikatere mednarodne opazovalce, ki so do tega dogodka v Franciji videli militaristično in imperialistično državo, s tem predlogom pa naj bi se preobrazila v pacifistko. Iz tega razloga so mnogi dvomili o iskrenosti Briandovega dela, vendar to ni spremenilo dejstva, da je bila Francija podpornica evropske ideje.²¹ Podobno idejo je v svojem članku omenil tudi Marcel Ray. Zapisal je, da naj bi si Francija pod to krinko pacifizma želela zagotoviti vodstvo in gospodstvo nad zvezano in negibljivo Evropo, česar naj bi bilo strah predvsem Nemce. Po drugi strani naj bi angleška in ameriška stran gojili strah pred razvojem napoleonske Evrope. Angleži naj bi tako Briandovo idejo videli kot nov celinski blok proti njihovemu imperiju in Ameriki.²²

V osnovi naj bi šlo pri Briandovem dokumentu za sodelovanje med evropskimi državami. Po poročanju *Jutra* naj bi Briand sprva predlagal sodelovanje evropskih držav v panogah, kjer je že tedaj prisotno sodelovanje (npr. skupno urejanje pošt in železnic). Sama ideja bi bila izvedena v povezavi z Društvom narodov in naj ne bi zmanjšala njegove moči. Zanimivo je, da naj bi Briand načel celo vprašanje skupnega evropskega denarja.²³ V nadaljevanju so v *Jutru* objavili še nekaj dodatnih informacij o Briandovi ideji: evropske države naj bi se združile v federacijo po vzoru Društva narodov, a so na tem mestu ponovno poudarili, da tak ukrep ne bi nadomestil te organizacije. Prav

---

20 »Prvi odmevi Briandove spomenice.« *Jutro*, 25. maj 1930, 2.

21 »Briandove ideje.« *Jutro*, 6. junij 1930, 2.

22 Ray, Marcel. »Fantomi in ovire na poti k Panevropi.« *Jutro*, 21. september 1930, 12.

23 »Briandova Panevropa.« *Jutro*, 14. maj 1930, 1; V primerjavi z današnjim časom bi sicer obstajala bistvena razlika: medtem ko imajo države današnjega evrskega območja samo eno denarno valuto (tj. evro), bi bil »Briandov« evropski denar zgolj dodatna valuta, ki bi bila v obtoku poleg valute vsake države članice.

tako načrt naj ne bi bil naperjen proti kateri koli evropski ali drugi državi, predvsem pa ideja ne bi kršila nedotakljivosti držav. Za vodenje celotne zveze bi se ustanovilo evropsko reprezentančno zbornico, evropski svet in stalno tajništvo, ki bi po vsej verjetnosti imelo sedež v Ženevi. Zbornici bi predsedoval predsednik, ki bi ga vsako leto izvolili na novo. Do uresničitve te ideje bi prišli v korakih: v prvem poglavju je Briand predlagal številne priprave, s katerimi bi se države obvezale, da bodo podprle ustanovitev evropske federacije. V naslednjih poglavjih pa je načel metode in tehnična vprašanja glede gospodarskih, finančnih, prometno-tehničnih in trgovinskih problemov.²⁴

Že na začetku svojega poročanja o tej temi so v *Jutru* poudarili, da je ta načrt zelo velikopotezen. Idejo so označili kot veliko avanturo, saj je šlo pri njeni zasnovi za širšo zvezo, ki v svojem bistvu ne bi bila naperjena proti nikomur ter hkrati ne bi kršila suverenosti posameznih narodov. *Jutru* se je to zdela dobra ideja, ki bi v socialnem pogledu lahko imela velike uspehe.²⁵ Sama ideja naj bi tudi med ostalimi narodi uživala precejšnjo podporo, saj bi bilo prelepo »*imeti veliko unijo evropskih držav, ki bi bolj nego kakršnekoli druge mednarodne pogodbe in zveze garantirala mir in omogočila procvitajoč razvoj našega kontinenta*«. ²⁶ Poročali so, da naj bi bila evropska javnost mnenja, da bi bilo kaj takega prelepo, da bi bilo sploh mogoče, vendar je »veliki državnik« Briand kljub temu nastopil s svojim evropskim predlogom. S svojim nastopom v Društvu narodov naj bi Briand storil zelo veliko, saj naj bi celotna zadeva s tem stopila v povsem nov in tokrat bolj realen stadij. Ne glede na to so v *Jutru* poudarili, da »*radi Briandovega koraka še ne bomo imeli že jutri unije evropskih držav. Dosedanja skepsa je bila le preveč utemeljena,*

---

24 »Vabilo k Panevropi.« *Jutro*, 18. maj 1930, 1.

25 »Briand za mir med narodi.« *Jutro*, 6. september 1929, 1.

26 *Jutro*, 7. september 1929, 1.

da bi se pomisleki, ki je bila zgrajena na njih, razgubili kar čez noč.«²⁷ V nadaljevanju so v Jutru objavili tudi odgovore na nekaj kritik Briandove evropske ideje. Ena se je nanašala na poseg v jurisdikcijo Društva narodov oz. veliki podobnosti Združenim državam Amerike. V Jutru so menili, da do podobne združitve v Evropi sploh ne more priti, saj to nista primerljiva primera. Na stari celini živi veliko narodov z različnimi jeziki, rasami in kulturami in medsebojnimi nasprotji, ameriški kolonisti pa so imeli bolj malo podobnih težav, saj je bilo tam veliko več proste zemlje. Njihova edina skrb naj bi bila »kako se očuvati pred evetualnimi revindikacijami Anglije«. ²⁸ Tudi v nekaterih drugih člankih so poudarili, da je iz Briandove spomenice jasno razvidno, da pri njegovi ideji nikakor ne gre za Združene države Evrope po vzoru ZDA, saj bi bila takšna ideja utopična in obsojena na neuspeh. Poudarjajo, da pri Briandovi ideji ne gre za to, »da bi se Evropa združila v popolno politično enoto, marveč gre za to, da se sistematično odstranjujejo zapreke za ožje sodelovanje, za zблиžanje interesov in za skupen nastop v življenjsko važnih zadevah, ki se tičejo vseh narodov Evrope«. ²⁹ Po stališču Jutra bi morale do takšnega združevanja priti na vseh področjih. Skupna borba za gospodarski napredek naj bi bila namreč možna zgolj na temelju političnega sporazuma. Pri tem so poudarili, da se je že velikokrat pokazalo, da se vsi gospodarski problemi ne bodo rešili sami zase. Ob koncu prispevka so še dodali, da je Briandov memorandum »zgodovinski dokument, poln umevanja resničnosti in sprejemljiv za vse, ki so dobre volje«. ³⁰

---

27 Prav tam. V nekaterih člankih so tudi omenjali, da obstaja večja verjetnost, da bo najprej prišlo do nastanka carinske unije. Tak ukrep bi bil verjetno prvi korak k ustanavljanju politične federacije. Potrebno je poudariti, da so omenjeno idejo predstavili leta 1930, ko je bil svet v globoki gospodarski krizi. ZDA so v tem času razmišljanje o uvedbi visokih carin, ki bi mdr. škodovale tudi Evropi. Debate o ustanavljanju podobne carinske unije lahko torej na nek način opredelimo kot logičen odziv na dogajanje na zahodni strani Atlantika. Za več informacij glej: »Britanska carinska unija.« *Jutro*, 23. maj 1930, 2. Tudi nekateri nemški industrialci so poudarjali, da je pred končno izvršitvijo panevropske ideje, ki naj bi ležala v daljni prihodnosti »treba pripraviti teren za to delo z gospodarskim sodelovanjem vseh dežel, ki so si kulturno in gospodarsko sorodne.« Na tem mestu so ciljali predvsem na sodelovanje med Nemčijo in Avstrijo, svojo pozornost pa naj bi morali posvetiti tudi jugovzhodnemu predelu Evrope. Za več informacij glej: »Nemški industrijalci žele sporazum z agrarnimi državami.« *Jutro*, 7. december 1930, 2.

28 *Jutro*, 7. september 1929, 1.

29 »Odmev objave Briandove spomenice.« *Jutro*, 20. maj 1930, 1.

30 Prav tam.

V *Jutru* so svojim bralcem jasno sporočili, da je uresničitev podobnega načrta zelo dolg in naporen proces, ki se ne bo zgodil čez noč. Državniki so morali namreč rešiti še veliko medsebojnih problemov, da bi to idejo iz teorije prelevili v prakso:

*Vidi se, da so državniki spoznali, da je treba odstraniti vse one vzroke nesoglasij med narodi, ki so na poti iskrenemu prijateljstvu v današnjih dneh in ki so za bodoče nezdržljivi z obstojem evropske unije. Takih principielnih in stvarnih nesoglasij je še premnogo, a za danes ne moremo drugega, kakor želeli državnikom v tem pogledu uspeha, ki bi omogočil Evropi udeleževati se v veliki medsebojni kulturni tekmi, medsebojno uničevanje pa uvrstiti v preteklost.*³¹

Problemi so se dotikali različnih gospodarskih in nacionalnih področij. V časniku so poudarili predvsem neenakomeren razvoj evropskih držav. Medtem ko so nekatere veljale za industrijske države, so bile druge še vedno pretežno agrarne in so stremele k tem, »da se po principih avtarkizma osamosvojijo v gospodarskem pogledu ter spričo tega na vso moč forsirajo lastno industrijo«. ³² Kakršna koli carinska reforma bi morala tako v red spraviti različne interese teh držav. Nadalje so se dotaknili tudi problema zmagovalk in poraženk iz prve svetovne vojne. Prve naj bi imele drugačne interese kot druge, kar so pokazali na primeru Madžarske. Slednja je namreč uresničitev Briandovega načrta pogojevala z revizijo trianonskega miru. Težave bi se lahko pojavile tudi zaradi neenakomerne razdelitve kolonialnih posesti, spreminjanje le teh pa bi šlo v nos predvsem uradnemu Londonu. Velika Britanija je namreč tudi v teh časih še vedno razpolagala z velikim imperijem, v katerem spričo njegove velikosti »Sonce nikoli ne zaide.« Še en velik evropski problem, ki je do neke mere preprečeval izvedbo Briandove ideje, so bile manjšine. Tako so zapisali, da si ni nemogoče zamisliti velike evropske unije »brez večjega soglasja v manjšinskih zadevah, nego vlada sedaj. Zakaj, ako ostane pri današnjih nasprotjih, bi mogli manjšinski spori tvoriti oni dinamit, ki bi mogel bodoči federaciji

---

31 *Jutro*, 7. september 1929, 1.

32 »Po ženevskih dogovorih.« *Jutro*, 12. september 1929, 2.

ogrožati temelje in uničiti že dosežene uspehe.«³³ Poudarili so, da bi se moralo v tem primeru zaščititi vse manjšine, vendar bi morali hkrati razlikovati med njimi, pojmovati pa bi jih bilo potrebno iz globljega in ne zgolj iz nacionalno-egoističnega stališča. V mnogih pogledih naj bi se namreč med seboj razlikovale, od teh razlik pa naj bi bilo potem odvisno pravično in objektivno varstvo vseh manjšin. Če torej želijo rešiti ta problem, morajo priti stvari do dna in ustvariti pravične norme za vse.³⁴

Nekaj dodatnih problemov na poti ustanavljanja evropske zveze je omenil še Ray v svojem prispevku *Fantomi in ovire na poti k Panevropi*. Na stari celini je tedaj kot posledica vojne vladala splošna kriza, ki je bila sicer prehodna, vendar je onemogočala mednarodno povezovanje. Druga težava se po njegovem mnenju kaže predvsem v nerazumevanju javnosti glede omenjene ideje. Tretja težava naj bi tičala v neenakomernem razvoju evropskih držav, ki zato naj ne bi zagovarjale podobnega mnenja. Kot primer je izpostavil Avstro-Ogrsko, ki naj bi razpadla ravno zaradi neenakosti. Kot četrto težavo je omenil nepotrpežljivost narodov, ki da ne morejo razumeti, da drevo ne požene v enem dnevu, a hkrati pričakujejo, da bodo uresničene vse njihove zahteve. Na koncu je Ray še zapisal, da lahko probleme iščemo tudi v duhu previsokih zahtev. Države zahtevajo vse, da bi pristopile k evropski povezavi, s čimer vse skupaj onemogočijo. Ray na tem mestu ponudi slikovito primerjavo in zapiše, da takšna prepričanja kažejo »duh ljudi, ki odklanjajo stopnice in hočejo skočiti iz pritličja v peto nadstropje«.³⁵

Za razliko od *Jutra* je bil časnik *Glas naroda* do Briandovega memoranduma bolj negativno nastrojen. Ob pojavu ideje so v člankih jasno zapisali, da je namen ideje zaščita Evrope pred ameriškimi carinskimi ukrepi. Gospodarski izvedenci so bili mnenja, da bi bila ta zveza v svojem bistvu usmerjena proti ameriškemu vplivu, delovala pa naj bi kot zaščita pred ameriškimi dolarjem in ameriško masovno

---

33 *Jutro*, 13. september 1929, 1.

34 Prav tam.

35 Ray, Marcel. »Fantomi in ovire na poti k Panevropi.« *Jutro*, 21. september 1930, 12.

produkcijo.³⁶ To naj bi Briand izvedel z odstranitvijo carinskih zaprek med posameznimi državami, s tem pa naj bi države stremele k gospodarskemu blagostanju. Načrt so v *Glasu naroda* ocenili kot težko uresničljiv, saj je na poti tej ideji stalo veliko preprek: med glavne so šteli predvsem sebične interese, različne jezike, šege ter navade.³⁷ V eni od naslednjih številkih so šli še korak dlje in svojo nejevero izrazili v sledečih besedah:

*Ali Briand zares misli, da se zamorejo postaviti na skupno platformo demokratsko, monarhistične, fašistično in komunistične, nazadnjaške in napredne "demokratske republike" in po kapitalističnih diktatorjih vladane države? Ali je sedanji načelnik francoske vlade res tako naiven, da misli, da je mogoč sporazum med neenako razvitimi in različno vladanimi državami?*³⁸

Pesimistična drža do Briandovega predloga se je nadaljevala tudi poleti leta 1930. Medtem ko so se evropske države opredeljevale do spomenice, so v *Glasu naroda* že omenjali, da se Briandove ideje verjetno ne bodo uresničile. Razloge za to so videli v naraščajočem rivalstvu med novoustanovljenimi državami ter v prepirih zaradi meja. Vse to naj po mnenju nekaterih opazovalcev ne bi vodilo do združene Evrope, temveč do nove vojne. Nadalje so zapisali, da načrt sicer uživa podporo večine evropskih držav, a da slednje svojo podporo pogojujejo z revizijami mirovnim pogodb. Tako naj bi na evropskih tleh nastala dva tabora: en tabor zahteva revizijo mirovnih pogodb, medtem ko drugi tabor takim ukrepom nasprotuje. Prvo, »revizionistično« skupino naj

---

36 Glas naroda je v tem članku Briandov predlog evropskega povezovanja predstavil kot nekakšen obrambni mehanizem pred ameriškimi carinami, medtem ko so v časopisu Jutro za evropsko povezovanje navajali povsem druge, pogosto pacifistične razloge.

37 »Združene države Evrope.« *Glas naroda*, 10. september 1929, 2.

38 »Briand in Panevropa.« *Glas naroda*, 14. september 1929, 2.

bi vodila Nemčija,³⁹ na njeni strani pa naj bi bile še Avstrija, Bolgarija, Madžarska, Litva in Italija. Nasprotni tabor naj bi sestavljale Francija, Belgija, Poljska, Romunija, Češkoslovaška, Latvija in Estonija. Anglija naj bi bila pripravljena na revizijo pogodb, ampak pod pogojem, da Nemčija ne dobi svojih prejšnjih kolonij. Rusija naj bi si želela spraviti vso Evropo v komunistični tabor in čakala na priliko, da ribari v kalnem. Na podobna nasprotja in ozemeljske zahteve so opozarjali tudi v nadaljevanju članka.⁴⁰ Neverjetnost evropskega povezovanja naj bi tičala še v neenotnosti evropskih držav. Povezovanje bi bilo možno, če bi se s tem strinjala sleherna evropska država, kar pa so v *Glasu naroda* smatrali za nemogoče. Veliko vlogo naj bi odigrali Francija in Nemčija, saj bi bila z njunim članstvom podpora evropskemu projektu višja. V osnovi so tako povezovanje še vedno smatrali za nemogoče, saj naj bi zgolj kruta sila združila evropske narode. Prisotnih naj bi bilo namreč preveč različnih in proti povezovanju usmerjenih elementov.⁴¹

Razlike v poročanju obeh časopisov so vidne tudi pri vprašanju vključitve posameznih držav. Pri *Jutru* niso videli nobenih zadržkov pri vključitvi Rusije v evropsko povezavo,⁴² medtem ko je *Glas naroda* že leta 1929 menil drugače. V časopisu so tako navajali, da naj bi posebni poročevalec časopisa Sun Paul Scott Mowrow ugotovil, da naj bi bila po Briandovem mnenju »Rusija izključena iz vseevropske zveze in da naj bi bila zveza pravzaprav naperjena proti Rusiji. S tem je vse povedano,

---

39 Nenavadno je, da je Nemčija v tem časopisu obravnavana kot revizionistična država, medtem ko je v *Jutru* niso obravnavali na tak način, kar dokazuje tudi sledeči prispevek:

Da je nemška vlada tako odločno nastopila za revizijo stanja nastalega po podpisu mirovnih pogodb, je pripisovati predvsem italijanskemu odgovoru, iz katerega so prepisani v nemškem odgovoru celi odstavki. Splošno pa se smatra, da še to ni dokaz, da misli vstopiti Nemčija v vrste revizionističnih držav in da je ta odgovor le bolj diplomatski pritisk na Francijo, da bi kar najbolj popustila v slučaju nemško-francoskih pogajanj o sklenitvi popolnega sporazuma in prijateljske pogodbe med obema državama.

Za več glej: »Novi odgovori na Briandovo spomenico.« *Jutro*, 12. julij 1930, 1.

40 »Briandove ideje se najbrž ne bodo uresničile.« *Glas naroda*, 23. julij 1930, 1.

41 »Združena Evropa na obroke.« *Glas naroda*, 18. julij 1930, 1.

42 9. avgusta 1930 so namreč zapisali, da so druge države načele »vprašanje pristopa sovjetske Rusije in Turčije v evropsko unijo. To vprašanje je lahko rešiti, ker ni nobenega zadržka, da se ne bi mogle ti dve državi tudi udeležiti diskusije o ustanovitvi evropske unije, najs i niste članci Društva narodov.« Za več glej: »Revizija evropskih pogodb in evropska unija.« *Jutro*, 9. avgust 1930, 1.

s tem je vse rečeno. Toda zakaj skrivati, zakaj tajiti resničen namen? Baš zastran tega slepomišenja bo Briand s svojim načrtom pogorel.«⁴³

Kot zanimivost lahko izpostavimo podobnosti v izbranih člankih, saj so bili nekateri med njimi objavljeni v *Jutru*, svoje mesto pa so nato našli še v *Glasu naroda*. Pri nekaterih je poleg enakega naslova razvidna še identična vsebina prispevka, kar nam prikazuje tudi spodnja tabela.

Datum objave	Naslov prispevka v <i>Jutru</i>	Naslov prispevka v <i>Glasu naroda</i>	Datum objave
20. maj 1930, stran 2.	»Briandova nova Evropa.«	»Briandova nova Evropa.«	3. junij 1930, stran 3.
25. maj 1930, stran 2.	»Prvi odmevi Briandove spomenice.«	»Odmevi Briandove spomenice.«	6. junij 1930, stran 2.
23. maj 1930, stran 2.	»Britanska carinska unija.«	»Britanska carinska unija.«	10. junij 1930, stran 2.
28. maj 1930, stran 1.	»Italija proti Panevropi.«	»Italija proti Panevropi.«	11. junij 1930, stran 2.
3. junij 1930, stran 2.	»Venizelos o balkanski uniji.«	»Venizelos o balkanski politiki.«	18. junij 1930, stran 3.
6. junij 1930, stran 2.	»Briandove akcije.«	»Briandove akcije.«	19. junij 1930, stran 3.
23. julij 1930, stran 2.	»Štiri opazke k Briandovi spomenici.«	»Opazke k Briandovi spomenici.«	12. avgust 1930, stran 4.

Tabela 1: Primerjava prispevkov v *Jutru* in *Glasu naroda*

Zanimivo je, da so si članki podobni v skorajda vseh pogledih, občasno pa so se razlike pojavljale predvsem v uvodih odstavkih prispevkov. Žal njihov avtor ni naveden, zato ne moremo ugotoviti, ali je vsak »par« prišel izpod istega peresa, a je potrebno poudariti, da vsebina in uporaba identičnih besed jasno indicirata na to. Iz preglednice je razvidno še, da so bili prispevki v *Jutru* objavljeni nekaj tednov pred objavo v *Glasu naroda*.

KDO JE ZA IN KDO JE PROTI

Maja 1930 je šlo zares. Takrat je bila Briandova spomenica poslana vsem evropskim državam, ki so se prejšnjo jesen udeležile zasedanja Društva narodov v Ženevi. Države so morale do poletja 1930 odgovoriti na to spomenico oz. podati svoje pripombe nanjo. Jeseni tega leta so se zopet sestali v Ženevi, kjer so prejete odgovore analizirali in komentirali.

Zato je od maja do konca julija l. 1930 v *Jutru* prava poplava člankov na temo Briandovega sporazuma, v večini pa prispevki obravnavajo stališča držav do Briandove spomenice. V osnovi je večina držav podpirala Briandovo spomenico, vendar so zraven podale še nekaj svojih pomislekov. Nekatere države so jo podpirale v celoti, medtem ko so jo druge popolnoma zavračale.

Med države, ki so Briandov predlog podprle brez pripomb, spada Grčija. V izjavi julija 1930 je njen ministrski predsednik Eleftherios Venizelos zapisal, da »pozdravljajo z največjo simpatijo Briandov predlog, ki smo ga že lani pozdravili v Ženevi. Balkanska unija spada v tisti del pacifistične ureditve sveta in je njegov poseben del.«⁴⁴ Podobno mnenje so zagovarjali tudi v Romuniji, kjer je po poročanju Jutra romunski ministrski predsednik Iuliu Maniu sporočil, da takšna ideja lahko vodi do ugodnega uspeha in se bo v prihodnosti tudi realizirala.⁴⁵ Navdušenje nad spomenico je izrazil tudi češkoslovaški predsednik Tomáš Garrigue Masaryk. Med drugim je povedal, da Briandovo idejo pozdravlja z velikim veseljem. Ideja je bil zanj »zdrava, grandiozna in blagoslovljena. Ta ideja bo, kolikor se tiče majhnih držav, odstranila vladanje velikih narodov nad malimi narodi.«⁴⁶ Prihodnje leto je tudi češkoslovaška vlada uradno podprla Briandovo akcijo, vendar so pri tem svetovali veliko mero previdnosti, načrt pa bi bilo potrebno izvesti postopoma.⁴⁷ Briandovo spomenico je podprla tudi Nizozemska, pri čemer je poudarila, da reševanje gospodarskih problemov ne sme biti podvrženo političnim problemom.⁴⁸ Tudi Latviji se je ideja evropskega povezovanja zdela smiselna. Podobno kot države poprej je tudi uradna Riga zahtevala, da se pri tem ne sme izključiti nobene države.⁴⁹ Zanimivo je, da je spomenico podprla tudi Avstrija. V odgovoru so dodali, da bodo sodelovali pri uresničitvi te ideje v korist evropske solidarnosti. Tako sodelovanje naj bi bila namreč dolžna vsem žrtvam

---

44 »Venizelos o balkanski uniji.« *Jutro*, 3. junij 1930, 2.

45 »Maniu o smernicah romunske zunanje politike.« *Jutro*, 17. junij 1930, 1.

46 »Predsednik Masaryk za Panevropo.« *Jutro*, 26. september 1929, 1.

47 »Avstrija za osnovanje evropske unije.« *Jutro*, 13. julij 1930, 1.

48 »Madžarski odgovor na Briandovo spomenico.« *Jutro*, 3. julija 1930, 1.

49 »Latiška pozdravlja Briandov načrt.« *Jutro*, 10. julij 1930, 1.

preteklosti in bodočim generacijam, ki bi s takim povezovanjem dobile lepšo prihodnost.⁵⁰ Uradni Dunaj za razliko od Madžarske ali Italije ni zahteval revizije mirovnih pogodb, na spomenico ni dal niti pomislekov ali dodatnih zahtev. Po mnenju *Jutra* gre to pripisati predvsem

*izjemnemu položaju Avstrije, ki se zaveda, da ne more voditi nobene aktivne zunanje politike ter da mora v lastnem interesu ohraniti pri sedanjem pokretu za ustvarjanje fronte revizionističnih držav najstrožjo nevtralnost. Ne malo je pripomogel k formulaciji avstrij. odgovora tudi zaključek pogajanj za najetje investicijskega posojila, ki ne bi bilo skoro gotovo presimpatično sprejeto v francoskih krogih, če bi načela tudi Avstrija vprašanje revizije mirovnih pogodb.*⁵¹

Idejo so podprle tudi države Skandinavskega polotoka. Švedska vlada je ta projekt podprla in izjavila, da bo pri njem sodelovala z velikimi simpatijami. Izpostavili so zgolj željo, da bi pri tem projektu sodelovala večina evropskih držav in vse evropske sile, zastopane v Društvu narodov.⁵² Podobno idejo je zagovarjala tudi finska vlada, saj so pozdravljali zorenje ideje o povezovanju in sodelovanju evropskih narodov, vendar z določenimi pomisleki. Zahtevali so ustanovitev anketne komisije, ki bi podrobno preučila memorandum in odgovore nanj.⁵³

V *Jutru* so kar nekaj člankov namenili odločitvi Nemčije glede Briandove spomenice. Maja 1930 so v *Jutru* še pisali, da je gotovo, »da bo vlada v načelu pristala na izvedbo gospodarskega dela spomenice, ker soglašča z mnenjem Brianda, da je potreba združiti vse evropske države, če se hoče izvesti uspešno akcijo za sanacijo kriz evropskega gospodarstva.«⁵⁴ Pomisleki naj bi se pojavili predvsem pri vprašanju političnega sprejema memoranduma, saj naj bi se nemška vlada bala, da Briand enači ustanovitev svoje ideje z vprašanjem varnosti

---

50 »Avstrija za osnovanje evropske unije.« *Jutro*, 13. julij 1930, 1.

51 Prav tam.

52 »Odgovori skandinavskih držav na Briandovo spomenico o osnovanju evropske unije.« *Jutro*, 16. julij 1930, 1.

53 »Pristanek baltiških držav.« *Jutro*, 18. julij 1930, 1.

54 »Nemško stališče do Briandove spomenice.« *Jutro*, 29. maj 1930, 1.

in zavarovanja stanja po podpisu mirovnih pogodb.⁵⁵ Julija istega leta so objavili uradni odgovor nemške vlade, v katerem je Nemčija pozdravila Briandovo idejo za oblikovanje evropske unije in obljubila svoje sodelovanje. V istem odgovoru so nato dejali, da takšna akcija ni mogoča, saj je predpogoj zanjo »temeljita revizija političnega stanja, nastalega po podpisu mirovnih pogodb. Nemčija nikakor ne more pristati na to, da bi se za večno stabilizirale politične prilike v Evropi v dosedanji obliki, ker smatra, da ne odgovarjajo duhu in razvoju časa in da tvorijo glavno opasnost za vzdrževanje miru.«⁵⁶ V *Jutru* so napisali, da je to stališče veliko bolj rezervirano, kot so sprva pričakovali. Te »revizionistične« ideje so povezovali predvsem z italijanskim pritiskom, saj so tudi slednji svoj vstop pogojevali z (nemogočimi) pogoji. Kljub temu *Jutro* Nemčije ni uvrščalo med revizionistične države, temveč so njen odgovor videli kot poskus diplomatskega pritiska na Francijo.⁵⁷ V *Jutru* so sicer poudarjali, da se s tem načrtom niso strinjale vse nemške stranke. Alfred Hugenberg, ki je bil tudi voditelj nemške stranke DNVP (Deutschnationale Volkspartei), je za časnik *Popolo d' Italia* podal posebno izjavo, v kateri je zavrnil idejo Briandovega načrta za osnovanje evropske unije in hkrati zahteval, da se popravijo krivice, ki so bile Nemčiji prizadejane po vojni. Povezava s Francijo se mu v nobenem primeru ni zdela smiselna, dokler bo nad njimi bdelo breme reparacij, ki naj bi Franciji služile

*samo za ojačenje njene že itak v Evropi najmočnejše vojske. Nemčija se mora nasloniti na Italijo, s katero ima toliko sličnih interesov v borbi za revizijo mirovnih pogodb in stanja, nastalega po prvi svetovni vojni. S tem, da je Italija tako odločno načela vprašanje revizije, si je pridobila simpatije vseh nacionalno čutečih Nemcev, kar bo morala prej ali slej upoštevati nemška vlada ter poiskati novih poti za navezovanje tesnejših oponašajev z Rimom.*⁵⁸

---

55 Prav tam.

56 »Novi odgovori na Briandovo spomenico.« *Jutro*, 12. julij 1930, 1.

57 Prav tam. Nemške zahteve po tem, da razlikovanje med državami poraženkami in zmagovalkami ne bi smelo biti več prisotno je po svoje logično, saj so med prvo svetovno vojno vendarle spadali na stran poraženih narodov.

58 »Hugenberg priporoča zvezo z Italijo.« *Jutro*, 25. julij 1930, 1.

Zanimivo je, da je Alfred Hugenberg po Hitlerjevem prevzemu oblasti leta 1933 postal prvi finančni minister v Tretjem rajhu, v katerem pa posluha za evropsko povezovanje, glede na kasnejši razvoj dogodkov, ni bilo.

Za Briandovo idejo se je izrekla tudi Poljska, vendar je tudi slednja dodala nekaj svojih pomislekov. Po poročanju *Jutra* so zahtevali dodatne študije glede Briandove spomenice, hkrati pa so poudarili, da mora imeti sama unija neagresiven značaj.⁵⁹ Danska vlada je pozdravila idejo evropskega združevanja, vendar je imela v povezavi s tem pridržke. Zahtevali so, da se ohranijo razmerja med bodočo evropsko unijo in Društvom narodov. Slednje bi moralo ohraniti vse svoje pozicije.⁶⁰

V *Jutru* so se podrobneje osredotočili na jugoslovansko stališče do Briandove deklaracije. Jugoslovanska vlada je idejo podprla, saj je vlada v njej videla možnosti za reševanje evropskih problemov z novimi sredstvi in metodami, ki so drugačne v primerjavi s preteklimi. Poudarili so, da tako gibanje ne sme biti uperjeno proti drugim državam, ki v povezavi ne bi sodelovale, hkrati pa sama povezava ne sme ogroziti Društva narodov. Jugoslovanska vlada je v svojem odgovoru navedla celo nekaj nalog, ki naj bi se dotikale te evropske povezave: omenili so ureditev in izboljšanje prometa, izenačenje dela evropskih komisij za plovbo, izenačenje voznega prometa evropskih držav, ureditev evropske poštne, brzojavne in telefonske službe, ureditev letalskega prometa, graditev velikih kanalov itd. Ker so to izrazito evropsko problemi, je zato tudi bolje, da jih rešuje evropska organizacija in ne Društvo narodov, ki bi se moralo ukvarjati tudi z drugimi, neevropskimi problemi.⁶¹ V enem od prispevkov so zapisali sledečo misel:

Za čisto regijonalna vprašanja, ki predstavljajo jako velik interes za evropske države, a jako majhen, pogosto prav nikakšen za države izven Evrope, je

---

59 »Novi odgovori na Briandovo spomenico.« *Jutro*, 12. julij 1930, 1.

60 »Avstrija za osnovanje evropske unije.« *Jutro*, 13. julij 1930, 1.

61 »Jugoslavija za Panevropo.« *Jutro*, 18. julij 1930, 1. Če bi primerjali naloge današnje Evropske unije, bi ugotovili, da se na nekaterih pogledih naloge med seboj ujemajo: tudi danes Evropska unija podeljuje različne subvencije iz kohezijskega sklada, pa naj si bodo namenjene za kmetijstvo ali gradnjo različnih projektov.

*jasno, da vsega tega vrlo obsežnega dela ni moči naprtiti Društvu narodov in njegovim organizacijam. Društvo narodov mora po definiciji voditi račune o onem, kar predstavlja posredni ali neposredni obči interes za vse stanove družbe; ono mora omogočiti ustvarjanje in nadziranje regionalnih organizacij.*⁶²

Nekatere države pa se s spomenico niso strinjale. Ena prvih držav proti njej je bila Italija, ki je bila v tistem času že nekaj let pod Mussolinijevim vodstvom. *Jutro* povzema zapis časopisa *Giornale d' Italia*, ki je veljal za Mussolinijevo glasilo. V njem so zapisali, da je ideja Panevrope zgolj nevaren dvojniki Društva narodov. Če je slednje res tako nepomembno, bi ga bilo potrebno ukiniti. Nadalje so poudarili, da se jim ne zdi smiselno poglobljati nasprotja med Ameriko in Evropo, če ju vežejo močne gospodarske vezi. Hkrati so zapisali, da je ustanavljanje takega kontinentalnega bloka naravnost škodljivo, povzročil pa bi zgolj ustanavljanje bloka na drugi celini. Ker sta se Evropi v tem času približevali Kitajska in Japonska, se jim tako ni zdelo smiselno, da bi nastopili proti drugim celinam v tako ostrih potezah.⁶³

V naslednjih dneh so v *Jutru* objavili prispevek, v katerem je bilo italijansko mnenje o evropskem povezovanju drugačno. Prispevek je vseboval zahteve Arnalda Mussolinija (brat Benita Mussolinija), ki bi jih morali izpolniti za italijansko podporo Briandovi viziji Evrope. Zahtevali so revizijo nekaterih mirovnih pogodb, pravično razdelitev kolonij in surovin med vse velesile, pariteto v oboroževanju ali razoroževanju in to ne zgolj v primeru Italije. Dodatno so terjali še načelni sporazum o carinskih oz. gospodarskih vprašanjih ter priznanje vladnih sistemov v različnih državah. Ena od njihovih zahtev se je dotikala tudi izključitve tajnih vplivov na politiko posameznih držav.⁶⁴ Zadnja trditev je sicer rahlo paradokсна, saj je ravno italijanska stran s tajnim dogovarjanjem med prvo svetovno vojno uspela pridobiti kar velik del slovenskega etničnega ozemlja.

---

62 »Štiri opazke k Briandovi spomenici.« *Jutro*, 23. julij 1930, 2.

63 »Italija proti Panevropi.« *Jutro*, 28. maj 1930, 1.

64 »Mussolinijevi pogoji za Briandovo Evropo.« *Jutro*, 3. junij 1930, 2.

Proti spomenici se je izrekla tudi Madžarska. Kot poročajo v *Jutru*, so Briandov predlog sprejeli s porogljivimi komentarji, hkrati pa naj ne bi bili pripravljeni sprejeti nove stvarnosti, ustvarjene z mirovnimi pogodbami po vojni.⁶⁵ V uradnem odgovoru so sicer navedli, da Madžarska sicer priznava, da lahko evropske države uspevajo samo v veliki gospodarski enoti, vendar hkrati poudarja, da taka organizacija ne more temeljiti na nespremenjenem zunanjem stanju. Zahtevali so popravo krivic, ki so jim bile prizadejane po prvi svetovni vojni.⁶⁶ Čeprav je bila novica o odklonilnem stališču v *Jutru* objavljena 5. junija, jo je uradna Budimpešta oddala že dan prej, kar pa bi do določene mere lahko imelo celo simbolni pomen: 4. junija 1920 je bila namreč podpisana Trianonska pogodba oz. mirovna pogodba z Madžarsko. Zanimivo je, da so točno deset let kasneje svojo odločitev o zavrnitvi Briandovega sporazuma utemeljili ravno s to pogodbo, ki jim je odvzela veliko ozemlja in ni uživala praktično nobene podpore.

Proti spomenici so se izrekli tudi v Švici. Načeloma so pozdravljali evropsko sodelovanje, prav tako so tudi priznali pomembnost tega problema, vendar ne morejo »prevzeti nobene obveznosti, ki bi lahko omajala nevtralni red, ki tvori že stoletja temelje politične ustave švicarske države«.⁶⁷ Turčija je bila še ena v nizu držav, ki se s spomenico niso strinjale. Razlog za to naj bi tičal v zbliževanju politike z Italijani, po poročanju nekaterih ostalih časopisov pa naj bi sklepali prijateljstvo z Rusijo. Po nekaterih podatkih naj Turčija sploh ne bi prejela vabila za sodelovanje pri Briandovi ideji, temveč zgolj obvestilo, v kateri so jo seznanili s potekom dogajanja.⁶⁸ Proti predlogu se je načeloma opredelila tudi Anglija. Slednja je namreč zagovarjala stališče, da je potrebno braniti suverenost posameznih držav. Nadalje so poudarili tudi to, da bi nova organizacija takega tipa povzročila »konfuzijo, rivaliteto in morda celo zmanjšala avtoriteto in vplivnost ustanov društva narodov«.⁶⁹ Predlagali so svoj predlog, v katerem naj bi Briandovo idejo

---

65 »Madžari in Habsburžani.« *Jutro*, 3. junij 1930, 2.

66 »Madžarska odklanja Briandov predlog.« *Jutro*, 5. junij 1930, 1.

67 »Švicarski odgovor na Briandovo spomenico.« *Jutro*, 7. avgust 1930, 1.

68 »Turčija demonstrira proti Panevropi.« *Jutro*, 15. julij 1930, 1.

69 »Zanimiv predlog v angleškem parlamentu.« *Jutro*, 18. julij 1930, 1.

dosegli znotraj Društva narodov, ki bi nato podpiralo sodelovanje v najtesnejši obliki.⁷⁰

Potem ko so vse države odgovorile na spomenico, so v *Jutru* objavili tudi analizo vseh odgovorov, v kateri so prišli do zanimivih ugotovitev. Povzeli so ugotovitve francoskega časopisa *Temps*, kjer so omenili, da so se načeloma vse države opredelile za Briandov predlog, vendar so nekatere postavile neuresničljive, z revizijo povojnega stanja povezane pogoje. Dodali so še, da je zanimivo, da so v omenjeno revizijo stopile »predvsem one države, ki so bile v svetovni vojni poražene, temveč država, ki se prišteva med zmagovalke in ki je bila še do nedavna zaveznica držav od katerih danes zahteva, da se odrečejo garancijam za ohranitev miru in varnosti njihovih državnih meja«. ⁷¹

Tudi *Glas naroda* je v poletnih mesecih leta 1930 svojo pozornost namenil opredeljevanju držav do Briandove spomenice. O tej temi je poročal manj podrobno kot *Jutro*, vendar so v osnovi prišli do istih ugotovitev: večina evropskih držav je podpirala Briandov predlog, vendar so imele svoje predloge za njegovo izboljšanje. Ne glede na manjše posvečanje tej temi, pa so v *Glasu naroda* omenili tudi opredelitev vatikanskega časopisja do te teme. V *Osservatore Romane*, enem od vatikanskih časnikov, so zapisali, da podpirajo Briandovo idejo evropskega povezovanja. Čeprav so še vedno videli možnosti za izboljšave, so zagovarjali stališče, da bi tako urejena Evropa z božjo pomočjo lahko zagotovila mir.⁷² Ta opredelitev pa ni povsod naletela na pozitivno podporo. V satirični kolumni Peter Zgaga⁷³ so zapisali, da je ta podpora slabo znamenje, saj Vatikan nobene stvari ne odobri, brez da bi se nadejal dobička. Za konec so zapisali, da je Vatikan profitiral na škodo narodov.⁷⁴ Komentar na to temo so podali še oktobra 1929, ko

---

70 Prav tam.

71 »Revizija mirovnih pogodb in evropska unija.« *Jutro*, 9. avgust 1930, 1.

72 »Vatikansko glasilo za A. Brianda.« *Glas naroda*, 24. maj 1930, 1.

73 Gre za posebno zabavno kolono v *Glasu naroda*, v katerem je Peter Zgaga podajal satirične komentarje na tedanje situacijo v ZDA in po svetu. Peter Zgaga je psevdonim Janeza Trčka, ki je nekaj časa deloval tudi kot urednik časopisa. Za več glej: Trček, Janez (1891–1942). <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi719126/> (dostop: april 2019).

74 »Peter Zgaga.« *Glas naroda*, 24. maj 1930, 2.

se je do Briandovega sporazuma opredelil nek fašistični časopis, kar so pospremili s šaljivim zapisom:

Pri ustvarjanju evropskih združenih držav bo treba poskrbeti za imenovanje enega predsednika, enega vodje. Izbira bo morala pasti na najbolj genialnega, slavnega, odločnega in spoštovanega moža v Evropi. Ta mož bo očitvidno Benito Mussolini, zakaj on združuje vse te lastnosti. Nadalje bo potrebno začrtati novi velikopotezni politiki gotove smernice ki ji bodo zagotovile ne samo sodelovanje različnih narodov in držav, temveč tudi sodelovanje različnih družabnih razredov, ki naj bi omogočilo nagel in uravnovešen razvoj gospodarstva ter istočasno razumno izrabljanje vseh ustvarjajočih možnosti. Izbira bo padla tedaj na fašizem kajti edino fašistovska Italija je znala vse to izvesti in služi lahko za vzor.⁷⁵

NAŠA DOBA – REVIJA ZA JAVNA VPRAŠANJA

Leta 1930 je pod okriljem časopisa *Jutro* izšla revija *Naša doba*, v kateri je bilo objavljenih nekaj prispevkov na temo Briandovega predloga evropskega povezovanja. Božidar Borko v svojem prispevku poudarja, da Briandova ideja ni nobena noviteta, saj so podobni predlogi že pred tem ugledali luč dneva. Na tem mestu je omenil gibanje grofa Coudenhova-Kalergija. Podobno združevanje naj bi skušala izvesti celo cerkev, vendar naj bi se ta združitev bistveno razlikovala od Briandove. Briandova želja po ustanovitvi nekakšne federalistične organizacije se tako »zagovarja s političnimi razlogi, kakor je n. pr. želja po ustalitvi sedanjega ravnovesja in izločitve vojne med evropskimi državami. Predvsem pa se poudarjajo gospodarski momenti, kakor je n. pr. absurdnost carinskih ograj, potreba enotne gospodarske politike Evrope nasproti ostalim celinam, osobito Ameriki.«⁷⁶ Avtor je poudaril, da po Evropi že prihaja do gospodarskih povezav, vendar predvsem med evropsko veleindustrijo, a brez vpliva na politiko. Slednja naj bi kazala dvoličnost in tako oteževala panevropsko povezovanje.

---

75 »Peter Zgaga.« *Glas naroda*, 3. oktober 1929, 2.

76 Borko, »Panevropa brez evropskega duha.« *Naša doba*, 31. maj 1930, 234.

Zanimivo je, da je Borko v članku izpostavil dve panevropski možnosti: s prvo naj bi se že preizkusila cerkev, vendar se avtor s podobnim povezovanjem ni strinjal. Evropa naj bi namreč iskala nove oblike povezovanja in ne tiste, ki so bile prisotne že v srednjem veku. Neverjetno možnost evropskega povezovanja po cerkvenem merilu je avtor utemeljil tudi s tem, da je bilo krščanstvo v povojnem času že *»vesoljno in se ne more postaviti v morebitni borbi kontinentov v službo ene same celinske zveze«*.⁷⁷ Kot drugi poskus evropskega povezovanja avtor navede povezovanje evropskega proletariata, vendar naj bi se tudi slednje spopadalo s svojimi težavami.

Poleg omenjenih problemov avtor težave na poti evropskega združevanja vidi še v tem, da v Evropi ni splošno razširjene zavesti o skupnosti političnih in ekonomskih interesov, hkrati pa naj bi ji manjkala tudi kulturni ideal in panevropski duh. Vsem problemom navkljub naj bi imela ta ideja še vedno prihodnost, vendar bi se morali narodi razvijati v panevropskem duhu, saj brez njega ideja Panevropce ni mogoča.⁷⁸

V naslednjem prispevku je France Seunig kritiziral gospodarsko politiko po vojni. Ameriško gospodarstvo, ki je bilo po vojni usmerjeno v protekcionistično smer, naj bi ravno iz tega razloga doseglo visoke uspehe, po drugi strani pa naj bi pahnilo evropsko gospodarstvo na rob preživetja. V Evropi namreč ni bilo *»države z dovolj obsežnim konsumnim tržiščem, ki bi s pridom lahko izvajala protekcionizem po ameriškem vzorcu, takšna politika bi bila za Evropo le tedaj mogoča, če bi se evropske države gospodarsko združile in uvedle skupno carinsko zaščito na zunaj«*.⁷⁹ Čeprav Briand v svoji spomenici ni neposredno nagovarjal tega problema, naj to ne bi smel biti problem. Briand naj bi se zavedal gospodarskih težav, saj naj bi gospodarsko sodelovanje povzročilo zakulisni odpor tistih evropskih kapitalistov, ki zaradi visok carin med evropskimi državami veliko služijo. V nadaljevanju so zopet poudarili nevhvaležno lokacijo evropske celine med dvema velikima trgoma (ameriški in azijski op. a.) ter veliko prednost, ki bi jo prineslo

---

77 Prav tam, 235.

78 Prav tam.

79 Seunig, »Ameriški protekcionizem, Panevropa in mi.« *Naša doba*, 28. junij 1930, 306.

prosto tržišče, na katerem živi od 300 do 350 milijonov ljudi.⁸⁰ Seunig je, tako kot Borko, dodal, da bo morala Evropa na tako povezovanje počakati še nekaj časa. Pomembno je, da se začne delati na enotnem carinskem tržišču, ki naj bi prinesel korist za vse. Tako naj bi bila takšna rešitev ugodna tudi za Jugoslavijo. V prejšnjih letih so morali jugoslovanski kmetje pri prodaji pšenice v Zahodni Evropi tekmovati z močno ameriško konkurenco, pri čemer so morali močno znižati cene. V primeru skupne carinske unije to ne bi bilo potrebno, saj bi bili v primerjavi z ameriški kmeti bolj zaščiteni. V to evropsko povezovanje pa avtor ni zajel Velike Britanije in njenih kolonij – slednje naj bi se že same pripravile na ameriško protekcionistično politiko.⁸¹

Če sta prejšnja prispevka poudarjala predvsem gospodarske prednosti, ki bi jih s seboj prinesel Briandov predlog oz. oblika carinskega povezovanja, pa je naslednji prispevek navedel povsem drug vidik podpore tej ideji. V *Naši dobi* je svoj prispevek objavil antropolog, podpisan z iniciale B. Š., s čimer je verjeno mišljen Božo Škerlj. V prispevku je postavil tezo, da zgodovine ne pišejo narodi, temveč rase. Slednje naj bi ustvarile velike kulturne kroge, ki naj bi bili potem podlaga za posamezne narode; tako naj bi bila po mnenju nekaterih antropologov nordijska rasa stvariteljica indijske, perzijske in grške rase. Čeprav je to trditev skorajda nemogoče dokazati, naj bi se morali sprijazniti z dejstvom, da vsaka od omenjenih treh skupin nosi nekaj skupnih značilnosti evropske rase. Pri vojaških spopadih naj bi se stvar zapletla, saj naj bi prišlo do »mešanja« različnih ras:

Ako je zmagovalec nad kako pokrajino druge rasne sestavine nego premaganec, vtisne prvi drugemu tudi kulturni pečat vsaj tako dolgo, dokler se ne pomeša s premagancem. Pade rasa – pade kultura, zmes, ki potem nastane, je ponavadi manjvredna – primer: Indi, Perzi, Madžari, Bolgari, Južna Italija, Južna Španija i. t. d. (tudi turški jarem ni koristil prizadetim). Rekel bi celo, da je kultura – tudi civilizacija je del kulture – ohranjena najčistejša tam, kjer je rasa najčistejša, medtem ko se na stikališčih ras

---

80 Prav tam, 306–307.

81 Prav tam, 308.

*ustvarijo kulture, ki so često manjvredne in ki niso zmožne vzdržati, kaj šele soustvarjati civilizacijo – vsaj našo.*⁸²

V nadaljevanju je avtor nadaljeval s podobnim tonom. Po njegovem mnenju naj bi se bilo potrebno bati predvsem rumene rase. Predstavniki slednje naj bi bili namreč ob slabši prehrani in skromnejšem življenju sposobni narediti veliko več kot predstavniki bele rase. Hkrati naj bi bila pri njih višja tudi stopnja reprodukcije, piko na i pa naj bi dodala še njihova sposobnost hitre aklimatizacije, vse skupaj pa naj bi rezultiralo v veliki nevarnosti za Evropejce. Ker naj bi bili slednji tako zaposleni s svojimi težavami, naj bi se predstavnikom rumene rase kar smejalo, ker bi »beli« kulture zaradi njihovega prihoda grozilo izumrtje. Na tem mestu nastopi Panevropska ideja, ki bi pomenila *»združitev neke svojevrstne kulturne skupine, združitev rase, ki je, razdeljena v narode na premajhnem prostoru, pozabila na ono veliko, zunanjo, tujo silo, ki jo zastopa rumena rasa. Dvigniti rasno zavest in dvigniti zanimanje za rumeno nevarnost – tudi to je in mora biti cilj Panevropce.*⁸³ Avtor nadaljuje z besedami, da je »rumeni strah« prisoten tudi na drugi strani Atlantika, podobno kot tam pa naj bi bili predstavniki rumene rase tudi v Evropi obravnavani kot tujci. Hkrati naj bi posedovali še dominantne gene, ki bi sčasoma izpodrinili belo kulturo. Avtor iz svojega antropološkega stališča (tj. združitev enega in istega rasnega in kulturnega kroga) tako pozdravlja Briandov predlog. Ne glede na pogled na to tematiko pa je za avtorja evidentno, da je Briandov načrt velika misel bele kulture.⁸⁴

Čeprav avtor v prispevku načenja vprašanje rumene rase, ki naj bi s svojim domnevnim »napadom« grozila beli skupnosti v Evropi, si moramo postaviti pomembno vprašanje. Kakšno vlogo je »rumena« rasa igrala čez slabih deset let, ko so po Evropi zopet zadoneli vojni topovi? Kakšno vlogo je rumena rasa igrala v krajih kot so Auschwitz, Dachau, Bergen-Belsen ali pa Rižarna in Rab? V teh krajih je več

---

82 Škerlj, Božo. »Panevropa z vidika antropologa.« *Naša doba*, 28. junij 1930, 318.

83 Prav tam, 319.

84 Prav tam.

evropskim »belim« narodom res grozila nevarnost, a s strani bele in ne rumene rase, to pa tezo o »rumenem strahu« postavlja pod vprašaj.

BRIANDOV MEMORANDUM: »EVANGELIJ« ZA LJUDSTVO ALI NEURESNIČLJIV NAČRT?

Z današnjega vidika lahko na Briandov načrt gledamo kot korak v pravo smer. Aristide Briand je s svojim predlogom evropske države želel povezati v organizacijo, v kateri spore ne bi reševali na frontah, temveč za zeleno mizo. Na stari celini je bil spomin na čas prve svetovne vojne še vedno živ, zato si je marsikatera država želela, da bi tovrstne ideje zaživele. Podobne aspiracije lahko vidimo tudi v časopisu *Jutro*, ki je Briandov memorandum močno podpiral ter v svojih prispevkih hvalil njegovega predlagatelja. *Glas naroda* je bil do tovrstnih idej zadržan in jih je ocenjeval skozi gospodarsko prizmo: povezana Evropa bi se lahko s svojo carinsko politiko postavila po robu Združenim državam Amerike. Dodatno je ta časopis postavil še eno pomembno vprašanje. Kako lahko govorimo o evropskem povezovanju, če si marsikatera država tega ne želi? Prva svetovna vojna nikakor ni rešila nasprotij med državami, temveč jih je do neke mere celo poglobila. Obdobje med obema vojnama je bilo v Evropi zaznamovano z naraščajočim slabšanjem gospodarskega položaja, obenem pa je prišlo do porasta revizionističnih teženj ter želja po spremembi mej, postavljenih na povojnih mirovnih pogajanjih. Hkrati je potrebno poudariti, da je bil to čas, ko sta se na evropskih tleh močno vzpenjala fašizem in nacizem, ki v svojem bistvu ne govorita o skupni in miroljubni Evropi. Če zraven dodamo še to, da je v drugi polovici tridesetih let v Nemčiji prišlo do vzpona orožarske industrije, je vse že kazalo na novo vojno.

Vrnimo se na vprašanje, ki je bilo zastavljeno v naslovu tega prispevka. Briandov memorandum do neke mere lahko razumemo kot »evangelij«, kot so se izrazili v časniku *Jutro*, saj je res veljal za »dobro oznanilo«, razvidno iz njegove pacifistične ideje. Obenem je načrt za tiste čase zastavljen preveč optimistično, saj politični razvoj v nekaterih državah tega ni dopuščal. Evropa se je leta 1939 zapletla v nov krvav spopad, v drugi polovici 20. stoletja pa se je razvoj na nivoju evropskega povezovanja počasi premikal do točke, ki jo poznamo danes.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri:

Časopis Jutro

»Aristid Briand mrtev.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 8. marec 1932, letnik 13, št. 57, 1.

»Aristide Briand.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 8. marec 1932, letnik 13, št. 57, 2.

»Avstrija za osnovanje evropske unije.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 13. julij 1930, letnik 11, št. 160, 1.

Borko, Božidar. » Panevropa brez evropskega duha.« *Naša doba. Revija za javna vprašanja*. 31. maj 1930, letnik 1, št. 7, 233–236.

»Briandova Panevropa.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 14. maj 1930, letnik 11, št. 110, 1.

»Briandove ideje.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 6. junij 1930, letnik 11, št. 130, 2.

»Briand za mir med narodi.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 6. september 1929, letnik 10, št. 208, 1.

»Britanska carinska ideja.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 23. maj 1930, letnik 11, št. 118, 2.

»Hugenberg priporoča zvezo z Italijo.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 25. julij 1930, letnik 11, št. 170, 1.

»Italija proti Panevropi.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 28. maj 1930, letnik 11, št. 122, 1.

»Jugoslavija za Panevropo.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 18. julij 1930, letnik 11, št. 164, 1.

Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko. 7. september 1929, letnik 10, št. 209, 1.

Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko. 13. september 1929, letnik 10, št. 214, 1.

»Latiška pozdravlja Briandov načrt.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 10. julij 1930, letnik 11, št. 157, 1.

»Madžari in Habsburžani.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 3. junij 1930, letnik 11, št. 127, 2.

»Madžarska odklanja Briandov predlog.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 5. junij 1930, letnik 11, št. 129, 1.

- »Madžarski odgovor na Briandovo spomenico.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 3. julij 1930, letnik 11, št. 151, 1.
- »Maniu o smernicah romunske zunanje politike.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 17. junij 1930, letnik 11, št. 138, 1.
- »Mussolinijevi pogoji za Briandovo Evropo.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 3. junij 1930, letnik 11, št. 127, 2.
- »Nemški industrijalci žele sporazum z agrarnimi državami.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 7. december 1930, letnik 11, št. 284, 2.
- »Nemško stališče do Briandove spomenice.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 29. maj 1930, letnik 11, št. 123, 1.
- »Novi odgovori na Briandovo spomenico.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 12. julij 1930, letnik 11, št. 159, 1.
- »Odgovori skandinavskih držav na Briandovo spomenico o osnovanju evropske unije.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 16. julij 1930, letnik 11, št. 162, 1.
- »Odmev objave Briandove spomenice.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 20. maj 1930, letnik 11, št. 115, 1.
- »Po ženevskih pogovorih.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 12. september 1929, letnik 10, št. 213, 2.
- »Predsednik Masaryk za Panevropo.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 26. september 1929, letnik 10, št. 225, 1.
- »Pristanek baltičskih držav.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 18. julij 1930, letnik 11, št. 164, 1.
- »Prvi odmevi Briandove spomenice.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 25. maj 1930, letnik 11, št. 114, 2.
- Ray, Marcel. »Fantomi in ovire na poti k Panevropi.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 21. september 1930, letnik 11, št. 219, 12.
- »Revizija mirovnih pogodb in evropska unija.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 9. avgust 1930, letnik 11, št. 183, 1.
- Seunig, France. »Ameriški protekcionizem, Panevropa in mi.« *Naša doba. Revija za javna vprašanja*. 28. junij 1930, letnik 1, št. 9, 305–309.
- Škerlj, Božo. »Panevropa z vidika antropologa.« *Naša doba. Revija za javna vprašanja*. 28. junij 1930, letnik 1, št. 9, 317–319.
- »Štiri opazke k Briandovi spomenici.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 23. julij 1930, letnik 11, št. 168, 2.

»Švicarski odgovor na Briandovo spomenico.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 7. avgust 1930, letnik 11, št. 181, 1.

»Turčija demonstrira proti Panevropi.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 15. julij 1930, letnik 11, št. 161, 1.

»Vabilo k Panevropi.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 18. maj 1930, letnik 11, št. 120, 1.

»Venizelos o balkanski uniji.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 3. junij 1930, letnik 11, št. 127, 2.

»Zanimiv predlog v angleškem parlamentu.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 18. julij 1930, letnik 11, št. 164, 1.

»Ženeva, zbirališče narodov.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*. 15. september 1929, letnik 10, št. 216, 16.

Časopis Glas naroda

»Aristide Briand.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 8. marec 1932, letnik 40, št. 56, 2.

»Aristide Briand je včeraj umrl.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 8. marec 1932, letnik 40, št. 56, 1.

»Briand in Panevropa.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 14. september 1929, letnik 37, št. 216, 2.

»Briandov načrt.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 13. september 1930, letnik 38, št. 215, 2.

»Briandove ideje se najbrž ne bodo uresničile.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 23. julij 1930, letnik 38, št. 171, 1.

»Peter Zgaga.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 3. oktober 1929, letnik 37, št. 232, 2.

»Peter Zgaga.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 24. maj 1930, letnik 38, št. 122, 2.

»Vatikansko glasilo za A. Brianda.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 24. maj 1930, letnik 37, št. 122, 1.

»Združena Evropa na obroke.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 18. julij 1930, letnik 37, št. 183, 2.

»Združene države Evrope.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 6. avgust 1929, letnik 37, št. 167, 1.

»Združene države Evrope.« *Glas naroda: Najstarejši list slovenskih delavcev v Ameriki*. 10. september 1929, letnik 37, št. 212, 2.

Elektronski viri:

Memorandum on the Organisation of a System of European Federal Union. *Documents Relating to the Organization of the System of European Federal Union*. Series of League of Nations Publications 1930, VII. Political. Ženeva: Društvo narodov, 1930. <https://www.europarl.europa.eu/100books/file/EN-N-B-0014-Memorandum.pdf> (dostop: marec 2020).

Snoj, Marko. »Slovenski etimološki slovar.« <https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar/4286135/evangelij?FilteredDictionaryIds=193&View=1&Query=evangelij>, (dostop: marec 2020).

Literatura:

Slovenski veliki leksikon. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.

POVZETEK

20. stoletje je bilo za Evropo izredno burno obdobje, ki ga poznamo predvsem po dveh svetovnih vojnah. Obe sta se s krvavimi črkami zapisali v evropsko zgodovino, zato so po vsaki vzniknile ideje, s katerimi so tovrstne katastrofe želeli preprečiti. Ena od pacifističnih možnosti je bila ustanovitev Društva narodov, ki pa zelenega miru ni prinesla. Nekaterе druge ideje so se dotikale evropskega povezovanja. Bit tovrstnih predlogov je ležala v skupnem reševanju težav za zeleno mizo. To je zagovarjal tudi Aristide Briand, ubesedil pa jo je v posebnem memorandumu, izdanem v letu 1929. Njegov predlog je temeljil na skupnem evropskem povezovanju, ki v nobenem primeru ne bi segal v pristojnosti Društva narodov. V svojem predlogu je sicer postavil zgolj smernice, s katerimi bi se evropske države lahko začele povezovati, medtem ko naj bi se o konkretnjših zadevah pogovorili skupaj. Če upoštevamo takratni duh časa, je bila ideja zastavljena izredno optimistično, saj takratna evropska politika v celoti še ni bila pripravljena storiti koraka v smeri povezovanja. Žal se je morala stara

celina spustiti v nov spopad, ki je izrazito nakazal, zakaj Briandova ideja ni bila slaba.

Briandov memorandum sta pozorno spremljala tudi časopisa Jutro in Glas naroda. Pri obeh časnikih govorimo o slovenskem izvoru, pri čemer je Jutro izhajalo na slovenskem ozemlju, Glas naroda pa je bil časopis ameriških Slovencev. Oba sta omenjeno temo omenila in spremljala, vendar so bila njuna stališča različna. Jutro se je do Brianda in njegovega memoranduma odzvalo v dosti bolj pozitivni luči, kot Glas naroda. V tem časopisu je bilo namreč zaslediti nejevero, da bi evropske države lahko sklenile tak sporazum v času, ko so se že pojavljale revizionistične težnje. Obenem so pri memorandumu govorili tudi z gospodarskega stališča in vidika carin. Oba časnika sta pozorno spremljala tudi odzive na memorandum, ki so jih evropske države pošiljale v uradni Pariz. Rečemo lahko, da so se odzivi na deklaracijo večinoma ujemali s politično usmeritvijo, ki so jo imele takratne države.

Leta 1932 je Briand umrl, že prej pa je zamrla njegova ideja, evropsko povezovanje pa je na veljavi ponovno pridobilo šele po koncu druge svetovne vojne. Evropa je prehodila dolgo in trnovo pot, preden je nastala organizacija, ki jo danes poznamo kot Evropsko unijo.

»WE STAND FOR ELECTION TO WIN« *

UDK: 329:342.8(497.4)"1988/1990"

dr. Božo Repe, dr. Bojan Balkovec

ABSTRACT

In the article, the authors illustrate a brief development of Slovenia from the formation of the first associations/parties in 1988 to the April elections of 1990. In the spring of 1988, the first two political organizations of the fledgling opposition were formed within old structures, as a legislation that would formally allow for the formation of parties was yet to be adopted. An act which formally established a multi-party system was adopted together with the Elections Act in late December 1989. Prior to the elections, the old tricameral parliamentary system was preserved. In April 1990 the first multi-party elections were held, i.e. elections of the president of the Presidency and members of the Presidency. The new Assembly convened in May 1990 and elected the first multi-party government, which was led by Lojze Peterle. Milan Kučan was elected President of the Presidency.

Keywords: Slovenia, the National Assembly, parties, elections, Presidency of the Republic of Slovenia, Demos.

IZVLEČEK

Avtorja v članku predstavita kratek politični razvoj v Sloveniji od nastanka prvih zvez/strank leta 1988 do aprilskih volitev 1990. Spomladi 1988 sta prvi politični organizaciji prebujajoče se opozicije nastali znotraj starih struktur, saj zakonodaja, ki bi formalno omogočala nastanek strank, še ni bila sprejeta. Zakon, ki je formalno vzpostavil večstrankarski sistem, je bil skupaj z volilnim zakonom sprejet konec decembra 1989.

* Words spoken by Ivan Oman at an assembly held at Cankarjev Dom in January 1990.

Pred volitvami je ostal ohranjen star skupščinski sistem s tremi zbori. Tako so bile aprila 1990 izvedene prve večstrankarske volitve, volitve predsednika predsedstva in članov predsedstva. Nova skupščina se je sestala maja 1990 in nato izvolila prvo večstrankarsko vlado, ki jo je vodil Lojze Peterle. Za predsednika predsedstva je bil izvoljen Milan Kučan.

Ključne besede: Slovenija, skupščina, stranke, volitve, predsedstvo Republike Slovenije, Demos.

The 1980s were one of the most pluralist periods of Slovenia's history, albeit still, formally speaking, within a single-party system. This period was marked by numerous and powerful civil and social movements (pacifist, anti-nuclear, ecologist, etc.)¹ The Committee for the Protection of Human Rights, the numerically strongest civil society organization which was led by Igor Bavčar, was formed in 1988, at the time of the so-called Trial against the Four.² These trials were possible because they coincided with the formation of a reformist current within the leadership of the League of Communists, which was from 1986 onwards led by Milan Kučan. The opposition's ideas were no longer alien to the reformed League of Communists of Slovenia (ZKS) and the ZKS aimed to realize them in the scope of the Socialist Alliance of the Working People (SZDL), the successor of the former Liberation Front.³ Opposition movements would be formalized as a coalition within the SZDL. This would allow for a soft transition to a multi-party system at a later point and guarantee consensus on the fundamental questions of the national programme.

On 27 February 1989 the ongoing situation in Yugoslavia prompted the opposition and the authorities to act jointly at an assembly held at Cankarjev Dom in support of striking miners in Kosovo (equipped with large quantities of explosives, about 1,300 miners went on strike due to the adoption of the new Serbian constitution, which brought about the discontinuation of Kosovo's autonomy; the strike took place from 4 to 27 February, when a state of emergency was declared in Kosovo).⁴ This resulted in the opposition's and authority's joint attempt to produce the national programme. The Coordination Committee of the organizers of the assembly held at Cankarjev Dom began its operation on 3 March 1989. Representatives of the opposition and of socio-political organizations within the committee strove to draw up a

---

1 A few examples of social activities are demonstrated in: Repe and Kerec, *Slovenija, moja dežela*.

2 On activities of the Committee for the Protection of Human Rights and the chronology of events see: Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, Viri 17, 143-145.

3 For more details on the 1980s see e.g. Repe, Božo, *Slovinci v osemdesetih letih*.

4 The organizers drew up a public declaration, which was published on 11 March 1989. Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, Viri 17, 168.

political programme. Several drafts were produced, which were penned predominately by the author Miloš Mikeln. Failure to come up with an agreement resulted in two programmes, namely the May Declaration 1989 and the Basic Constitutional Charter of Slovenia.⁵ More than a year before, in a period that saw the beginning of the discussion about amendments to the federal constitution (these would bring about a change of the economic system and, concurrently, give more power to the centre), the constitutional opposition was formed. The amendments to the federal constitution were adopted in a milder form in 1988 and were as a compromise confirmed by the Slovene parliament as well. The amendments to the Slovene constitution were prepared; they were adopted by the National Assembly in September 1989 in order to enhance Slovenia's sovereignty and hinder the introduction of the state of emergency, which was planned by the Yugoslav People's Army (JLA). It is important for the development of political pluralism and the introduction of the multi-party system that the provision regarding the leading role of the ZKS was removed at the same time, which formally enabled the formation of other political parties. The Yugoslav authorities regarded this as an act of counter-revolution and the Yugoslav army's leadership prepared a new scenario for subjecting Slovenia. However, the opposition strengthened in other republics as well and any form of multi-partyism could no longer be prevented. In a conflict between the centralist and confederal regime of Yugoslavia, multi-party elections to the Federal Assembly were planned in the autumn of 1990. According to the centralist plan devised particularly by Slobodan Milošević, who was supported by the JLA, the Federal Assembly would become the sole or at least main assembly, dominating over the Assembly of Republics and Provinces that ensured national equality. The Federal Assembly elections followed the principle »one person, one vote“, which implies that with regard to the structure of the Yugoslav population the relative majority was held by Serbs; in the Assembly of Republics and Provinces each republic had an equal number of votes, unlike both, whose number of votes was smaller. Both assemblies were equal and the foundations of the Yugoslav system could not be altered without their consent. If

---

5 Both documents were published in: Repe, Božo, Viri 17, 196, 198-200, for the May Declaration see Document 34 and for the Basic Constitutional Charter see Documents 36, 37, and 39.

the one-person-one-vote concept had prevailed, the Yugoslav majority would have decided on the organization of the state and on secession of individual republics as well; if Slovenia had not acted up to that point, it would have part of centralist Yugoslavia. Due to Yugoslavia's swift disintegration the federal elections did not take place, although several politicians, particularly Yugoslavia's last Prime Minister Ante Marković, began to make preparations for the elections (to this end Marković founded his own party and the Yutel television station). Multi-party elections were held in each republic; however, pan-Yugoslav parties did not take part or played merely a symbolic role in the elections.

Slovenia was the first republic to have taken the path of multi-partism and multi-party elections. In late 1988, when the Trial of the Four that prompted the pan-Slovene mass movement began to lose its political charge, the Committee for the Protection of Human Rights was faced with the question of whether to continue its operation as a political party. This concept was materialized, for instance, by the opposition in Croatia with the establishment of the Croatian Democratic Union, which was led by Franjo Tuđman and won the elections in the spring. However, the Committee was too heterogeneous to realize this concept. Associations, forerunners of political parties, were established in this period. They were referred to as associations because legislature did not allow parties; however, associations were allowed if they were part of the SZDL. Consequently, different currents within the Committee for the Protection of Human Rights were scattered in fledgling associations and, later on, parties. The original list of associations was very diverse. Along with the Slovene Peasants' Association (SKZ), which was led by Ivan Omen, and the Association of Slovene Peasant Youth, which were established on 12 May 1988, the former within the SZDL and the latter within the Socialist Youth League of Slovenia (ZSMS), the following associations were founded in 1989: the Slovene Democratic Association (led by Hubert Požarnik) was founded on 11 January, the Social Democratic Association of Slovenia (France Tomšič) on 16 February, the Slovene Christian Social Movement (Peter Kovačič) on 10 March, the Civic Green Party (Marek Lenardič) on 31 March, the Yugoslav Association (Matjaž Anžurjev) on 5 June, the Green Movement (Dušan

Plut) on 11 June, the Yugoslav Democratic Initiative Association (Rastko Močnik) on 21 September, as well as a few groups (e.g. Group 88, which was led by Franco Juri, and Debate Club 89, both of which became part of the ZSMS at a later point). Somewhat more short-lived or exotic associations included, e.g. the Academic Anarchist Anti-Association (13 January 1989), Workers' Association, and the Anti-Communist Association. The Association of Societies ŠKUC (Zveza društev ŠKUC) and the Slovene Students' Association were registered as well.

These newly founded associations entered the political arena with very diverse programmes; some associations highlighted, first and foremost, the question of democracy, others that of the nation and/or built their political image on anti-Communism. The Slovene Democratic Association, which gathered the bulk of opposition's intellectual potential in its ranks, exerted the greatest political influence during this initial division of the Slovene political space.

The unionistic movement, particularly that part from which originated the SDS, took a special path. The first independent union was established by France Tomšič on 15 December 1987, a few days after the workers' strike in the Ljubljana-based factory Litostroj and after the demonstrations held in front of the Assembly of the Socialist Republic of Slovenia. At the same time Tomšič sought to establish the Social Democratic Association of Slovenia (which would be led by France Bučar); however, he did not succeed and the party was not founded until February 1989, even though the draft of its programme had been adopted beforehand, on 15 December 1988.⁶

Despite having different views, the dialogue between the opposition and the authorities continued after they had presented their views separately in the May Declaration and the Basic Constitutional Charter. It was resumed more intensely in September 1989. The Coordination Committee of organizers of the assembly held at Cankarjev Dom, which

---

6 Ali Žerdin maintains in his book about France Bučar that Bučar did not consider himself as a social democrat, wherefore he turned down the position offered to him. Žerdin, *France Bučar*, 91; Milan Zver made a similar observation, he ascribed France Tomšič the opinion that Bučar's decision was not his own. Zver, *Sto let socialdemokracije*, 91.

formally still existed, was renamed Round Table of Political Entities in Slovenia (usually referred to as Smole's Round Table after Jože Smole, President of the Socialist Alliance of Working People). The decision to adopt a new name was taken on the Committee's 9th (final) meeting, on 11 September 1989. The Round Table was established in a meeting taking place on 22 and 23 September (the temporary rules of procedure were adopted at that point as well); its establishment was confirmed by the Presidency of the RK SZDL a day before. It was supposedly agreed at the Round Table that multi-party elections would be held. Modelled after the Polish example, another variant envisaged that parliament seats would be divided among the opposition and the authorities in advance; however, this initiative did not prevail.⁷

The opposition's conviction that the authorities want to double-cross it by means of the Round Table grew; consequently, a part thereof presented its views in a declaration entitled *»What Kind of Elections do We Want?«* and expressed their doubt about the authorities' good intentions in a text entitled *»Why We Do Not Want to Participate in Such Round Table«*. The Round Table's was thus discontinued. A fortnight after its disintegration, the Slovene Democratic Association, the Social Democratic Association of Slovenia, the Christian Social Association, and the Slovene Peasants' Association left the Round Table. The Peasants' Association, the Social Democratic Association, and the Democratic Association, as well as the newly founded Christian Democrats that were established later and originated from the Christian Social Association, began to hold talks about establishing a joint pre-election coalition. Following lengthy negotiations, this coalition was founded on 27 November 1989, initially according to the system *»3 + 1«* (the Slovene Democratic Association, the Social Democratic Association of Slovenia, the Christian Democrats, and the Slovene Peasants' Association, which supported their joint programme, but intended to stand for election with an independent list of candidates).

---

7 These documents were published in: Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, Viri 17, 203–209.

Referred to as Demos, the coalition made its first public appearance on 10 December that same year.⁸ At the beginning of the following year, on 8 January 1990, the coalition was joined by the Greens of Slovenia, the Slovene Peasants' Association, which could not decide between Demos and the ZSMS, joined the coalition as a full member.⁹ Two small parties joined Demos before the elections: the Liberal Party (representing mostly tradesmen) and Grey Panthers (pensioners' party). The coalition was led by a presidency, consisting of two members of each party, with Jože Pučnik as its president. The fundamental points of Demos' election programme included Slovenia's sovereignty and parliamentary democracy, with a considerable part of its election strategy basing on anti-Communism.

Following harmonizations, two new acts – the Political Associations Act and the Elections Act – were adopted by the Slovene Assembly on 27 December 1989. Even before that, according to the old legislature and an interpretation of the Assembly's Legislative Commission, establishment of associations, i.e. forerunners of political parties, was allowed. The new Elections Act was a result of political compromises. It was tailored to the Assembly's existing structure and thus a combination of a majoritarian (the Chamber of Associated Labour, the Chamber of Communes) and a proportional system (the Sociopolitical Chamber).

The formation of the Slovene pre-electoral space was finally concluded in early 1990. Former associations and socio-political organizations were transformed into political parties. The ZSMS was renamed the Liberal Democratic Party (LDS) in November 1989; the ZKS added a new name to its old one, i.e. the Party of Democratic Reform (ZKS-SDP), in February 1990; the SZDL was renamed Socialist Association of Slovenia in January 1990; the Associations of the National Liberation Movement (ZZB NOV) remained a non-party organization,

---

8 Demos' programme consists of 8 points and demonstrates the coalition's vision. The text is available in: Repe, Božo, Viri 17, 216–218.

9 Ibid., 218–219.

although mostly quietly supporting the Communists. Pressured by competitive trade-union organizations, former unions, which had a status of a socio-political organization, began to address mostly union-related questions.

Despite lacking experience in activities of this kind, the campaign for the first democratic elections was not marked by any significant incidents. Whether media and the only television station at the time favoured old political powers remains subject to different views and interpretations to this day.

Normatively still based on the 1974 Constitution, the parliamentary system was »corrected“ in part when constitutional amendments were adopted. Consequently, parties nominated candidates for three assemblies: the Sociopolitical Chamber, the Chamber of Communes, and the Chamber of Associated Labour, each consisting of 80 members (totalling 240). Demos won a total of 126 votes and the *reformed Communists* received the most votes as an individual party out of all remaining parties. Ten parties entered the parliament, along with deputies of both minorities and a few independent candidates. Voting for the National Assembly, where party-related preferences were clear, was key; however, preferences of a few members in the remaining two Assemblies were less identifiable due to the specific nature of the elections.

Free multi-party elections are regarded as one of the most important elements of a modern democratic society. Naturally, experience from socialist Yugoslavia was completely different, as we cannot speak about proper elections in the first place. In practice, elections in socialism were tantamount to confirming reliable candidates on different levels. Voters merely confirmed the will of different political bodies and the election results with high- percentage support for the candidates were a farce. It was self-evident that the demand for free elections was one of the central demands made when the socialist monolith began to crumble in Eastern Europe of the 1980s. The elections for a member of the Presidency of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia offered

a first glimpse of free elections in Slovenia. The authorities favoured Marko Bulc, who held various positions, the last one being that of Head of the Chamber of Commerce and Industry of Slovenia from 1982 to 1992. He ran against Janez Drnovšek, a member of the Assembly in Belgrade, with whom the broader public was less familiar. Drnovšek was elected with 56% of the votes.¹⁰

Nothing stands in the way of individuals who want to be politically active in a system where this is not legally possible or allowed. They run the risk of facing political leadership that would not tolerate such operation. Formally speaking, traditional parties were not regulated in Slovenia until December 1989, when the Political Association Act was passed.¹¹ The new framework of political association altered the former practice because from this point onwards political parties were banned in enterprises or similar institutions.¹² The spirit of the transitional period can be observed in terminology as well; hypocritically, in the new act the term »political organization« was used instead of »party«. It was probably used due to a part of old structures that would accept it more readily than the term »party«. When founding a party, the bar was set very low in terms of numbers. 20 individuals sufficed to hold a founding meeting, adopt the statute, the programme and elect the party's bodies.¹³ Political organizations were registered in municipalities,¹⁴ which created some confusion at a later stage because they bore similar names, differing only in names of location added to them. A few of them had very locally oriented goals, while others sought to operate at a national level even though their names included a place name.

The act regulated party funding as well, which has remained more or less unchanged to this day. State budget allocations constitute an important element of funding for Slovene parties. The party's success in the elections is a yardstick for receiving state budgetary funding.

---

10 Bulc, Marko (1926–2019) – Slovenska biografija.

11 The Political Association Act.

12 Ibid., Article 7.

13 Ibid., Article 9.

14 Ibid., Article 10.

Parties could be financed through membership fees and donations as well. Enterprises and various organizations could also donate funds; however, this part of provisions about party funding was changed in the 1990s.¹⁵

The act was adopted too late because new political movements were already in the making and the act thus merely confirmed the existing state of affairs in many respects. As associations/parties already existed, Article 25 and its transitional provisions regulated their legalization. The Socialist Alliance of Working People (SZDL), the Association of Veterans of the National Liberation War of Slovenia, the League of Communists of Slovenia (ZKS), the Slovene Democratic Association (SZD), the Social Democratic Association of Slovenia, the Slovene Peasants' Association, the Association of Slovene Peasant Youth, the Yugoslav Association, the Slovene Christian Democrats (SKD), the Civic Green Party, the Greens of Slovenia, the Yugoslav Democratic Initiative Association, the Association for the Protection of Citizens' Equality, and the Community of Italians became registered parties if they opted for it and submitted a statute and a programme. The law stipulated that they had three months to make necessary adjustments. This deadline was longer for enterprises and other organizations, namely one year. This was associated with speculations that the elections would take place sooner than within a year.

There were 76 parties registered with the municipal administrations in late 1991, the bulk of which were established from 1989 onwards. In March 1990, prior to the April elections, a booklet with programmes of parties that stood for elections was published. With 17 April 1937 as its date of establishment, i.e. the date of the founding meeting of the League of Communists of Slovenia held at Čebine, the ZKS-SDP or

---

¹⁵ Ibid., Articles 20 and 21.

reformed Communists, was stated as the oldest party.¹⁶ The Socialist Party of Slovenia, i.e. the former Socialist Alliance of Working People, was the second-oldest party; the party stated 27 April 1941 as its date of establishment, i.e. the date when the Liberation Front was founded.¹⁷ The Liberal Democratic Party's date of establishment was two years later; this is the new name of the former Socialist Youth League of Slovenia (ZSMS), whose forerunner was established on 12 October 1943.¹⁸ The first two parties¹⁹ that were established in the period of the Slovene Spring, on 12 May 1988, were the Slovene Peasants' Association-The Peoples' Party and the Association of Slovene Peasant Youth. The former came into being within the SZDL and the latter within the ZSMS.²⁰ The majority of first parties were established in 1989: the Slovene Democratic Association (11 January 1989), the Social Democratic Association of Slovenia (16 February 1989), the Yugoslav Association (5 July 1989), the Greens of Slovenia (ZS, 11 June 1989), the Slovene Christian Democrats (4 November 1989), the Party for Citizens' Equality (21 November 1989), and the Liberal Party (27 December 1989).

The elections to the Sociopolitical Chamber, the Chamber of Communes, and for the president and members of the Presidency took place on Palm Sunday, i.e. 8 April 1990. Members of the Chamber of Associated Labour were elected on 12 April. The second round of elections for the President of Presidency and the remaining members of the Chamber of Communes took place on 22 April.

---

16 *Koga voliti?* p. 98. From 1991 onwards the daily Delo published *Slovenski almanah* for a few years. The publication provided a summary of a year's events with some statistical data. Overviews of (non-) parliamentary parties were published as well. The articles about parties could be penned by authors associated with respective parties or by journalists. In *Slovenski almanah* '92, 2 March 1990, i.e. the date of establishment of the Workers' Socialist Party of Slovenia, is stated as the date of establishment of the reformed Communists. *Slovenski almanah* '92, pp. 74–76.

17 *Ibid.*, 78.

18 *Ibid.*, 148.

19 Even though they, in a sense, acted as a parties, the term *association* was used upon the establishment of political groups.

20 Repe, Božo, *Jutri je nov dan*, 111.

The Statistical Office of Slovenia published a publication by Zofija Savec.²¹ It contains data on municipal elections and elections to Slovene parliament's all three chambers. The data found in it are presented in the further course of this paper. What to these data indicate? Just shy of 1.5 million Slovenes had voting rights at the time. Presently, this number exceeds 1.7 million. This is a consequence of a change in the demographic structure, which is a result of population ageing and lower birth rates. The turnout at the elections was significantly higher than it is at the present. The numbers vary because the turnout was determined for different elections taking place on the same day; however, it exceeded 70%. In comparison, fewer than 52% of voters attended the most recent elections for members of the National Assembly.²²

Other data will be discussed before the results. What was the candidates' gender structure? Their gender structure is important also due to the question of how many women were elected. Women's electability is not impacted solely by their number on lists of candidates, it is also subject to their location in terms of the electability of a party's candidate in respective electoral units. Naturally, there were no gender quota provisions in 1990. Women candidates were outnumbered by their male counterparts in all three chambers. Their share was very small, perhaps even smaller than anticipated, if we consider the activististic post-war policy of including women into all realms of life, including politics.

The largest share of women candidates was in the Sociopolitical Chamber, i.e. 22%, the Chamber of Communes consisted of slightly upwards of 18% of women candidates and the Chamber of Associated Labour of 15%. The situation with candidates for the president and members of the Presidency was even worse. Four candidates, all of whom were men, ran for president. There were 11 men and 1 woman running as candidates for members of the Presidency. The Socialist

---

21 Savec, Zofija, *Volitive 1990*.

22 For more details on voters' age and gender see file Podatki o udeležbi po spolu in starosti, which is available in Slovene on the National Electoral Commission's website (retrieved on 16 October 2020).

Association ran the judge Miroslava Geč-Korošec, who was the first woman to become a member of the Constitutional Court in 1998.²³

There were 12 women elected to the Sociopolitical Chamber and the Chamber of Associated Labour respectively, while a mere 3 women candidates were elected to the Chamber of Communes.

The members' educational structure was promising. 81% of members of the Sociopolitical Chamber had university education. It was predominately new associations/parties that put many educated individuals and university professors on their lists of candidates. In the Chamber of Associated Labour 60% of members had university degrees, in the Chamber of Communes 56%.

In terms of age structure, the largest group in chambers three assemblies was that of members aged between 40 and 49. The second-largest group in the Chamber of Associated Labour and the Chamber of Communes consisted of members aged between 50 and 59. The situation in the Sociopolitical Chamber was different. The second-largest group consisted of members aged between 30 and 39. Actually, with 50 members in total, these two groups were equal in the Sociopolitical Chamber.

Slovenia's national homogeneity is observable also in the national structure of the newly elected National Assembly. There were 73, 74, and 75 Slovenes in each assembly. The remaining members of each assembly identified as members of other Yugoslav peoples. There were 4 Yugoslavs, 2 Croats, and 1 Serb in all three chambers. Both majorities in Slovenia had their own representatives; namely, Italians 4 and Hungarians 2. There are no data available for 5 members, i.e. their identity is marked as unknown: 3 in the Sociopolitical Chamber and 1 each in the remaining chambers.

What was the voters' will? Demos regarded the Sociopolitical Chamber as the most important and the coalition won there; Demos

---

²³ Miroslava Geč Korošec - Wikipedia.

won a total of 47 seats, with Christian Democrats and the Slovene Peasants' Association winning the most seats within the coalition. If the coalition parties were regarded individually, the result would be different, making the reformed Communists winners of the elections. In this chamber, the members identified their respective party within the Demos coalition, which was not the case in the remaining two chambers; consequently, it is more difficult to determine the election results for each party within the coalition.

It is interesting to note that in the Chambers of Associated Labour most votes were won by members whose political party is marked as "unknown"; this was the case with 43 members out of a total of 80. This largest group was followed by Demos and reformed Communists, with 8 members each. The designation Demos is independent, it is not known/defined/established to which party within the Demos coalition a member belonged. This largest group is followed by the Slovene Democratic Association and the Slovene Peasants' Association with 6 members each. Similarly, members elected to the Chamber of Communes were also marked as Demos' candidates, not as candidates of specific parties. 14 members of the former Socialist Youth (ZSMS) formed the numerically strongest group in this assembly, no parties were stated in chamber case of 12 members; they were a by Demos parties, marked either with Demos or their own names. Demos had 126 members out of a total of 240 in all three chambers. Elected in April 1990 and completing its work in 1992, the National Assembly adopted legislation required for Slovenia's independence. Inter alia, the parliament adopted a new constitution, which introduced a bicameral system, with the National Assembly as a general assembly elected directly in general, secret elections and the National Council, which is elected indirectly.

When voting for members of the Presidency, Slovene voters gave approximately half the votes to the opposition and the other half to "the old structures", whereby this wording might be too harsh. Many were convinced that the voters chose wisely. Two cultural workers were elected to the Presidency, namely the poet Ciril Zlobec and the

expert on Slovene language, literary theoretician and author Matjaž Kmecl, both of whom were active in the old regime and regarded as progressive individuals. Ivan Oman, leader of the peasants' movement, was believed to have stood for common-sense policy; the peasants' movement was one of movements that put a spoke in the old system's wheel, causing its downfall. Professor Dušan Plut, who began to point out environmental issues a few years before the elections, was the youngest member of the Presidency.

Marko Demšar, a physician, Ivan Kramberger, an innovator, an eccentric voice and a tribune of the people, Milan Kučan, a reformer of the old system and the most prominent Slovene politician of that time, and Jože Pučnik, a dissident, a former prisoner, who built a distinguished career in Germany ran for the highest position, i.e. that of the President of the Presidency. Having won 44% and 26% of the vote in the first ballot, Milan Kučan and Jože Pučnik qualified for the second round. Easter was celebrated between the first and the second round of elections. Ivan Kramberger failed to qualify for the second round; however, he succeeded in attracting many votes and invited his fellow candidates to Easter lunch, bidding farewell to the elections, his fellow contestants, and voters with an unusual gesture that was typical of him.²⁴ The second round was held on 22 April and Milan Kučan became the president of the Presidency with 58% of the votes.²⁵

No significant incidents occurred during the election campaign, the political debate was kept at a respectable level, even though no one had any experience of this kind. Following the multi-party elections, the next important step was the beginning of work of members of the the National Assembly and of the Presidency, as well as the formation of government in May 1990. Our present is marked by the results of their work.

---

24 A photograph of their lunch is published on the website of the newspaper *Večer*. Stepišnik, "Pet volitev, štirje šefi države" (Five elections, four heads of state).

25 A video presentation of statistical data can be viewed on YouTube. Balkovec, Bojan, *Nekaj volilne statistike 1990*.

The constitutive session of the new National Assembly took place on 17 May. France Bučar, who was in the past attacked by the authorities, became its president. In early 1988 he was labelled a traitor because he held a speech in the European Parliament in Strasbourg, in which he discouraged the West from helping “totalitarian and anti-democratic Yugoslavia”. In his first speech as President of the National Assembly he maintained that “by constituting this Assembly [...] a civil war was over, which paralysed and broke us for almost half a century”.²⁶ The reconciliation was confirmed by the state and the Catholic Church in July at a symbolic ceremony held in Kočevski Rog, where members of the Home Guard were killed after World War II.²⁷ However, the handshake between President Kučan and Archbishop Šuštar was indeed a merely symbolic one and the severe discord was put aside for a few – for Slovenes crucial – months in the period when Slovenia gained independence.

The President of the Republic entrusted Lojze Peterle, leader of the SKD, with forming a new government; having won the most votes within Demos, Christian Democrats had the right to do so according to an agreement reached by the coalition parties. The new 27-strong government, which included also a few ministers from the opposition, was formed without any major disapproval.

The arrival of the new authority proceeded without any major disruptions, but not entirely without skirmishes. It was a unique and previously unseen situation, allowing for various interpretations with regard to responsibility and power. The question of prestige was important as well. Demos insisted on the agreed future Prime Minister despite the coalition parties’ concerns regarding Peterle; Jože Pučnik was also considered as a possible candidate for the position despite the aforementioned agreement. Their insistence put a stop to calculations

---

26 Minutes of the first multi-party Assembly are available on the National Assembly’s website under Delo Državnega zbora/Seje/Seje Državnega zbora. Minutes of the first session of all Assemblies, when France Bučar was elected President of the Assembly can be retrieved from: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=0&type=sz&uid=D7AFD04D5A259E62C1257C99004581EA>

27 Kučan’s speech is available online. Kučan, Milan, *Spravna slovesnost v Kočevskem rogu*.

regarding the formation of a government of national unity, which Kučan saw as one of possible solutions. Namely, legal and political interpretations were offered, arguing that the government should be formed by the party that won the most individual votes in the elections, namely the ZKS–SDP, not by the Demos coalition, because the latter was formed before the elections. Naturally, the ZKS–SDP and its leader Ciril Ribičič were in effect not in a position to form a government. The government was thus formed by Demos and included ministers from other political options as well.²⁸

Fig. 1, A meeting of Demos

(photographed by Nace Bizilj, kept in the Museum of Contemporary History).

---

28 Shorthand minutes of the 2nd session held on 16 May 1990, when Lojze Peterle was elected Prime Minister and a list of ministers was confirmed, is available on the National Assembly's website. The National Assembly's website, minutes of sessions.

Fig. 2, Ivan Kramberger's pre-election rally
(photographed by Nace Bizilj, kept in the Museum of Contemporary History).

Fig. 3, The presidential debate between Jože Pučnik and Milan Kučan on RTV Ljubljana
(photographed by Tone Stojko, kept in the Museum of Contemporary History).

Fig. 4, At a polling station
(photographed by Tone Stojko, kept in the Museum of Contemporary History).

Fig. 5, Candidates for the President of the Presidency
at a luncheon held by Ivan Kramberger
(photographed by Nace Bizilj, kept in the Museum of Contemporary History).

Fig. 6, Left to right: Ivan Oman, Ciril Zlobec, Milan Kučan, Janez Drnovšek, Matjaž Kmecl, and Dušan Plut in the front row at the National Assembly.

France Bučar, President of the National Assembly, behind a speaker stand
(photographed by Nace Bizilj, kept in the Museum of Contemporary History).

Fig. 7, Members of the first Executive Council after the multi-party elections in front of the National Assembly following the swearing-in ceremony

(photographed by Nace Bizilj, kept in the Museum of Contemporary History).

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Sources

Bulc, Marko (1926–2019) – *Slovenska biografija*. Retrieved on 15 October 2020. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi020650/>.

Geč Korošec Miroslava, V *Wikipedija, prosta enciklopedija*, 16 March 2018. https://sl.wikipedia.org/w/index.php?title=Miroslava_Ge%C4%8D_Koro%C5%A1ec&oldid=4967065.

Kučan, Milan. "Spravna slovesnost v Kočevskem rogu". Retrieved on 16 October 2020. <http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/bp-mk.nsf/dokumenti/08.07.1990-90-92>.

The National Assembly's website, minutes of sessions. Retrieved on 16 October 2020. https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDrzavnegaZbora/PoDatumuSeje!/ut/p/z1/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfljo8zivT39gy2dDB0N3INMjAw8Db0tQ3x8fQwNvM30w_EqcDfTjyJGvwEO4GgA1u_kF2Tq6e1uaODvGmRqEGjp6O9mYGRpbGxiCNXvZent6AVWYGjmZOBp6m5sae5qCDTAnDj9eBREUeJ_b4j_8XivIdcUBBQB5KjFiA!!/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/.

Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*. Viri, 16 ; 18–20. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002.

Savec, Zofija. *Volitve 1990*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1990. The Political Association Act. The Official Gazette of the Socialist Republic of Slovenia, No. 42, 29 December 1989, n.d.

Stepišnik, Matija. "Pet volitev, štirje šefi države": Od Kučana do Pahorja", 11 August 2017. <https://www.vecer.com/slovenija/pet-volitev-stirje-sefi-drzave-od-kucana-do-pahorja-6290951>.

Bibliography

Balkovec, Bojan. *Nekaj volilne statistike 1990*, 2020. <https://youtu.be/bpbqdY8RvnA>.

Koga voliti? Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.

Repe, Božo. *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

Repe, Božo, *O slovenskem parlamentarizmu in volitvah 1990*, 2020. <https://youtu.be/taxjRevsw0>.

Repe, Božo, *Slovenci v osemdesetih letih*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 23. Ljubljana: Zveza Zgodovinskih Društev Slovenije, 2001.

Repe, Božo, in Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. 1st edition. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.

Zver, Milan. *Sto let socialdemokracije*. Ljubljana: Veda, 1996.

Žerdin, Ali H. *France Bučar*. First Edition. Series Cvetober. Ljubljana: Delo, 2015.

SUMMARY

In Slovenia, political events gained momentum in the second half of the 1980s. Initially still as units within the old system, the opposition began to organize itself from May 1988 onwards. Preparations for establishing parties began in the autumn of 1988 and the bulk of large parties or their successors, which are still relevant nowadays, were established in the first half of 1989. The ruling reformed Communists and the emerging associations/parties joined forces on a few occasions, for instance, they organized an assembly at Cankarjev Dom in support of the striking miners in Kosovo. They failed to find common ground in some other instances; consequently, each camp made their own political statements. To pave the path to the elections, a round table was organized in the autumn of 1989; however, it fell through.

Legislation required for transitioning to a multi-party system was passed in late December 1989. Two acts were adopted, regulating political association and organization of multi-party elections. The socialist tricameral assembly with 80 deputies/members remained the legislative body; however, direct elections to the Socio-Political Assembly and indirect elections to the remaining two chambers were introduced. The president and members of the Presidency were also elected in elections.

In late 1989 the opposition formed a coalition named Demos. Demos won as a coalition in elections to all three chambers; results in individual assemblies were different, and Demos or parties that were part of the coalition did not win the most votes. The new government was formed in mid-May 1990 and was led by the leader of Christian Democrats Lojze Peterle. Peterle became Prime Minister because his party had the most members within Demos.

Out of four candidates the voters elected Milan Kučan as President of the Presidency. None of the candidates received more than 50% of the votes in the first round; Milan Kučan beat the leader of Demos Jože Pučnik in the second round. 12 candidates ran for members of the Presidency; Ivan Oman and Dušan Plut, both members of Demos, were

elected, as were cultural workers Matjaž Kmecl and Ciril Zlobec, both of whom were politically active during socialism but recognized as freethinking individuals.

»NA VOLITVE GREMO ZATO, DA ZMAGAMO«

Osemdeseta leta so bila eno najbolj pluralnih obdobjev v zgodovini Slovenije, čeprav še znotraj formalno enostrankarskega sistema. Za to obdobje so značilna številna in močna civilnodružbena gibanja (mirovna, protijedrska, ekološka in druga).¹ V času t. i. procesa proti četverici leta 1988 pa je nastala tudi najštevilčnejša civilnodružbena organizacija – Odbor za varstvo človekovih pravic, ki ga je vodil Igor Bavčar.² Ti procesi so bili mogoči, ker so sovpadali z nastankom reformistične struje v vodstvu Zveze komunistov Slovenije (ZKS), ki jo je od leta 1986 vodil Milan Kučan. Reformirani ZKS ideje opozicije niso bile več tuje, jih je pa nameravala uresničevati znotraj Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL), in sicer kot naslednice nekdanje Osvobodilne fronte.³ Opozicijska gibanja naj bi se formalizirala znotraj SZDL v obliki koalicije. Taka politika je kasneje omogočila mehak prehod v večstrankarski sistem in zagotovitev konsenza pri temeljnih vprašanih nacionalnega programa.

Jugoslovanske razmere so 27. februarja 1989 pripeljale opozicijo in oblast do skupnega nastopa na zborovanju v Cankarjevem domu, ki je bilo namenjeno podpori stavkajočim rudarjem na Kosovu (ok. 1300 rudarjev, ki so imeli pri sebi tudi velike količine razstreliva, je stavkalo zaradi sprejetja nove srbske ustave, s katero je bila odpravljena avtonomija na Kosovu; stavka je trajala od 4. do 27. februarja, ko je bilo na Kosovu uvedeno izredno stanje).⁴ Iz tega se je rodil poskus, da bi opozicija in oblast skupaj oblikovali nacionalni program. 3. marca 1989 je začel delovati Koordinacijski odbor organizatorjev

---

1 Več o primerih družbene aktivnosti v: Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela. Družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.

2 O delu Odbora za varstvo človekovih pravic in kronologiji dogodkov. Več glej: Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 1, Opozicija in oblast*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2002, 143–145.

3 Podrobneje o osemdesetih letih glej: Repe, Božo. *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.

4 Organizatorji so pripravili javno izjavo, ki je bila objavljena 11. marca 1989. Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, 168.

zboru v Cankarjevem domu. V njem so predstavniki opozicije in družbenopolitičnih organizacij skušali oblikovati politični program. Nastalo je več osnutkov, ki jih je v glavnem napisal pisatelj Miloš Mikeln. Ker niso našli skupnega jezika, sta nastala dva programa: Majniška deklaracija 1989 in Temeljna listina Slovenije.⁵ Že več kot leto pred tem, in sicer v času, ko se je začela razprava o amandmajih na zvezno ustavo (ti naj bi spremenili ekonomski sistem, a hkrati tudi dali več moči centru), se je oblikovala tudi ustavna opozicija. Amandmaji na zvezno ustavo so bili v omiljeni obliki sprejeti leta 1988, kot kompromis jih je potrdila tudi slovenska skupščina. So se pa začeli pripravljati tudi amandmaji na slovensko ustavo. V slovenski skupščini so bili sprejeti septembra 1989, in sicer z namenom, da bi povečali slovensko suverenost in preprečili uvedbo izrednih razmer v Sloveniji, ki jih je načrtovala JLA. Za razvoj političnega pluralizma in uvedbo večstrankarskega sistema pa je pomembno, da je bilo hkrati črtano tudi določilo o vodilni vlogi ZKS, s čimer je bil omogočen formalni nastanek drugih političnih strank. V jugoslovanskem vrhu so to označili za kontrarevolucijo, vodstvo armade pa je pripravljalo nov scenarij za pokoritev Slovenije, vendar se je opozicija krepila tudi v drugih republikah in večstrankarstva v taki ali drugačni obliki ni bilo več mogoče preprečiti. Zato so se v konfliktu med centralistično in konfederalno ureditvijo Jugoslavije za jesen 1990 načrtovale volitve v zvezni zbor, ki bi bile večstrankarske. Zvezni zbor bi po centralističnem načrtu, ki ga je načrtoval zlasti Slobodan Milošević ob podpori JLA, postal edini ali vsaj glavni zbor in prevladal nad zborom republik in pokrajin, ki je zagotavljal nacionalno enakopravnost. Volitve za zvezni zbor so potekale po načelu en človek = en glas, kar pomeni, da so glede na sestavo jugoslovanskega prebivalstva relativno večino imeli Srbi; v zboru republik in pokrajin so vse republike imele enako število glasov, obe pokrajini pa nekaj manj, oba zbora pa sta bila enakopravna in brez soglasja obeh temeljev jugoslovanskega sistema ni bilo mogoče spreminjati. Če bi prevladal koncept en človek = en glas, bi jugoslovanska večina tudi odločala o državni ureditvi in odcepitvi posameznih republik, in če do takrat Slovenija ne bi česa ukrenila, bi to pomenilo, da bi ostala v centralistični Jugoslaviji. Do zveznih volitev

5 Oba dokumenta sta objavljena v: Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, 196, 198–200; Majniška Deklaracija glej dokument 34 in Temeljna listina glej dokumente 36, 37 in 39.

potem zaradi naglega procesa razpadanja Jugoslavije ni prišlo, čeprav so se nekateri politiki, zlasti zadnji jugoslovanski premier Ante Marković, nanje začeli pripravljati (Marković je v ta namen ustanovil svojo stranko in televizijo Yutel). Po vseh republikah pa so izvedli večstrankarske volitve, na katerih vsejugoslovanskih strank ni bilo ali pa so imele le simbolno vlogo.

Prva je na pot večstrankarstva in večstrankarskih volitev šla Slovenija. Ko je proti koncu leta 1988 sojenje četverici, ki je spodbudilo množično vseslovensko gibanje, začelo izgubljati politični naboj, se je pred Odbor za varstvo človekovih pravic postavilo vprašanje, ali nadaljevati z dejavnostjo v strankarski obliki. Tak koncept je uresničila opozicija na Hrvaškem, ki je ustanovila Hrvaško demokratično zvezo pod vodstvom Franja Tuđmana in spomladi na volitvah tudi zmagala. Vendar je bil odbor za varstvo človekovih pravic preveč heterogen, da bi lahko uresničil tak koncept. V tem času so že začele nastajati zveze, predhodnice strank. Zveze so se imenovalе zato, ker zakonodaja strank ni dovoljevala, nasprotno pa je zveze, če so bile vključene v SZDL, dovoljevala. Različne struje znotraj Odbora za varstvo človekovih pravic so se zato porazdelile po nastajajočih zvezah in nato strankah. Prvotni zbir zvez je bil zelo pisan. Poleg Slovenske kmečke zveze (Ivan Oman) in Zveze slovenske kmečke mladine (prva je nastala v okviru SZDL, druga pa v okviru ZSMS), ki sta kot stanovski organizaciji nastali že 12. maja 1988, so bile v letu 1989 ustanovljene: Slovenska demokratična zveza (11. januar, Hubert Požarnik), Socialdemokratska zveza Slovenije (16. februar, France Tomšič), Slovensko krščansko socialno gibanje (10. marec, Peter Kovačič), Meščanska zelena stranka (31. marec, Marek Lenardič), Jugoslovanska zveza (5. junij, Matjaž Anžurjev), Gibanje zelenih (11. junij, Dušan Plut), Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo (21. september, Rastko Močnik), poleg njih pa še nekatere skupine (npr. Skupina 88, ki jo je vodil Franco Juri, in Debatni klub 89, oba sta pozneje prestopila v ZSMS). Med kratkotrajnejšimi in bolj eksotičnimi so bile Akademska anarhistična antizveza (13. januar 1989), Zveza delavcev in Antikomunistična zveza. Registrirali sta se tudi Zveza društev ŠKUC in Slovenska študentska zveza.

Novoustanovljene zveze so v politično življenje vstopile z zelo različnimi programi, nekatere so poudarjale predvsem vprašanje demokracije, druge vprašanje naroda in (ali) svojo politično podobo gradile na protikomunizmu. Ob tej začetni razdelitvi slovenskega političnega prostora je imela v opoziciji največji politični vpliv Slovenska demokratična zveza, ki je v svojih vrstah zbrala velik del opozicijskega intelektualnega potenciala.

Posebno pot je imelo sindikalno gibanje, zlasti tisti del, iz katerega je izšla SDS. France Tomšič je 15. decembra 1987 ustanovil prvi neodvisni sindikat. To se je zgodilo nekaj dni po stavki delavcev tovarne Litostroj v Ljubljani in po demonstracijah pred Skupščino SRS. Sočasno je skušal ustanoviti tudi Socialdemokratsko zvezo Slovenije (ki naj bi jo vodil France Bučar), vendar mu to ni uspelo, tako da je bila stranka ustanovljena šele februarja 1989, čeprav je osnutek programa iniciativni odbor sprejel že prej, in sicer 15. decembra 1988.⁶

Dialog med opozicijo in oblastjo se je, potem ko sta ločeno predstavili svoje poglede v Majniški deklaraciji in Temeljni listini, kljub različnim pogledom ohranjal še naprej. Intenzivneje se je obnovil septembra 1989. Koordinacijski odbor organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, ki je formalno še obstajal, se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (običajno imenovano Smoletova okrogla miza po Jožetu Smoletu, predsedniku SZDL). Sklep o tem je bil sprejet na 9. (zadnjem) sestanku Koordinacijskega odbora organizatorjev zbora v Cankarjevem domu 11. septembra 1989. Okrogla miza pa je bila ustanovljena na sestanku 22. in 23. septembra (takrat je bil sprejet tudi začasni poslovnik), dan pred tem je njeno ustanovitev potrdilo predsedstvo RK SZDL. Na Okrogli mizi političnih subjektov na Slovenskem naj bi se dogovorili za izvedbo večstrankarskih volitev. Obstajala pa je tudi varianta, da bi do prvih večstrankarskih volitev po

---

6 Ali Žerdin v svoji knjigi o Francetu Bučarju piše, da naj bi se Bučar ne počutil socialdemokrata in zato ni sprejel ponujenega mesta. Žerdin, Ali. *France Bučar*. Ljubljana: Delo, 2015, 91. Podobno je zapisal tudi Milan Zver, ki je Francetu Tomšiču pripisal razmišljanje, da Bučarjeva odločitev ni bila njegova samostojna odločitev. Zver, Milan. *Sto let socialdemokracije*. Ljubljana: Veda, 1996, 91.

poljskem vzoru že vnaprej razdelili mesta v parlamentu med opozicijo in oblastjo, vendar ta pobuda ni prevladala.⁷

Opozicija je bila vedno bolj prepričana, da jo hoče oblast z tem izigravati, zato je del opozicije svoje poglede na volitve strnil v izjavi Kakšne volitve hočemo?, dvom o dobronamernosti oblasti pa so izrazili v besedilu Zakaj na taki okrogli mizi ne želimo več sodelovati. Okrogla miza je tako razpadla. Štirinajst dni po njenem razpadu so jo zapustile Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Krščansko-socialna zveza in Slovenska kmečka zveza. Slovenska kmečka zveza, Socialdemokratska zveza in Slovenska demokratična zveza, kasneje pa tudi novoustanovljeni Slovenski krščanski demokrati, ki so izšli iz Krščansko-socialne zveze, so se začeli dogovarjati o ustanovitvi skupne predvolilne koalicije. To se je po dolgotrajnih pogajanjih zgodilo 27. novembra 1989, najprej po sistemu »tri plus ena« (Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Slovenski krščanski demokrati in Slovenska kmečka zveza, ki je sicer podpirala skupni program, a je na volitvah nameravala nastopiti s samostojno listo).

Demos, kot se je koalicija poimenovala, je prvič javno nastopil 10. decembra istega leta.⁸ V začetku naslednjega leta, 8. januarja 1990, so se mu pridružili še Zeleni Slovenije, pa tudi Slovenska kmečka zveza (ki je sicer oklevala med Demosom in ZSMS) se je vključila kot polnopravna članica.⁹ Še pred volitvami sta v Demos vstopili tudi dve manjši stranki: Liberalna stranka (zastopala je predvsem obrtnike) in Sivi panterji (stranka upokoјencev). Koalicijo je vodilo predsedstvo, ki sta ga sestavljala po dva člana vsake stranke, predsednik pa je postal Jože Pučnik. Osnovni točki Demosovega volilnega programa sta bili suverena Slovenija in parlamentarna demokracija, precejšen del volilne strategije pa je temeljil na protikomunizmu.

---

7 Omenjeni dokumenti so objavljeni v: Repe, Božo. *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije*, 203–209.

8 Program Demosa ima osem točk in v njih predstavljeno vizijo. Besedilo je dostopno v Repe, Božo. »Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije.«, 216 –218.

9 Prav tam, 218–219.

Nova zakona – zakon o združevanju in volilni zakon – sta bila po usklajevanjih 27. decembra 1989 sprejeta v slovenski skupščini. Utemeljila sta pravico do političnega združevanja. Že pred tem je še po stari zakonodaji nastanek zvez, torej predhodnic političnih strank, omogočila interpretacija skupščinske zakonodajne komisije, da je nastanek zvez dopusten. Novi volilni zakon je bil rezultat političnih kompromisov. Bil je prilagojen obstoječi skupščinski strukturi in je zato pomenil kombinacijo večinskega (zbor združenega dela, zbor občin) in proporcionalnega sistema (družbenopolitični zbor).¹⁰

V začetku leta 1990 se je slovenski predvolilni prostor dokončno izoblikoval. Nekdanje zveze in družbenopolitične organizacije so se preoblikovale v klasične politične stranke. ZSMS se je preimenovala v Liberalno demokratsko stranko (LDS) novembra 1989; ZKS je staremu imenu dodala novo – Stranka demokratične prenove (SDP) februarja 1990; SZDL se je preimenovala v Socialistično zvezo Slovenije januarja 1990; ZZB NOV je ostala nestrankarska organizacija, po tihem pa je podpirala predvsem komuniste. Nekdanji sindikati, ki so prav tako imeli status družbenopolitične organizacije, so se pod pritiskom konkurenčnih sindikalnih organizacij začeli ukvarjati predvsem s sindikalnimi vprašanji.

Kampanja za prve demokratične volitve po vojni je kljub neizkušenosti s tovrstno dejavnostjo potekala brez večjih incidentov. Ali so tedanji mediji, tedaj še edina televizija, dajali prednost starim političnim silam, je še danes stvar različnih pogledov in interpretacij .

Skupščinski sistem je normativno temeljil še na ustavi iz leta 1974, deloma je bil »popravljen« s sprejetjem ustavnih amandmajev. Zato so stranke predlagale kandidate v tri zборе: družbenopolitični zbor, zbor občin in zbor združenega dela. Vsak od njih je štel po 80 poslancev (skupaj 240). Na volitvah je Demos skupaj dobil 126 glasov, od drugih strank pa kot posamična stranka največ ZKS – SDP. V parlament je skupaj prišlo deset strank, poleg njih pa še predstavniki obeh manjšin

---

¹⁰ Kratka predstavitev slovenskega parlamentarizma od začetkov do let po osamosvojitvi je na ogled v posnetku. Repe, Božo. »O slovenskem parlamentarizmu in volitvah 1990.« <https://www.youtube.com/watch?v=ttaxjRevsw0&list=PLRfNtrQJTHOzRzA05AeS9vF7upce5a2h6&index=5> (dostop: november 2020).

in nekaj neodvisnih kandidatov. Ključno je bilo glasovanje za državni zbor, kjer so bile strankarske preference jasne, medtem ko so bile vsaj pri nekaterih poslankah in poslancih v drugih dveh zborih zaradi specifičnega načina volitev manj razpoznavne.

Kot enega najpomembnejših elementov sodobne demokratične družbe se upoštevajo svobodne večstrankarske volitve. Izkušnja iz socialistične Jugoslavije je bila seveda povsem drugačna, saj o pravih volitvah sploh ni mogoče govoriti. Volitve v socializmu so v praksi pomenile potrjevalno na različnih nivojih preverjenih kadrov. Volivci so bili torej le potrjevalci volje različnih političnih organov in izidi volitev z visokimi odstotki podpore za kandidate so bili le farsa. Samoumevno je bilo, da je ena od osrednjih zahtev ob krhanju socialističnega monolita v osemdesetih letih v Vzhodni Evropi tista po svobodnih volitvah. Prvi občutek svobodnih volitev so bile pri nas volitve člana predsedstva SFRJ iz Slovenije aprila 1989. Oblast je protežirala Marko Bulca, ki je opravljal različne funkcije, nenazadnje je bil od 1982 do 1992 predsednik. Protikandidat je bil Janez Drnovšek, širši javnost manj znan delegat v skupščini v Beogradu. Drnovšek je bil izvoljen s 56 % glasov.¹¹

Posameznikov, ki se želijo politično angažirati, nič ne ovira, da se ne bi organizirali tudi v sistemu, kjer to pravno ni omogočeno oz. dovoljeno. Izpostavljajo se sicer nevarnosti, ki jih lahko predstavlja samo politično vodstvo, ki kaj takšnega ne bi toleriralo. Formalno je bilo klasično strankarsko življenje v Sloveniji urejeno šele decembra 1989, ko je bil sprejet Zakon o političnem združevanju.¹² Nov okvir političnega združevanja je zelo spremenil prejšnjo prakso, saj so bile po novem politične stranke v podjetjih in podobnih inštitucijah prepovedane.¹³ Duh prehodnega časa je opaziti tudi v izrazoslovju, saj je zakon hipokritsko uporabljal izraz politična organizacija in ne stranka. Verjetno je bil ta izraz uporabljen tudi zaradi dela starih struktur, ki bi lažje sprejel ta izraz od izraza stranka. Številčni kriterij za ustanovitev stranke je bil

---

11 Bulc, Marko (1926–2019). <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1020650/> (dostop: oktober 2020).

12 Zakon o političnem združevanju. Uradni list SRS, št. 42, 29. december 1989., b. d.

13 Prav tam, člen 7.

postavljen zelo nizko. Na ustanovnem sestanku je bilo dovolj že 20 posameznikov, ki so potrdili statut, program in izvolili organe stranke.¹⁴ Politične organizacije so se registrirale v občini,¹⁵ kar je kasneje povzročilo tudi nekaj zmede zaradi imen, ki so si bila podobna, razlikovala so se le pri dodanem imenu kraja. Nekatere med njimi pa so imele res zelo krajevno omejene cilje, druge pa krajevni dodatek v imenu, a so želele delovati na državni ravni.

Zakon je določil tudi način financiranja strank, ki je bolj ali manj enak še danes. Pomemben element financiranja je dotacija strankam iz proračuna. Merilo za financiranje iz proračuna je volilni uspeh stranke. Stranke so se lahko financirale tudi iz članarin in dotacij. Donatorji so lahko bila tudi podjetja in različne organizacije, vendar se je ta del določb o financiranju kasneje v devetdesetih letih spremenil.¹⁶

Zakon je zamujal, saj so nova politična gibanja že nastajala in zakon je v mnogočem potrdil utečeno stanje. Ker so zveze/stranke že obstajale, je bila v 25. členu s prehodnimi določbami urejena legalizacija že obstoječih zvez/strank. Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije (SZDL), Zveza združenj borcev NOV Slovenije, Zveza komunistov Slovenije (ZKS), Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS), Slovenska demokratična zveza (SDZ), Socialdemokratska zveza Slovenije, Slovenska kmečka zveza, Zveza slovenske kmečke mladine, Jugoslovanska zveza, Slovenski krščanski demokrati (SKD), Meščanska stranka zelenih, Zeleni Slovenije, Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo, Zveza za ohranitev enakopravnosti državljanov in Skupnost Italijanov so postale registrirane stranke, če so to želele ter predložile statut in program. Zakonski rok za prilagoditev je bil tri mesece. Izjemoma je bil rok daljši za podjetja in druge organizacije, kjer je bil prehodni rok dolg kar celo leto, kar je bilo povezano s špekulacijami, da bodo volitve prej kot v enem letu.

---

¹⁴ Prav tam, člen 9.

¹⁵ Prav tam, člen 10.

¹⁶ Prav tam, člena 20 in 21.

Register strank pri občinskih upravah je konec leta 1991 štel 76 strank. Največ strank je bilo seveda ustanovljenih od leta 1989 dalje. Pred aprilskimi volitvami je marca 1990 izšla knjižica s programi strank, ki so kandidirale na volitvah. Kot najstarejša je bila navedena ZKS SDP, torej prenovljeni komunisti, z datumom nastanka stranke 17. aprila 1937, to je datum ustanovnega sestanka KPS na Čebinah.¹⁷ Naslednja po starosti je bila Socialistična stranka Slovenije, kakor se je preimenovala nekdanja Socialistična zveza delovnega ljudstva, ki je za svoj ustanovni datum navajala 27. april 1941, ko je bila ustanovljena Osvobodilna fronta.¹⁸ Dve leti mlajši datum je kot svoj ustanovni datum navajala Liberalno-demokratska stranka. To je bila stranka, v katero se je preimenovala nekdanja Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS), katere predhodnica je bila ustanovljena 12. oktobra 1943.¹⁹ Prvi stranki,²⁰ ki sta nastali v času slovenske pomladi, sta bili 12. maj 1988 Slovenska kmečka zveza – Ljudska stranka in Zveza slovenske kmečke mladine. Slovenska kmečka zveza je nastala znotraj SZDL, Zveza slovenske kmečke mladine pa znotraj ZSMS.²¹ Večina prvih strank je nastala leta 1989: Slovenska demokratična zveza (11. januar 1989), Socialdemokratska zveza Slovenije (16. februar 1989), Jugoslovanska zveza (5. julij 1989), Zeleni Slovenije (ZS) (11. junij 1989), Slovenski krščanski demokrati (4. november 1989), Stranka za enakopravnost občanov (21. november 1989) in Liberalna stranka (27. december 1989).

Na cvetno nedeljo, 8 aprila 1990, so bile tako volitve v družbenopolitični zbor in zbor občin ter za predsednika in člane predsedstva. Delegate

---

17 *Koga voliti? Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*. Ljubljana : Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990, 98. Časopis Delo je od leta 1991 nekaj let izdajal Slovenski almanah. V njem je bil nekakšen povzetek dogodkov v letu z nekaj statističnimi podatki. Objavljeni so bili pregledi (ne)parlamentarnih strank. Avtorji prispevkov o strankah so lahko bili povezani s stranko, lahko pa je bil to prispevek novinarjev. V zvezi s prenovljenimi komunisti tako v Slovenskem almanahu '92 pri starosti strank njej pripisujejo nastanek 2. marca 1920, ko je bila ustanovljena Delavska socialistična stranka za Slovenijo. *Slovenski almanah '92*. Ljubljana : Delo Novice, 1991, 74–76.

18 Prav tam, 78.

19 Prav tam, 148.

20 Ob ustanavljanju so politične skupine uporabljale izraz zveze, čeprav so se v določenem smislu že obnašale kot stranke.

21 Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002, 111.

zboru združenega dela smo volili 12. aprila. Drugi krog volitev za predsednika predsedstva in preostale delegate v zboru občin je bil 22. aprila.

Zavod Republike Slovenije je objavil publikacijo, ki jo je pripravila Zofija Savec.²² V publikaciji so zbrani podatki za občinske volitve in volitve v tri zборе skupščine. Vsi v nadaljevanju predstavljeni podatki so iz omenjene publikacije. Kaj nam povedo podatki? Volilno pravico je imelo malo manj kot 1,5 milijona prebivalcev Slovenije. Danes je volilnih upravičencev več kot 1,7 milijona. Vzrok za povečanje je sprememba demografske strukture, ki sta jo prinesli staranje prebivalstva in zniževanje rodnosti. Volitev se je udeležil precej večji delež volivcev kot danes. Ker volilno udeležbo ugotavljamo za več različnih volitev istega dne, so številke različne, vendar nad 70 %. Za primerjavo lahko navedemo, da se je zadnjih volitev poslancev državnega zbora se je udeležilo malo manj kot 52 % volilnih upravičencev.²³

V nadaljevanju bo pred prikazom rezultatov predstavljenih še nekaj drugih podatkov o volitvah. Kako je bilo s spolno strukturo kandidatov? Ta je pomembna tudi zaradi vprašanja, koliko žensk je izvoljenih. Na izvoljivost žensk pa seveda ne vpliva le njihova številčnost na kandidatnih listah, temveč tudi to, kje kandidirajo v smislu izvoljivosti kandidata neke stranke v neki volilni enoti. Leta 1990 seveda kakšnih določil o obveznih spolnih kvotah še ni bilo. Delež kandidatke je bil v vseh treh zborih manjši od deleža kandidatov. Pravzaprav je bil delež zelo majhen, morda celo manjši, kakor bi ga pričakovali glede na aktivistično povejno politiko vključevanja žensk v vse sisteme življenja, torej tudi v politiko.

Najvišji delež kandidatke je bil z 22 % v družbenopolitičnem zboru, v zboru občin jih je bilo nekaj nad kot 18 %, najmanj pa v zboru združenega dela – 15 %. Še slabša je bila zastopanost žensk pri kandidatih za predsednika in člane predsedstva. Za predsednika so se pomerili štirje kandidati. Za članico predsedstva pa je poleg 11 kandidatov kandidirala

22 Savec, Zofija. *Volitve 1990*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1990.

23 Podrobneje o starostni in spolni strukturi udeležencev volitev glej datoteko: Podatki o udeležbi po spolu in starosti dostopno na spletni strani: Državna volilna komisija. <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/> (dostop: oktober 2020).

tudi ena ženska. Socialistična zveza je neuspešno kandidirala sodnico Miroslavo Geč – Korošec, ki je leta 1998 postala prva ženska članica ustavnega sodišča.²⁴

Volivci so v družbenopolitični zbor in zbor združenega dela izvolili po 12 poslank, v zboru združenega dela so bile le 3.

Izobrazbena struktura poslancev je bila obetajoča. Med izvoljenimi v družbenopolitični zbor je bilo 81 % visoko izobraženih. Predvsem nove zveze/stranke so na kandidatne liste postavile veliko izobražencev in univerzitetnih profesorjev. V zboru združenega dela je bilo visoko izobraženih poslancev 60 %, v zboru občin pa le še 56 %.

Najštevilčnejša po starostni strukturi je bila v vseh treh zborih starostna skupina med 40. in 49. letom. V zboru združenega dela in zboru občin je bila naslednja skupina tista, ki kronološko sledi, in sicer med 50. in 59. letom. Nasprotno pa je bila v družbenopolitičnem zboru naslednja mlajša skupina, torej med 30. in 39. letom. Pravzaprav sta bili v družbenopolitičnem zboru ti dve starostni skupini izenačeni in sta skupaj šteli 50 poslancev.

Nacionalna homogenost Slovenije je vidna tudi v nacionalni strukturi novoizvoljene skupščine. V vseh treh zborih je bilo 73, 74 oz. 75 Slovencev. Med ostalimi se je v vsakem zboru največkrat po 1 opredelili za pripadnost kakšnemu drugemu jugoslovanskemu narodu. Skupaj so bili v vseh treh zborih 4 Jugoslovani, 2 Hrvata in 1 Srb. Zastopani sta bili tudi obe manjšini v Sloveniji. Italijani so bili 4, Madžara pa 2. Za pet poslancev (3 v družbenopolitičnem zboru in po 1 v ostalih dveh zborih) ni podatka oz. so označeni z neznano.

In kako so odločili volivci? Družbenopolitični zbor je bil v očeh Demosa najpomembnejši in v njem so kot koalicija zmagali. Skupaj so imeli 47 poslancev, znotraj koalicije največ Slovenski krščanski demokrati in Slovenska kmečka zveza. Če primerjamo rezultate strank tako, da Demosove stranke štejemo samostojno, je bila zmagovalka

---

24 Miroslava Geč Korošec. https://sl.wikipedia.org/wiki/Miroslava_Ge%C4%8D_Koro%C5%A1ec (dostop: november 2020).

stranka prenovljenih komunistov. V tem zboru so se poslanci natančno opredelili za točno določeno stranko znotraj Demosa, v ostalih dveh pa ne, zato je težje ugotoviti rezultat za posamezno stranko znotraj Demosa.

V zboru združenega dela je bila najštevilčnejša skupina izvoljenih označena z neznano. Takšnih je bilo 43 od 80 poslancev. Sledili so Demos in prenovljeni komunisti s po 8 poslanci. Oznaka Demos je tukaj samostojna, torej ni znano/določeno/ugotovljeno, kateri od v Demos združenih strank je poslanec pripadal. Nato sledita Slovenska demokratska zveza in Slovenska kmečka zveza s po 6 poslanci. Z oznako Demos in ne oznako določene stranke so se označevali tudi izvoljeni poslanci v zboru občin. V tem zboru so bili posamično najmočnejši nekdanji mladinci (ZSMS) s 14 poslanci, neopredeljenih jih je bilo 12, nato so sledili poslanci z oznako Demos oz. lastnimi imeni. Demos je skupaj v vseh treh zborih imel 126 poslancev od 240. Skupščina, izvoljena aprila 1990, je sprejela potrebne zakone za osamosvojitve. Svoje delo je končala leta 1992. Med drugim je sprejela tudi novo ustavo, ki je uvedla dvodomni sistem z državnim zborom kot splošnim zborom, izvoljenim na neposrednih splošnih tajnih volitvah, in državnim svetom, ki pa je izvoljen posredno.

Slovenski volivci so pri volitvah članov predsedstva glasove razdelili približno polovično med opozicijo in "stare strukture", pri čemer je zadnja oznaka preveč trda. Mnogi so mnenja, da so volivci predsedstvo sestavili preudarno. Vanj so izvolili dva kulturnika, pesnika Cirila Zlobca ter literarnega teoretika, slovenista in pisatelja Matjaža Kmecla. Oba sta bila sicer aktivna že v starem sistemu, vendar pa prepoznavna napredna posameznika. Za zdravo kmečko pamet v absolutno pozitivnem smislu naj bi poskrbel kmet Ivan Oman, sicer vodja kmečkega gibanja, ki je bilo eno od tistih, ki je vtaknilo palico v kolesje starega sistema in ga pričelo rušiti. Univerzitetni profesor Dušan Plut, ki je pričel na probleme odnosa do okolja opozarjati že več let pred volitvami, je bil najmlajši član predsedstva.

Za najvišji položaj, za predsednika predsedstva, so se potegovali zdravnik Marko Demšar, inovator in samosvoj glas ljudstva ter ljudski tribun Ivan Kramberger, reformator starega sistema in najbolj prepoznaven slovenski politik tistega časa Milan Kučan in Jože Pučnik, disident in nekdanji zapornik, ki je ugledno kariero naredil v Nemčiji. Milan Kučan je v prvem krogu dobil 44 %, Pučnik pa 26 %, s čimer sta se uvrstila v drugi krog. Med obema krogoma predsedniških volitev je bila velika noč. Ivan Kramberger, ki se ni uvrstil v drugi krog, pritegnil pa je zelo veliko volivcev, se je od volilne tekme, tekmecev in volivcev poslovil z nenavadno, a njemu značilno gesto. Svoje tekmece je povabil na velikonočno kosilo.²⁵ V drugem krogu 22. aprila je s prejetimi 58 % glasov predsednik predsedstva postal Milan Kučan.²⁶

Volilni boj je potekal brez večjih incidentov na dostojni ravni političnega boja, čeprav s tem nihče ni imel izkušenj. Naslednja pomembna točka je bil začetek dela poslancev prvega sklica skupščine po večstrankarskih volitvah in predsedstva ter sestava vlade maja 1990. Začelo se je delo, katerega različne rezultate živimo še danes.

Konstitutivna seja nove skupščine je bila 17. maja. Za njenega predsednika je bil izvoljen France Bučar, ki ga je v preteklosti oblast zelo napadala. V začetku leta 1988 je bil označen tudi za veleizdajalca, ker se je v govoru na zasedanju evropskega parlamenta v Strasbourgu zavzel za to, da Zahod ne bi dajal pomoči »totalitarni in protidemokratski Jugoslaviji«. Kot predsednik skupščine je v nastopnem govoru izjavil, da se je »s konstituiranjem te skupščine /.../ končala državljanska vojna, ki

---

25 Fotografija s kosila je objavljena na spletni strani časopisa *Večer*. Stepišnik, Matija. »Pet volitev, štirje šefi države: Od Kučana do Pahorja.« <https://www.vecer.com/slovenija/pet-volitev-stirje-sefi-drzave-od-kucana-do-pahorja-6290951> (dostop: november 2020).

26 Vizualno predstavitev statistike si lahko ogledate na portalu Youtube. Balkovec, Bojan. »Nekaj volilne statistike 1990.« <https://www.youtube.com/watch?v=bpbqdY8RvnA&feature=youtube> (dostop: november 2020).

nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja«. ²⁷ Julija sta s simbolno slovesnostjo v Kočevskem rogu, na kraju, kjer so bili po vojni pobiti domobranci, spravo potrdili tudi država in Katoliška cerkev. ²⁸ Vendar je bil stisk rok med predsednikom Kučanom in nadškofom Šuštarjem res zgolj simboličen, silovita nasprotja pa potisnjena v ozadje zgolj za nekaj – res pa za Slovence usodnih – mesecev v času osamosvajanja.

Predsednik republike je mandat za sestavo nove vlade zaupal predsedniku SKD Lojzetu Peterletu, ker so Slovenski krščanski demokrati znotraj Demosa dobili največ glasov in so po internem dogovoru med strankami imeli pravico do tega. Nova 27-članska vlada, v kateri je bilo tudi nekaj ministrov iz opozicijskih strank, je bila izvoljena brez večjega nasprotovanja.

Zamenjava oblasti je sicer potekala brez večjih pretresov, ne pa tudi brez iskric. Šlo je pač za enkratno, še nikoli preigrano situacijo in interpretacije o pristojnostih so bile različne. Pomembno pa je bilo tudi vprašanje prestiža. Demos je vztrajal pri dogovorjenem mandatarju (čeprav so bili v zvezi s Peterletom notranji pomisleki in se je kot možni mandatar kljub poprejšnjemu dogovoru pojavljal tudi dr. Jože Pučnik). Vztrajanje je ustavilo kalkulacije o ustanovitvi vlade nacionalne enotnosti, o kateri je kot eni od možnih rešitev razmišljal Kučan. Pojavljale so se namreč pravne in politične interpretacije, da bi predsednik moral izročiti mandat stranki, ki je posamično dobila največ glasov, to je bila ZKS – SDP, ne pa koaliciji Demos, ki je bila sklenjena pred volitvami. Seveda ZKS – SDP in njen predsednik Ciril Ribičič praktično nista imela

---

27 Zapisniki prve večstrankarske skupščine so dostopni na spletni strani: Seje Državnega zbora - Po datumu. https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDrzavnegaZbora/PoDatumuSeje!/lut/p/zl/04_Sj9CPykssy0xPLMnMz0vMAfj08zivT39gy2dDB0N3INMjAw8Db0tQ3x8fQwNvM30wwkpiAJKG-AAjgb6BbmhigCWEc4T/dz/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/ (dostop: november 2020). Zapisnik 1. seje vseh zborov, na kateri je bil za predsednika skupščine izvoljen France Bučar, je dostopen na: Evidenca zapisa seje. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=0&type=sz&uid=D7AFD04D5A259E62C1257C99004581EA> (dostop: november 2020).

28 Kučanov govor je dostopen na spletu. »Kučan, Milan. Spravna slovesnost v Kočevskem rogu.« Kučan, Milan. <http://www2.gov.si/up-rs/2002-2007/bp-mk.nsf/dokumenti/08.07.1990-90-92>. (dostop: oktober 2020)

možnosti, da bi sestavila vlado in tako je vlado sestavil Demos, v njej pa so bile tudi posamične ministrice in ministri drugih političnih opcij.²⁹

FOTOGRAFIJE

Na straneh 118–121.

Slika 1: Sestanek Demosa (foto Nace Bizilj, hrani MNZS).

Slika 2: Predvolilno zborovanje Ivana Krambergerja (foto Nace Bizilj, hrani MNZS).

Slika 3: Predvolilno soočenje Jožeta Pučnika in Milana Kučana na RTV Ljubljana (foto Tone Stojko, hrani MNZS).

Slika 4: Na volišču (foto Tone Stojko, hrani MNZS).

Slika 5: Kandidati za predsednika predsedstva na kosilu pri Ivanu Krambergerju (foto Nace Bizilj, hrani MNZS).

Slika 6: V prvi vrsti z leve Ivan Oman, Ciril Zlobec, Milan Kučan, Janez Drnovšek, Matjaž Kmecl in Dušan Plut v slovenski skupščini. Za govorniškimi pultom France Bučar, predsednik skupščine (foto Nace Bizilj, hrani MNZS).

Slika 7: Člani prvega izvršnega sveta po večstrankarskih volitvah po prisegi, slikani pred stavbo skupščine (foto Nace Bizilj, hrani MNZS).

LITERATURA

Glej angleški del prispevka.

POVZETEK

Politični dogodki v Sloveniji so v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja doživeli velik pospešek. Od maja 1988 se je na različne načine začela organizirati opozicija, sprva še kot nekakšne enote znotraj starega sistema. Od jeseni 1988 pa se začnejo priprave za ustanavljanje strank ter velika večina večjih in še danes pomembnih političnih strank oz. njihovih naslednikov je nastala v prvi polovici leta 1989. Prenovljeni komunisti na oblasti in nastajajoče zveze/stranke so v nekaterih akcijah nastopili skupaj, npr. organiziranje shoda v Cankarjevem domu v zvezi s stavko rudarjev na Kosovu. Na nekaterih drugih točkah pa nista uspeli najti skupnega jezika in nastale so politične izjave vsakega tabora posebej. Jeseni 1989 se je organizirala okrogla miza, ki naj bi dorekla pot do volitev, vendar je zadeva kmalu propadla.

Formalna zakonodaja, potrebna za prehod v večstrankarski sistem, je bila sprejeta zadnje dni decembra 1989. Sprejeta sta bila zakona, ki sta uredila politično organiziranje in način organiziranja večstrankarskih volitev. Zakonodajni organ je ostala socialistična trodomna skupščina s po 80 delegati/poslanci, uvedene pa so bile neposredne volitve v družbenopolitični zbor in posredne v ostala zbora. Na neposrednih volitvah so volivci izbirali tudi predsednika predsedstva in člane slovenskega predsedstva. Opozicija se je konec leta 1989 organizirala v koalicijo z imenom Demos. Na volitvah vseh treh zborov je Demos zmagal kot koalicija, posamični rezultati v zborih pa so bili različni in ponekod Demos ni bil zmagovalec oz. ni bila najmočnejša katera od strank, ki je bila sicer članica Demosa. Sredi maja 1990 je bila sestavljena nova vlada, ki jo je vodil vodja Slovenskih krščanskih demokratov Lojze Peterle. Slednji je postal predsednik vlade, ker je imela njegova stranka znotraj Demosa največ poslancev. Volivci so izmed štirih kandidatov za predsednika predsedstva izvolili Milana Kučana, ki je v drugem krogu volitev, v prvem namreč noben kandidat ni dobil več kot 50 % glasov, premagal vodjo Demosa Jožeta Pučnika. Za člane predsedstva se je potegovalo 12 kandidatov. Izvoljeni so bili Ivan Oman in Dušan Plut iz Demosa in dva kulturnika Matjaž Kmecl in Ciril Zlobec, ki sta sicer bila aktivna v socializmu, a vendar prepoznana kot svobodoumna posameznika.

THE POLITICS OF ERASING REMEMBRANCE AND THE PATH TO IT

UDK: 7.025(497.1)''1990''

DESTRUCTION OF MONUMENTS COMMEMORATING THE NATIONAL LIBERATION WAR AFTER THE DISINTEGRATION OF THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

dr. Božidar Flajšman, dr. Božo Repe

ABSTRACT

The article deals with reasons that led to a change in the attitude towards the partisan movement in Yugoslavia and, consequently, the destruction of partisan memorials.

By evaluating World War II, political elites in respective republics aimed to strengthen their position and vision of a restructured Yugoslav society. Anything associated with evaluating the past became subject to polemic. Therefore the line between professional historiography and more popular genres was blurred and historiography became increasingly politicized, confining itself within the borders of its own republic. Following the first multi-party elections in respective republics (1990), history was still an important, in some places even the central factor in political battles within the newly established states. New states, and particularly the local authorities, thus decided to rewrite history, inter alia, also by demolishing memorials. Historical facts, quality, artistic value and top-quality authorship were not regarded as factors speaking in favour of their preservation.

Keywords: history, politics, culture, art, erasing remembrance, destruction of memorials commemorating the National Liberation War.

IZVLEČEK

Članek obravnava razloge, ki so v Jugoslaviji pripeljali do spremembe odnosa do partizanstva in posledično do uničevanja partizanskih spomenikov.

Politične elite v posameznih republikah so po Titovi smrti skozi vrednotenje druge svetovne vojne skušale utrditi svojo pozicijo in vizijo preureditve jugoslovanske družbe. Vse, kar je bilo povezano z vrednotenjem preteklosti, je postalo predmet polemik, zaradi česar se je meja med strokovnim zgodovinopisjem in bolj poljudnimi žanri zabrisala, zgodovinopisna stroka pa vedno bolj politizirala in zapirala v republiške meje. Po prvih večstrankarskih volitvah po posameznih republikah (1990) je zgodovina ostala pomemben, ponekod tudi osrednji dejavnik v političnih bojih znotraj novonastalih držav. Na tej podlagi so se nove državne, še večkrat pa lokalne oblasti, odločale za retuširanje zgodovine, med drugim tudi z rušenjem spomenikov. Zgodovinska dejstva, kakovost, umetniška vrednost in avtorstvo najboljših umetnikov seveda niso bili faktorji, ki bi odločali o njihovi ohranitvi.

Ključne besede: zgodovina, politika, kultura, umetnost, brisanje spomina, uničevanje spomenikov NOB.

The Second or AVNOJ Yugoslavia (named after the Anti-Fascist Council for the People's Liberation of Yugoslavia, which restored the country on federal foundations at a session held in the Bosnian town of Jajce) was built on the national liberation struggle and the contemporaneous revolution.¹ The League of Communists of Yugoslavia (Komunistična partija Jugoslavije, which was in the 1950s renamed Zveza komunistov Jugoslavije) also based its authority on this premise. The political leadership that controlled Yugoslavia at the time had its origins in the national liberation war; it was gradually replaced by a new, younger generation only after Tito's death in 1980. The majority of artists active in all realms of art (sculpture, painting, film, literature, poetry, etc.) stemmed from the national liberation war and the revolution, with the war being the focal point of their artistic creativity. Nevertheless, with this in mind, two factors should be taken into consideration; namely, Yugoslavia's national diversity, wherefore when discussing World War II, we can speak about common Yugoslav art only on the most general level, and Yugoslavia's specificity in a world divided into blocs. Following the conflict with the Soviet Union and the Informbiro in 1948, Yugoslavia sought to steer a middle course between the blocs and was one of the most important members of the Non-Allied Movement. From the mid-1950s onwards, when border-related questions were resolved, Yugoslavia opened its borders to the West. Consequently, a specific cultural environment and lifestyle came into being, where Western type of consumerism intertwined with socialist egalitarianism. Barring the first post-war years, when the Soviet influence and the socialist-realism type of culture prevailed, very diverse artistic movements were typical of Yugoslavia, including the most avant-garde ones, to which politics in respective environments were not always favourably disposed. Essentially, the motifs of World War II remained traditional, black and white, as well as, naturally, distinctly politically engaged. This does not hold universally true; different styles or approaches are noticeable in the discussion of this topic as well. The concept of revolutionary art, as developed during World War II within the resistance movement, was

---

1 More on the subject: Pirjevec, Jože. *Partizani*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2020; Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

preserved in the post-war decades, but merely as one of artistic (many times favoured) movements, particularly in the realm of memorials. Culture and art were in the service of political goals, i. e. glorification of the resistance or revolution and of the central slogan of the national liberation movement, namely brotherhood and unity of the peoples of Yugoslavia. Taboo topics, which were unwelcome or banned in art, were associated with interethnic conflicts during World War II, nationalist texts about specific nations, and problematizing the revolution or its leaders. The political borderline between the allowed and the forbidden was not particularly clear; consequently, artists that walked the line were always at risk of falling into disgrace or being prosecuted if that line was crossed. Literature and film were most exposed to that out of all artistic genres.

Memories and, particularly, historiography are said to support artistic topics.² There were a few ambitious joint projects in Yugoslav historiography; however, they were either done by halves or fell through. World War II and the partisan movement constituted the central or, at least, a significant part of all projects. Published in the Serbo-Croatian language, the first edition of *Enciklopedija Jugoslavije*, whose final volume was published in 1971, is one of successful projects materialized by entire Yugoslav science, with a significant historiographical contribution. The project was led by Miroslav Krleža, whose authority played a great part in the project's realization. An extended edition in languages of peoples and nationalities of Yugoslavia, whose preparation began in 1980 and was marked by disagreements concerning historiographical subjects, was in Serbo-Croatian published in six volumes, fewer in other languages, with the number of volumes differing in different republics. In the last published volume Yugoslav historians managed to write the entry Yugoslavia. The National Liberation War and art associated with it still held a prominent position in the encyclopedia despite the ongoing crisis in the country.

---

2 Additionally on the subject: Repe, Božo. *Jugoslavanska historiografija po drugi svetovni vojni*. In: *Tokovi Istorije 1-4 1999*. Belgrade: Institut za noviju istoriju Srbije, 312-325.

The largest and the most ambitious project of Yugoslav historiography was *Zgodovina narodov Jugoslavije*, a history of peoples of Yugoslavia, whose preparation began in 1949 on the initiative of the Science and Culture Council of the Federal People's Republic of Yugoslavia. Originally, this was to be a secondary-school textbook.³ In the period when Yugoslavia was still centralized, this project was led by a special government commission; Volume I was published in 1953 and Volume II in 1959. The first two volumes covered the period up to the end of the 18th century. The project was discontinued due to major disagreements between historians working on Volume III, particularly between Croatian and Serbian historians. The efforts to continue working on *Zgodovina narodov Jugoslavije* (with »nationalities« being added to the title) were revived in 1985 and received political support (a decision stipulating that work must be completed was adopted at the 13th Congress of the League of Communists of Yugoslavia in 1986). A self-managing agreement about financing the project was signed. Ambitions were great, work on this project was expected to »revolutionize the scientific organization and scientific work.«⁴ However, the project came to a halt in its initial stage because disagreements between historians became even more deeper. In the past, controversial topics ranged from the emergence of nations to the Kingdom, while at this point World War II, particularly the question of the civil war, revolution, interethnic conflicts, post-war killings (with regard to these also interethnic relations in new Yugoslavia, etc.) came to the forefront.

A single-volume overview of the history of the League of Communists entitled *Pregled zgodovine zveze komunistov Jugoslavije* was published in 1963 with an ambition to produce a multi-volume history of the League in the following years. The work on this new book began on the initiative of the Presidency of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia (CK ZKJ) in the late 1970s. This was a large-scale project, scientific groups for different periods and networks of associates were

---

3 Additionally on the subject: Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb 2012.

4 Josip Hrvatin, *Aktuelni problemi istorijske nauke, Rasprava na predsedništvu Savezne konferencije SSRNJ (II)*, JIČ, XXII, No. 3, Belgrade 1987, 195

established in each Yugoslav republic. Their work was coordinated by special commissions for history with republics' Central Committees and by a History Commission at the Central Committee of the League of Communists. Eventually, only one book was published in 1986 and was not that extensive (the Slovene edition had 416 pages). It was entitled *Zgodovina zveze komunistiov Jugoslavije* (A History of the League of Communists of Yugoslavia) and published in languages spoken by the peoples of Yugoslavia. The preparation of this book was marked by ideological and interethnic disputes, which were even greater than those occurring in the preparation of a history of Yugoslavia; additionally, politics exerted a strong impact on the book's contents. Regarded as the »official« history of the League of Communists of Yugoslavia and its victorious role during World War II by the public, this book was barely able to be published because views of history differed to the extent that severe political pressure and content-related »trading« were required to reach a consensus. Consequently, a few historians referred to it as »the League's reference book«. ⁵ A planned multi-volume history of the League of Communists of Yugoslavia was never published and neither were histories of the League of Communists in respective republics.

In the 1980s the history of the National Liberation War was systematically researched only by the Military History Institute of the Yugoslav People's Army, which had branch offices in each republic or whose associates (as was the case in Slovenia) operated within national institutes. The Military History Institute was established in the period of the Informbiro to demonstrate the truth about the Yugoslav National Liberation War; in the following decades this institute published upwards of 140 volumes of documents. The military encyclopedia *Vojna enciklopedija* should be mentioned in this context as well; it was published twice, in 1958 and 1970, and reprinted in 1985. It focuses primarily on the national liberation struggle of Yugoslav peoples.

---

5 Čepo, Zlatko. »Opake besjede gospode akademika.« *Danas*, 14 October 1986, p. 25

Collections of sources, particularly the publication of collected works of Josip Broz Tito, which were published in 30 volumes in Serbo-Croatian and covered the period up to August 1946, are also believed to have formed the historical memory. (FIG. 1: *The collected works of Josip Broz Tito spanning up to 8 August 1946.*) Much like the history of the League

of Communists of Yugoslavia, the publication of collected works was initiated by politics.⁶ The only similar project that was realized was a series of collected works by Boris Kidrič; the preparation of collected works by Edvard Kardelj was discontinued in its initial stage.

To understand why throughout Yugoslavia the attitude towards the partisan movement changed to the extent that it became a basis for the destruction of memorials, one must turn to the 1980s. In the 1980s, the discussion about World War II (as well as the Yugoslav peoples' common past) was almost completely transferred to the realm of politics. By evaluating World War II (and history in general), political elites in respective republics strove to solidify their position and vision of re-organizing the Yugoslav society. Anything associated with evaluating the past, i. e. works of art, memoirs, feuilletons or »proper« historiographical works, became subject to polemic. Consequently, the line between professional historiography and more popular genres was blurred and historiography became increasingly politicized, limiting itself to the the

---

6 A decision to publish Tito's collected works was passed by the Presidency of the League of Communists in May 1972, on the occasion of Tito's 70th birthday.

borders of its own republic.⁷ »When one wants to write history from opposite positions, this becomes part of political struggle in Yugoslavia,« argued the author of *Istorija SFRJ* Dr Dušan Bilandžić in 1985.⁸ On the other hand, he himself »rewrote« his *Istorija* of SFRJ as a history of Croatia after the break-up of Yugoslavia. A similar thing happened with a few other eminent Yugoslav historians; they explored the history of World War II and then submitted their research to the nationalist politics and attempted to relativise their previous findings. In Serbia this holds good, for instance, in the case of Dr Branko Petranović. Following the end of socialism and Slovenia's independence, a few historians tailored their findings to the current political situation also in spheres where no new findings were discovered either regarding specific events and processes or individual figures, particularly in the case of Boris Kidrič and Edvard Kardelj. A turn of this kind can be observed, for instance, in the case of Dr Janko Prunk⁹. However, the main revisionist wave was made primarily by politics, for the first time in 1991 and for the second time in the years 2004–2008, in the period of Janša's first government, when this wave was much greater. Contrary to previous liberal governments, the governing coalition ascribed great significance to remembrance of the past and use of history for current political purposes, attempting to shape the historical awareness according to its own image. (Janša's current government is acting in a similar manner, e.g. with its arbitrary decision about the museum of independence, which is reminiscent of the former museums of revolution). Much like everything else, this was done distinctly non-dialogically and from the position of power.

---

7 Merely a few Yugoslav historians explored histories of other Yugoslav peoples. This holds true particularly in the case of Serbian historians, who had no command of languages of non-Serbian nations, which was an obstacle. Naturally, one should not make generalizations, as the Serbian historian Dr Momčilo Zečević made a name for himself also by researching Slovene history, as did a few others. Serbian historians were undoubtedly surprised by the advance of young Albanian historiography in the 1970s, which (often with a national and romantic orientation, also by concealing some facts and highlighting others) began to de-construct the Serbian perception of Kosovo both in general terms and with regard to World War II and its end. In doing so, Albanian historians sought to substantiate the Albanians' right to self-determination in Kosovo, including the right to secede.

8 Bilandžić, Dušan. »Predrasude povijesti.« *Vjesnik*, 9 November 1985, 6

9 Additionally on the subject: Repe, Božo. »Mit in resničnost komunizma.« In: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj*, 19 – 21 October 2006, ed. Mitja Ferenc, Branka Petkovšek. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, 285–302.

Two state secretaries (Dr Andrej Rahten and Aleksander Zorn) in the Prime Minister's cabinet were in the period of Janša's first government responsible (also) for history; much energy was devoted to this subject also by Dr Milan Zver, Minister of Education. Dr Lovro Šturm, Minister of Justice, established a special sector within the Ministry that was to "take care of" the "national reconciliation", i.e. the authorities' interpretation of recent history. By way of example of Eastern European states, he sought to stretch the post-war violence (totalitarianism) up to the year 1990. Stemming from this sector within the Ministry of Justice, the Study Centre for National Reconciliation was established shortly before the end of his term. The Centre operates to this day and, being a political institution, received budgetary funds from all governments. By means of a targeted interpretation of Slovenia's independence, select documentaries and selectively chosen current political daily segments produced by a new set of journalists, the Slovene national television actively helped to co-create an undifferentiated dark image of World War II and socialism. Overall, the intensity of dealing with history was too great a bite for the authorities to chew. The idea expressed by Dr Jerca Vodušek Starič, who helmed the Institute of Contemporary History at the time, according to which this institute would become a »national« institute modelled after the former socialist states and would thus concentrate means, human resources, and bases of documents, thus gaining control of the field of history, was shut down by pro-government historians themselves because her proposal interfered with their interests. A group of historians protested against the ideologization and division of historians into »ours« and »theirs« a few months into the term. Historians that could be reached easily by the authorities' voice were swiftly warned not to address the subject in public, to conduct research »in the new spirit« and obey. Fearing for their jobs or positions within their respective institutions, individual historians made public statements, maintaining that the protest had been a mistake and their reactions made in haste. The government's favoured historians, who became heads of museums, institutions, members of various councils, commissions or other bodies, provided the government with a professional framework and support for various renamings, new memorials, etc.

Let us turn back to the 1980s once again, a decade marked by the struggle to interpret the past in Yugoslavia; the controversial Serbian journalist Aleksandar Tijanić remarked ironically that we shall see what will happen in the past. No previous decade, perhaps not even all decades combined, saw this many books published, discussions, treatises, newspaper articles, round tables, debates broadcast by radio or television stations.¹⁰ The past was almost forgotten in this fervency.

The curve of dealing with historical subjects began to rise a year or two after Tito's death. The period prior to his death was still marked by a reverent calm, gathering of forces, which was followed by a downpour and the »historiographical storm« turned into persistent and constant rain, which did not stop falling until the early 1990s. The polemics were most intense from the mid-1980s to the year 1988, when the individual nations' attitude towards Yugoslavia's future was established and national programmes were in the making (the memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts in 1986, the Slovene national programme was penned in 1987 and published in *Nova revija*.) Following the first multi-party elections in respective republics (1990), history lost its political function as far as Yugoslavia was concerned; however, it remained an important, in some places the central factor in political battles within the newly established states. This new basis induced the new state or, and even more often local authorities, to demolish memorials, rename streets and schools or re-write history. Although the polemics featured many controversial and diverse topics in the 1980s, concerning different historical periods (and focusing on more recent

---

¹⁰ Due to the disintegration of Yugoslavia and lacking documents it is impossible to have a comprehensive overview of the entire Yugoslav journalistic or historiographical production of the 1980s, when hundreds of articles were produced. About 150 articles published in periodicals were taken into account when writing this paper. They address subjects that were prominently featured in polemics, with an emphasis on World War II.

history), two points are clearly identifiable.¹¹ Firstly, the question of the (socialist) social order, which was problematized through a critique of the revolution in the period of World War II. Secondly, the question of interethnic relations in Yugoslavia, which was problematized through a critique of Yugoslav (con)federalism, i. e. AVNOJ Yugoslavia, which was established during World War II, at the Second Assembly of the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) held in the Bosnian town of Jajce in November 1943.

As the leader of the revolution and main creator of Yugoslavia's post-war social order, Josip Broz Tito was the subject of discussions in both points in the initial stage of the conflicts. The deconstruction of Tito's myth was initiated by his official biographer Vladimir Dedijer; in Part III of *Prispevki za biografijo Josipa Broza – Tita* he published a mix of documents, memoirs and unconfirmed stories, which were related to both Tito's private life and the question of revolutionary measures and interethnic relations.¹² Dedijer, who was more concerned for his own promotion than for any political concept, was still not consistent in his address of both controversial questions in this book (he was in a few of his books that were published later).

The book that caused cracks in the Yugoslav authorities' ideological structure was penned by two Belgrade-based sociologists, i. e. Vojislav Koštunica and Kosta Čavoški, and entitled *Stranački pluralizam ili monizam (1983)*. In this book the authors described the League of Communist's rise to power after World War II, whereby they took into

---

11 Subject matters that caused dispute included, e.g. existence of specific nations (Montenegrins, Macedonians, Muslims); the liberating or oppressing nature of Balkan Wars, the so-called Bujan Conference in late 1943 (where Albanian delegates were in favour of integrating Kosovo and Metohija into Albania); the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the question of the armed rebellion, the civil war, the formation of a federal state; subject matters associated with the post-war history included the conflict with the Informbiro, settling accounts with Djilas, the 1966 Brijuni Plenum (settling accounts with Aleksander Ranković as the main figure of Yugoslav centralism), national and "liberal" mass movements in 1971, as well as a wide range of other topics.

12 Critical texts about Tito prompted the authorities to adopt the Protection of the Name and Work of Josip Broz Tito Act and to form a committee that would protect Tito's work and name (and that of other late revolutionaries). The Slovene historian Dr Dušan Biber made an ironic proposal to form a committee for the protection of the revolution.

consideration merely the Serbian view of the problem.¹³ (FIG. 2: The cover of *Stranački pluralizam ili monizam, 1983*, by Vojislav Koštunica and Kosta Čavoški.)

The other question, i.e. the problem of interethnic relations in Yugoslavia, was raised after the publication of Veselin Djuretić's book entitled *Zavezniki in jugoslovanska vojna drama* (The Allied and the Yugoslav Wartime Drama). This book, which was regarded as a »first-class historiographical provocation«, was aimed at rehabilitating the Chetniks. In this book Djuretić problematized also the question of the revolution and that of the civil war. A part of his book aims to prove that the second Assembly of AVNOJ, which was held on 29 November 1943 in Jajce and where the Second (federal) Yugoslavia was established, failed to find a proper solution to the

Serbian question. He argues that false interpretations of these decisions led to the process of Yugoslavia's disintegration at a later point. It was no coincidence that the call for the so-called third Yugoslavia (the restoration of the former centralist order) was first mentioned during

13 The »bourgeois« interpretation of relations in the Kingdom of Yugoslavia, the evaluation of the National Liberation War and the revolution was addressed in a few books in the 1970s; prior to that point it was typical of emigrant authors, whose works were brought to Yugoslavia illegally. Bourgeois writers negated the revolution's »noble« goals, presenting the National Liberation War as a civil war and the operation of the League of Communists as blind obedience of the Comintern and struggle to rise to power. They labelled the League as a Stalinist party, claiming that it was due to a turn of events and Machiavellianism that the League won this fight and that the revolution drove the Yugoslav society back to the eighteenth-century absolutism (this thesis was developed, for instance, by Ljubomir Tadić in his book entitled *Tradicija i revolucija*, which was published in the early 1970s. The rehabilitation of quislings and counter-revolutionary forces constituted another important element of their writings, which somewhat impacted Marxist historiography that partly began to address a few problematic topics, including the post-war killings of quislings or the so-called "left movements" (settling accounts with putative class enemies) in Montenegro in 1942 or elsewhere.

the promotion of Đuretić's book in the Serbian Academy of Sciences and Arts.¹⁴

While a certain harmony can be observed in criticism (and defence) of the revolution in each centre up to the late 1980s, in the mid-1980s the opposing positions of national historiographies became completely clear. Garnering a lot of attention, three historiographical works were published in 1985 and received very different responses in different centres, in line with the motto »whatever statement you make today, related to history or anything else, you know that you will be greeted with an applause or boos and hisses.«¹⁵ These were *Istorija SFRJ* by Dušan Bilandžić, *Nacije, Jugoslavija, revolucija* by Janko Pleterski, and *Jugoslavija 1918–1984* (a collection of documents) by Branko Petranović and Momčilo Zečević. Bilandžić was accused of ascribing tendencies to redefine Yugoslavia to Serbs; Petranović and Zečević were accused of attempting to demonstrate the Serbian view on the formation and development of Yugoslavia with their selection and abbreviation of documents; and Pleterski was criticized for his thesis about the “multinational revolution” (each Yugoslav nation won the fundamental political battle by itself, in its own way, with its strengths and its own specific problems during the Liberation War under the leadership of the working class as a leading political power). Petranović took a firm stand against this thesis, which resulted in polemics between these two historians; their first polemic took place two years earlier, in 1983, when Peranović's book *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji* was published. Dr Dušan Biber got involved in a polemic with Petranović at a round table held at the Institute of Contemporary History in Belgrade, as well as in periodicals in late 1985. Being a severe critic of attempts to rehabilitate the Chetnicks and the Greater Serbian agenda, Biber objected to Petranović's thesis that the Chetniks were anti-fascists as well.¹⁶

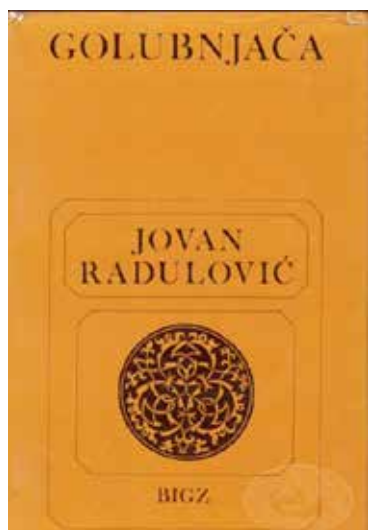
14 Dr Zlatko Čepo: Opake besjede gospoda akademika, *Danas*, 14 October 1986, 25–28.

15 Bilandžić, Dušan. »Predrasude povijesti.« *Vjesnik*, 9 November 1985, 6

16 Arsić, Mirko. »Ambicije in interesi.« *Komunist*, 27 December 1995, and other articles.

At that time Serbian and Montenegrin historians (e.g. Velimir Terzić in his book *Slom kraljevine Jugoslavije*) launched a thesis claiming that the Croatian nation betrayed Yugoslavia in 1941. The Croatian historian Dr Ljubo Boban objected publicly to this thesis. Theses of this kind prompted some historians to demand that historiography explore and prove »*the existence of continuity between nationalist and separatist movements and organizations, which strove to break up Yugoslavia in the interwar period, and modern-day nationalisms.*«¹⁷ They were referring to Ustashism, which was prominently featured during the war in Croatia.

Elsewhere (an article by Vasilije Krestić entitled *O genezi genocida nad Srbima*, which was published in *Književne novine*, 15 September 1986) a thesis about the Croats' genocidal nature was presented, maintaining that it stems from the 16th and 17th century, not »only« form the period of Pavelić's Independent State of Croatia (NDH). This marked an escalation of the historiographical war between Croatian and Serbian historians, whose articles were published in their respective national media.

However, historiography began to lose its position as the primary battlefield. Art, particularly literature, was brought into the limelight. Written by Jovan Radulović in 1980, *Golubnjača*, a play depicting the relations between Serbs and Croats in Dalmatian Zagora during the war, was one of the first among many literary works dealing with the Serbian issues or the problems stemming from interethnic relations from the same starting point as Serbian historiography. The play had a strong anti-Croatian note. (FIG. 3: The cover of Jovan Radulović's *Golubnjača*, 1980.) The author addressed crimes

---

17 »Agonija učiteljice življenja, a conversation with Prof Miomir Dašić, President of the Historians' Association of Yugoslavia.« Published in *Duga*, reprinted in *Naši razgledi*, 21 November 1986, 651.

committed by the Ustasha during the war and ignored those perpetrated by the Chetniks in the same area. Initially, the play was severely criticized, whereupon it received the prestigious award Seven Secretaries of SKOJ. In early 1989 Radulović accused the Croatian authorities of having stolen Serbs' identity, language, script, and even history in Dalmatia (and in Croatia in general). Danko Popović's book entitled *Knjiga o Milutinu*, which was published in 1985, is the most notable literary work of the 1980s; the author proclaimed that not only Croats were enemies of Serbs, which was a commonplace thesis, but also Slovenes. Serbs liberated Croats and Slovenes and got Yugoslavia in return, where they ended up scattered and economically exploited. This book about a Serbian peasant and his fate was sold out within a week and reprinted thirteen times (FIG. 4: *The cover of Danko Popović's Knjiga o Milutinu, 1985.*).

When a sentence was imposed on the Serbian poet Gojko Đogo due to his collection of poems entitled *Vunena vremena*, where he insulted Josip Broz Tito, a Committee for the Protection of Artistic Freedom was formed under the auspices of the Writers' Association in Belgrade in May 1982 (FIG. 5: *The cover of Gojko Đogo's Vunena vremena, 1982.*).

Yugoslav intellectuals, including Slovenes and Serbians, demonstrated mutual solidarity in the defence of artistic freedom despite the disagreements caused by the book *Stvarno i moguće*, which was penned by the most famous Serbian author Dobrica Ćosić in 1983. The authorities in different centres reacted differently to such texts, with a greater or lesser degree of repression; the publication of such texts was prohibited, personnel was replaced, arrests and convictions occurred.

The crossfire with historiographical topics was a double-edged sword for the politics. On the one hand, politics encouraged it because it was suitable, particularly in the case of disputes between republics, and on the other hand it got out of hand because it began to eat away its legitimacy, which had its foundations in the revolution. Politics thus sought to make historians-communists »chase the dog.« However, this action proved futile because Marxist historians had different nationalities and held different political and ideological convictions despite their membership in the League of Communists of Yugoslavia; additionally, they were involved in mutual quarrels. Out of numerous attempts to ideologically discipline the historiographical community (and those writing about the past in general) on different levels in the 1980s these three attempts were the most notable: the Congress Historiography, Production of Memoirs and Feuilletons in Light of Current Ideational Controversies was held on 7 and 8 October in Zagreb; Week of Marxist Discussions was held between 4 and 8 February 1983 in the coastal town of Neum, Bosnia; and a session of the Presidency of the CK ZKJ was held on 17 December 1986 in Belgrade and attended by around sixty historians from all over Yugoslavia. This session was a preparation for a session of the CK ZKJ regarding ideological questions. The first congress was organized by the Centre for Ideational and Theoretical Operation with the Central Committee of the League of Communists of Croatia, under the leadership of Dr Stipe Šušar. Šušar prepared the so-called »White Book« of controversial texts about the past, where works penned by a portion of mostly Serbian historians (as many as 168 authors were mentioned in a negative context) were criticized under a cloak of defence of the revolution, Tito, and the socialist system. The congress (to which the accused were not invited) provoked strong reactions of

the public, particularly in Serbia. The publication of treatises from the congress (*Historija i suvremenost*, Zagreb 1984) did not appease the polemic; if anything, it aggravated them.

The Week of Marxist Discussions in Neum was alongside the previously mentioned disputes marked also by proponents of »pure« historiography and their conflicts with those who argued that Yugoslav historiography »cannot be pure science devoid of political content.«¹⁸

The Session of the CK ZKJ compromisable in terms of ideationally controversial texts and phenomena. The attendees believed that the politics reacts to such phenomena too hastily and historiography too slowly, that the League of Communists should not be merely an observer in domestic historiography and journalism. However, it would not be good if the League took on the role of an on-call arbitrator.¹⁹

The aforementioned assemblies (including those taking place in republics or municipalities) did not contribute to an improvement of the situation in »newfangled historiography« (as it was referred to in periodicals); in the late 1980s politics could not come up with any new attempts to discipline historians even on a symbolic level.

The destructive epilogue of processes in historiography, journalism, and art was transferred to the realm of politics, and eventually to that of the army. In each post-war decade Yugoslav authorities banked on the Yugoslav socialist patriotism, which was based on World War II. They paid particular attention to young generations; socialist patriotism founded on the national liberation struggle was a common thread in the curricula, particularly in subjects that included along with history, also literature, art and related topics.

At the same time, World War II was present in each artistic genre, even in comics. A comic about Mirko and Slavko, two young partisans, was iconic in Yugoslavia. (*FIG. 6: A detail from the comic Mirko and Slavko.*) However, the main part in glorifying the national liberation

18 Rajković, Žarko. »Naše zgodovinoisjsje ne more biti brez politične vsebine.« *Delo*, 5 February 1985.

19 »Iz politike v zgodovinoisjsje.« *Delo*, 18 December 1986.

struggle and the revolution was played by sculpture and painting; hundreds of memorials commemorating events taking place in World War II were produced. The film industry that conveyed a black-and-

white image of the good (partisans) and the evil (enemies) most effectively, ran somewhat parallel to them. Evil was logical as far as the oppressor was concerned because the peoples of Yugoslavia were subjected to brutal terror. The question of »domestic evil«, i. e.

collaboration, was a more problematic one because contemporaneously with the National Liberation War an inland conflict took place. The Yugoslav art of the 1980s rarely problematized this type of evil or individuals' personal dilemmas when faced with decisions.

The most important or glorified works of art were those associated with the leader of the national liberation movement and of the revolution Josip Broz Tito, as well as with two famous and mythologized battles fought by Yugoslav partisans: the battles of Neretva and Sutjeska (FIG. 7: The DVD sleeve of Battle of Neretva.). Partisans

managed to defeat Chetnik troops in the Battle of Neretva, in Bosnia, in the spring of 1943 and advance to Herzegovina, Montenegro, Sandžak, and eastern Bosnia. 120,000 soldiers, 150 aeroplanes, tank units and artillery were involved in the offensive on the river Neretva. Partisans demolished the bridge across the river, which made Germans believe that they would advance in the opposite direction. However, partisans did a makeshift repair on the bridge, dropped heavy weapons, crossed the bridge and penetrated the enemy's defence. Partisans took 4,000 wounded soldiers with them, the majority of whom were captured and killed by Germans during the offensive on the river Sutjeska (June 1943).

Fierce battles, unspeakable strains, exhaustion, shortage of food and medicine, contagious diseases, particularly typhoid fever, and retaliative measures in the period of both battles claimed the lives of many civilians and partisans. One-third of approximately 20,000 partisans (mostly Serbs, Montenegrins, Croats, Muslims, and other nationalities) died in the Battle of Sutjeska. Films depicting these two battles were the most famous partisan

films of socialist Yugoslavia. In *Battle of Sutjeska* the leads were played by Sergei Bondarchuk, Yul Brynner, Anthony Dawson, Milena Dravić, Boris Dvornik, and Orson Welles. The poster for the film was

made by Pablo Picasso for a symbolic fee of 15 bottles of wine made by various

Yugoslav wine producers.²⁰ (FIG. 8: Pablo Picasso's poster for Battle of Neretva.²¹) In Battle of Sutjeska Tito was portrayed by Richard Burton, one of the most prominent Western actors at the time. (FIG. 9: The DVD sleeve of Sutjeska.)

Dozens of films and serials about the partisan movement were produced, the bulk of which were the so-called »partisan westerns«. There were exceptions as well; namely, films highlighting the absurdity of war and doubts or distress of people who did not have a choice or any influence on their fate. Directed by Aleksandar Petrović, *Three* (1965) was nominated, inter alia, for the Academy Award in the category foreign-language film. The film depicts three wartime experiences of an ordinary partisan, whereby each experience draws the viewers' attention to moral dilemmas. Lordan Zafranović's film *Occupation in 26 Pictures* (1978) is a demonstration of harrowing brutality, when the logic of blood-stained nationalism prevails in Dubrovnik, a symbol of urban cultivation.

Art dealing with World War II, which was supposed to be in service of equality of Yugoslav peoples, strengthen brotherhood and unity, and constitute one of the main foundations of Yugoslav patriotism, lost its charge in the 1980s, as did historiography. To a great extent, it acquired the opposite, i. e. destructive meaning. That was not always the authors' intention, perhaps not in the majority of cases. Many of them used the gradual relaxation of the political situation to address previously forbidden topics. However, the artistic production was once again used as an instrument for political purposes, this time not for Yugoslav patriotism or glorification of the national liberation struggle, it was used for the growing nationalism and consolidating the role of national politics and politicians in respective republics. By evaluating the past,

---

20 »Kinoteka BiH proudly preserves Picasso's poster for Battle of Neretva.« <https://visitbih.ba/kinoteka-bih-proudly-preserves-picassos-poster-for-battle-of-neretva/> (Retrieved in December 2020). »Don't Watch That, Watch This: Geek Cinema Selfie Party.« <https://www.riverfronttimes.com/stlouis/dont-watch-that-watch-this-geek-cinema-selfie-party/> Content?oid=2506803 (Retrieved in December 2020).

21 Source: <https://www.google.si/search?source=univ&tbm=isch&q=picasso+neretva&sa=X&ved=2ahUKEwiliCkvrXtAhVmxYUKHXBvDA4QjkkEegQIAhAC&biw=1536&bih=722> (Retrieved in December 2020).

political elites in individual republics strove to strengthen their position and vision of restructuring the Yugoslav society. The national and ideological conflict between intellectuals of different nations (Croats and Serbs, Slovenes and Serbs, Serbs and Albanians) intensified. Consequently, associations of Yugoslav historians were discontinued, as were those of writers. The first pan-Yugoslav association to be discontinued was the Writers' Association of Yugoslavia, the most important joint organization of Yugoslav literary authors. The public fall-out of the Croatian actor Boris Dvornik, who played the lead in the serial *Kapelski kresovi*, and his Serbian colleague Bata Živojinović was perhaps the most symbolic one. These iconic actors appeared in the most famous partisan films, including *Battle of Sutjeska*. (FIG. 10: A poster for the film *Sutjeska*. Bottom left: the actors Bata Živojinović and Boris Dvornik) They fell out after the break-up of Yugoslavia, not exchanging a single word for the rest of their lives. Following the first

multi-party elections in individual republics (1990), the history of World War II lost its political function with regard to Yugoslavia. All artistic production, i. e. literature, film and other productions associated the common national liberation struggle, the creation of a federal state and Yugoslavia's socialist patriotism, were rendered irrelevant and

unwelcome. Actually, more or less anything related to Yugoslavia was considered undesirable and even hostile, at least as far as right-wing and nationalist political options were concerned, while left-wing options kept tactically and carefully mum.

However, looking at former Yugoslavia – which was transformed into a bunch of undemocratic, nationalist, small states that either in part or entirely revised the remembrance of World War II – after its disintegration and from a 30-year distance, it is paradoxical that it was precisely the artistic production that transcended the break-up of the former state. Films such as *Sutjeska* and *Neretva* were succeeded by *No Man's Land*, *Pretty Village*, *Pretty Flame*, etc. that garnered the same degree of international attention and Yugoslav socialist art and architecture were exhibited in the most prestigious galleries the world over.

The partisan art built on the standpoint that the partisan struggle was not merely a struggle against the, it was also a struggle for a more just, humane and sympathetic world. In Yugoslavia, this idea united and expressed itself with a progressive artistic form. The most eminent artists were asked to produce the most notable anti-fascist monuments. Unlike the Soviet Union, where socialist realism based on nineteenth-century style prevailed, the Yugoslav socialism supported a progressive artistic form. Following the conflict with the Soviet Union, modernism became the official art in Yugoslavia, not socialist realism, as was the case in the Soviet Union and throughout the Eastern Bloc.

The singer Tomaž Pengov recorded a single entitled *Napisi padajo* (Inscriptions are falling down) in 1978, in protest against the destruction of Slovene-language inscriptions in Carinthia, Austria.²² Namely, politics installed and removed inscriptions and memorials at all times and in all places.

---

22 Pengov, Tomaž. »Napisi Padajo.« <https://youtu.be/avXvAPqyvLo> (Retrieved in December 2020).; Klobučar, Teja. »Tomaž Pengov. Sedem desetletij od rojstva samospevca.« <http://www.sigic.si/tomaz-pengov-sedem-desetletij-od-rojstva-samospevca.html> (Retrieved in December 2020).

Many memorials from the period of the National Liberation War were demolished in a large part of former Yugoslavia. Consequently, its blood-stained disintegration brought about the erection of new ones. In Slovenia these were memorials commemorating the war of independence,²³ memorial plaques commemorating members of the Home Guard,²⁴ and a memorial commemorating the »reconciliation«.²⁵ Croatia has commemorated its war of independence and its first president Dr Franjo Tuđman;²⁶ Bosnians in Bosnia and Herzegovina set up memorials commemorating victims.²⁷ Memorials commemorating Draža Mihajlović were erected in Serbia and Bosnia and Herzegovina and streets were named after him,²⁸ a memorial depicting the film character Rocky, who was portrayed by Sylvester Stallone,²⁹ was put up, as was that commemorating the Jamaican singer Bob Marley,³⁰ a statue of Tito was re-erected in Podgorica, Montenegro, in 2018,³¹ and in Macedonia the nationalist government was obsessed with the ancient past, which is evident from two huge memorials commemorating Philip

---

23 »Kenotaf žrtvam vojne za Slovenijo razglasili za kulturni spomenik.« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/kenotaf-zrtvam-vojne-za-slovenijo-razglasili-za-kulturni-spomenik/395307> (Retrieved in December 2020).

24 »Foto: V Grahovem odkritje spomenika domobrancem in poklon žrtvam nacizma.« <https://www.24ur.com/novice/slovenija/foto-v-grahovem-odkritje-spomenika-domobrancem-in-poklon-zrtvam-nacizma.html> (Retrieved in December 2020).

25 »Jutrišnja slovesnost na Kongresnem trgu: spomenik sprave ali spomenik razdora.« <https://www.dnevnik.si/1042777875> (Retrieved in December 2020).

26 »Spomen-obilježja žrtvama Domovinskog rata na mjestima masovnih grobnica.« <https://braniteljski.hr/spomen-obiljezja-zrtvama-domovinskog-rata-na-mjestima-masovnih-grobnica/> (Retrieved in December 2020).

27 »Clinton ob spomeniku žrtvam v Srebrenici.« <https://www.rtvlo.si/svet/clinton-ob-spomeniku-zrtvam-v-srebrenici/9841> (Retrieved in December 2020).

28 »Ulico Draže Mihailovića bomo branili s svojimi telesi.« <https://www.delo.si/novice/svet/ulico-draze-mihailovica-bomo-branili-s-svojimi-telesi/> (Retrieved in December 2020).

29 »Otkriven spomenik Rokiju u Žitištu.« https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=08&dd=19&nav_category=15&nav_id=259816 (Retrieved).

30 Bob Marley je ujedinio Srbe i Hrvate.« <https://www.index.hr/magazin/clanak/bob-marley-je-ujedinio-srbe-i-hrvate/399630.aspx> (Retrieved in December 2020).

31 »Naval jugonostalgije: Titov kip spet sredi Podgorice, nekoč Titograda.« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/naval-jugonostalgije-titov-kip-spet-sredi-podgorice-nekoc-titograda/476014> (Retrieved in October 2020).

II and his son Alexander the Great.³² A statue of the former U.S. president Bill Clinton was erected in Kosovo, etc.³³ These memorials were mostly devoid of artistic value, in many instances mere kitsch. The year 2020 saw a mass destruction of memorials associated with the colonial past and imperialism in Europe and in the USA.³⁴

Sentiments of people whose suffering was caused by someone or something are understandable; however, by destroying memorials, we will not change the past. Where does the erasure of collective memory thorough destruction of memorials lead? Is a complete break with the past possible in the first place? Are we in for a better future by bending the past? Barring a few exceptions, memorials commemorating the National Liberation War in Slovenia were not destroyed after the break-up of Yugoslavia.

One of more significant interventions occurred on the Trail of Remembrance and Comradeship (Pot spomina in tovarištva, i. e. PST or POT), a 32.5-km long path around Ljubljana, along the route of barbed wire that surrounded the city during World War II. It was set up by the Italian army to isolate the city's resistance movement and hinder its contacts with the city's surroundings. Ljubljana holds a special place in the history of World War II because only a small fraction of occupied cities were turned into mass prisons. Additionally, a heavily fortified occupation border between fascist Italy and Nazi Germany ran immediately next to it. Nevertheless, partisans and activists of the Liberation Front used secrets channels to get illegally in and out of this guarded ring. This trail running along the former barbed wire is a memorial commemorating the rebellion against the oppressor and the desire for freedom. In 1985, seven steel masts were erected along the trail as part of its overall layout. The architect Janez Koželj and his associates designed and marked the trail. In his opinion these seven

---

32 »Makedonski Disneyland ali sejem baročnega kiča.« <https://old.delo.si/druzba/panorama/makedonski-disneyland-ali-sejem-barocnega-kica.html> (Retrieved in December 2020).

33 »Foto: Clinton v Prištini na odkritju svojega kipa.« <https://www.rtvlo.si/svet/foto-clinton-v-pristini-na-odkritju-svojega-kipa/215920> (Retrieved in December 2020).

34 »Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (Retrieved in December 2020).

masts, which served as signposts, were one its most prominent features. Their design echoed Russian constructivism and they were known as an installation of neo-constructivism in professional circles. Led by the mayor Jože Strgar, the city's right-wing authorities removed these masts after Slovenia's independence. In the Trail, and particularly in the masts with a red star, the authorities saw ideological connotation or a memorial to communism. The city's secretary of utility services Janez Lesar had all seven masts removed under pretence that rust would be removed, masts repainted and put back in place. However, cut-down masts could not be restored; damaged masts were found at a waste dump along the street Zaloška cesta and kept in the Museum of Contemporary History for a few years. Helmed by the mayor Zoran Jankovič, the new municipal authorities put up new steel masts with red stars in 2018. These masts are identical to those that used to stand at intersections of the Trail and the city's arteries (*FIG. 11: One of seven masts along the Trail of Remembrance and Comradeship in Ljubljana. The municipal authorities removed them, damaging them beyond repair. In 2018 the new municipal authorities set up new masts. Ljubljana, 3 November 2020.*). As masts were part of a protected cultural

monument, the Ljubljana-based Regional Institute for the Protection of Cultural Heritage filed a criminal complaint against unknown persons for having committed a suspected criminal offence of defiling a monument; however, this action did not have an epilogue. On the other hand, the State Prosecutor's Office filed a criminal complaint against the periodical *Mladina* for having disclosed Lesar's illegal act. These masts were not the only victim of post-independence lustration. Memorial stones that used to stand in 102 spots along the Trail were removed as well; they had stood in the former locations of World War II bunkers; moreover, machinery needed for obliterating the Trail was on standby. The complete wipe-out did not take place because the Civil Committee for the Preservation of the Trail took a firm stand against the destruction. Later on, this committee was renamed the Green Ring Association.³⁵

Similarly, one of Demos' parties sought to wipe out the Trebče Memorial Park, arguing that the park is a remnant of the former regime. At a later stage, this memorial park developed into Kozjansko Park. Rich in history, memorials, and nature, it provides its inhabitants with new possibilities for development. It is only thanks to a few individuals that this did not happen.³⁶

Under pretence of reconciliation and under the auspices of Borut Pahor, President of the Republic of Slovenia, attempts have been made to bend history by means of new memorials.³⁷ Namely, Pahor advocates for joint memorials, for names of partisans and oppressor's collaborationists to appear on the same memorial plaque, as was the case at Karlovica near Velike Lašče.³⁸ To reduce the National Liberation War to a fratricidal war is to defy historical facts. As if the oppressor,

---

35 Marn, Urša. »V Ljubljano se vračajo jambori z rdečimi zvezdami.« <https://www.mladina.si/185293/vrnitev-odpisanih/> (Retrieved in December 2020).

36 Flajšman, Božidar. *Podsreda, zgodbe z razglednic*. Podsreda: Kozjanski park, 2017, 78–79. The book contains a letter written by Stane Peterlin, who described the story of Kozjansko Park in detail.

37 The philosopher Dr Boris Vežjak wrote several articles on Pahor's false image as a reconciler of Slovenes: Vežjak, Boris. »Pahorjeva zlagana podoba spravitelja Slovencev.« <https://vezjak.com/2015/07/17/pahorjeva-zlagana-podoba-spravitelja-slovencev/> (Retrieved in December 2020).

38 Ibid.

whose aim was to destroy the Slovene nation, had not existed. On the other hand, it is impossible to imagine and accept that a single memorial plaque would feature the names of the Allied pilots, partisans, oppressors and collaborationists. This would imply equating victims with their executioners. A path to new divisions and acts of horror is paved by way of distorting history and under pretence of nobility.

According to Geopedia, there have been 5,120 partisan memorials recorded in Slovenia thus far, of which about 2,700 to 2,900 were entered into the Register of Immovable Cultural Heritage.³⁹

A few memorials, mostly those depicting Tito, were not destroyed, they were transferred to museums. Or in words of the historian Peter Mikša: *»Not to destroy, but to keep and to show in the context of history.«*⁴⁰

Anti-fascist memorials in former Yugoslavia did not convey solely ideological messages. Many of them were and still are of high artistic value. This fact was recognized also by the Museum of Modern Art (MoMA) in New York, which hosted the exhibition *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980* in 2018. The exhibition was accompanied by an extensive catalogue showcasing a series of memorials in Ilirska Bistrica, on Petrova Gora, Kozara, in Sutjeska,

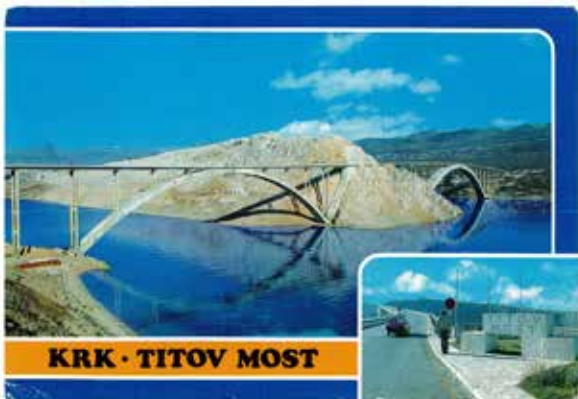

39 »Partizanski spomenik.« https://sl.wikipedia.org/wiki/Partizanski_spomenik#cite_note-1 (Retrieved in December 2020).

40 Štok, Katja. »Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (Retrieved in December 2020).

Kamensko, Mostar, etc.⁴¹ The time frame spans from the period of the Informbiro to the House of Flowers, i. e. from Tito's conflict with Stalin, which was followed by a gradual opening of the state and the policies of the Non-Aligned, to Tito's death, when a new period began. The former state, which was built on brotherhood and unity, began to break up. Historical revisionism and the madness of nationalism grew wings. The ideology of hatred prevailed. Bloody wars were brought about.

In each Yugoslav republic and in both autonomous provinces a town or city was named after Tito (*FIG. 12: During Tito's lifetime and after his death in 1980 several towns or cities in Yugoslavia were named after him. These were situated in each republic and province. After the break-up of Yugoslavia in the 1990s their original names were restored. Postcards from the 1980s depicting: 1. Titovo Velenje - Velenje (Slovenia); 2. Titova Korenica - Korenica (Croatia); 3. Titov Drvar - Drvar (Bosnia and Herzegovina); 4. Titovo Užice - Užice (Serbia); 5. Titov Vrbas - Vrbas (Vojvodina); 6. Titova Mitrovica - Kosovska Mitrovica (Kosovo); 7. Titograd - Podgorica (Montenegro); 8. Titov Veles - Veles (Macedonia).*). None of these names survived Yugoslavia's disintegration. At the present these locations are situated in seven different states. The imposing bridge to the island of Krk was renamed as well; Tito Bridge became the Krk Bridge (*FIG. 13: Tito Bridge, connecting the mainland with the island of Krk was opened in 1980; it was renamed the Krk Bridge (Croatian: Krčki most) after the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. A postcard sent in 1984.*). In some places statues of Tito remained in place even after his death and a few streets or squares were named after him. New ones cannot bear his

---

41 *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*. Edited by Stephanie Emerson. New York: Museum of Modern Art, 2018.

names, at least not in Slovenia, where the Constitutional Court of the Republic of Slovenia evaluated Josip Broz Tito's historical role in 2001 and issued a decision that prohibited naming streets after the former president of Yugoslavia.⁴² The negative aspect of Tito's symbolic value was regarded as key. The court decided that if something symbolizes both the good and the bad at the same time, it is unacceptable in its entirety because it stands also for something bad. Another decision issued by the same court stipulated that if the Roman Catholic Church and other religious communities appear as denationalization claimants, it is not admissible to equate them with large feudal estates or property relations stemming from historically attested feudal relations. The court stated the Church's role as a public benefit institution as a foundation for admissible distinction.⁴³ Despite having a dark, even criminal history, in the case of the Roman Catholic Church its positive side prevailed, from which the Church benefited materially, while in the case of Tito, the negative prevailed.⁴⁴ Does the Constitutional Court really think that such arbitrary, black-and-white decision-making would protect people's dignity? Antifascist memorials received a similar treatment after Yugoslavia's disintegration. Partisans were declared criminals and collaborationists heroes or victims. Anti-fascist memorials were interpreted as symbols of the communist regime and of the socialist past, with which accounts should be settled once and for all. The destruction of memorials began, often on the initiative of or due to the indifference of state bodies. Quality, artistic value and top-quality authorship were not regarded as deciding factors in favour of their preservation.

According to the data compiled thus far, the most memorials were destroyed in Croatia. Juraj Hrženjak collected extensive materials on the subject and published it in *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj*

---

42 Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia, No.: U-I-109/10-11, 26 September 2011.

43 Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia, No.: U-I-107/96, 5 December 1996.

44 Flajšman, Božidar. »Pogumna vsebinska presoja.« *Delo*, 6. October 2011, p. 5.; Repe, Božo. »Kdo piše zgodovino?« *Mladina*, 21. October 2011.

1990 – 2000; Irena Škorić made a telling and convincing documentary entitled *Neželjena dediščina* (Unwanted Heritage).⁴⁵

Political reasons for demolishing anti-fascist memorials in Croatia are probably best illustrated by a graffiti written in honour of head of the former Independent State of Croatia (NDH). It is situated on the island of Vis, near Komiža, in one of the abandoned buildings of the former Yugoslav People's Army rocket base Stupišće. Painters doing the military service were frequently asked to paint the barracks with military motifs and political slogans. The inscriptions TITO, NATION, PARTY, ARMY can be found in this rocket base alongside paintings of ships and Yugoslav flags. This base was demolished to a considerable degree after the break-up of Yugoslavia, the red star was dug out and the inscription »LONG LIVE ANTE PAVELIĆ NDH« was carved into the wall. Somebody else added »FUCK YOU ANTE, SLO« to the bottom right-hand corner. (FIG. 14: An unknown graffiti artist added LONG LIVE ANTE PAVELIĆ, NDH to the inscription TITO, NATION, PARTY, ARMY. The Yugoslav People's Army rocket base Stupišće (Vis), 26 June 2004.).

45 »Regioskop: Neželjena baština« <https://youtu.be/byKpQ4QcAwo> (Retrieved in December 2020).

Theft of bronze sculptures, which are melted and sold by vandals, is also a form of destruction of memorials. This causes great cultural and historical damage; in the majority of cases moulds produced by great Yugoslav artists are not preserved and these sculptures cannot be re-cast.

Some people destroy memorials out of sheer vandalism. By destroying memorials of the National Liberation War, political vandals seek to erase the remembrance of the anti-fascist struggle, on which modern Europe is founded. Such destruction thus stands for the demolition of foundations, on which modern Europe was built.

A few examples:

Petrova gora

Unveiled in 1981, the memorial commemorating the rebellion of people in Banija and Kordun preserves the memory of civilians and combatants who fell fighting fascism. Made of reinforced concrete and designed by the sculptor Vojin Bakić, the memorial is covered with stainless-steel sheets (*FIG. 15: The memorial on Petrova Gora, a postcard from around 1981.*). After the disintegration of Yugoslavia commemorative ceremonies next to the memorial were discontinued; in the following years vandals demolished parts of the building, as well as museum pieces or archival objects. The destruction continues to this day – people still remove stainless-steel sheets (*FIG. 16: The destruction of the memorial on Petrova Gora continues to this day. Petrova Gora, 4 March 2016.*).

A partisan hospital and Dr Marija Schlesinger operated on Petrova Gora. Her grave, which originally featured her relief portrait and an inscription in Croatian, is located next to one of underground bunkers (dug-outs). The inscription read:

SCHLESINGER Dr MARIJA
1895 - 1943
ZA VRIJEME 4. NEPRIJATELJSKE
OFANZIVE OVDJE JE SAHRANJENA
PARTIZANSKA DOKTORICA MARIJA
SCHLESINGER
MRTVA PARTIZANKA GROBOM JE
MASKIRALA I ŠTITILA RANJENE
DRUGOVE

(The partisan physician Schlesinger Dr Marija, 1895–1943 was buried here during the Fourth Enemy offensive. With her grave this deceased partisan hid and protected her wounded comrades) (FIG. 17: *The grave of the partisan physician Dr Marija Schlesinger and the entrance to an underground bunker. The partisan hospital on Petrova Gora, a postcard from around 1980.*).

Only a few letters remained on a concrete plate, her bronze portrait was broken and thrown in a bunker in three pieces.⁴⁶ (FIG. 18: *The demolished plate on the grave of the partisan physician Dr Marija Schlesinger. The partisan hospital on Petrova Gora, 4 March 2016.*) On 28 June 1991 Sabor, the Croatian Parliament, adopted an order by means of which the Act Repealing the Dr Marija Schlesinger Award Act was passed. This award was presented to health professionals.⁴⁷

---

46 Kresojević, Željko. »Zapisi iz gore (4): Doktorica Marija.« <https://banija.rs/obicaji/20035-zapisi-iz-gore-4-doktorica-marija.html> (Retrieved in December 2020).

47 Zakon o prestanku važenja Zakona o "Nagradi dr. Marija Schlesinger".« https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_07_34_947.html (Retrieved in December 2020).

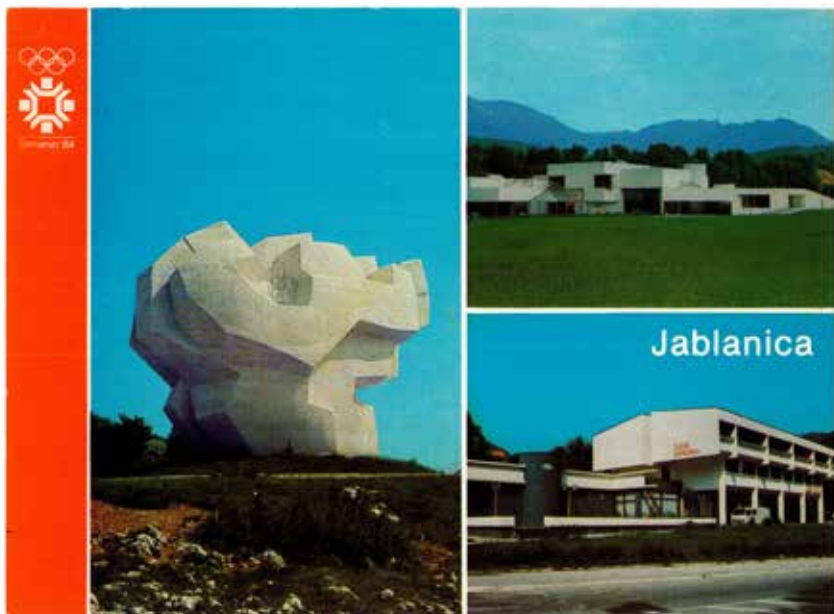

Makljen

A partisan memorial commemorating the Battle of Neretva (also known as the Fourth Enemy Offensive or the Battle for the Wounded) was erected on Mt. Makljen, Bosnia and Herzegovina. (*FIG. 19: A postcard depicting the memorial dedicated to the Battle of Neretva on Makljen; the other two photographs depict the Museum of the National Liberation War in Jablanica, 1984.*). Designed by the sculptor Boško Kućanski, the memorial was blasted in 2000; at the present, its uncanny structure consisting of reinforced-concrete columns protrudes from the ground (*FIG. 20: The blasted memorial on Makljen. Makljen, 24 April 2004.*). Evidently, nationalists interpreted this memorial as a symbol of the communist regime and the socialist past, with which accounts must be settled.⁴⁸

---

⁴⁸ *Monumenti, promenljivo lice sećanja*, eds. Daniel Bromund, Christian Pfeifer. Belgrade: Forum Ziviler Friedensdienst, 2013, 58–59.

Tjentište

Designed by the sculptor Miodrag Živković, this exceptional memorial stands in the Sutjeska National Park. It was erected in Tjentište in 1971 to commemorate combatants who fell in the Battle of Sutjeska, where in 1943, during the Fifth German Offensive, partisans pierced the oppressor's ring, suffering great losses (7,366 fallen combatants). An ossuary with mortal remains of 3,301 combatants stands next to it. The central memorial has been in good condition since 2019. A few other buildings were added in its immediate proximity, a memorial building, a few hotels, and additional memorials. The bulk of these buildings were damaged in the most recent war. Its interior boasts 13 exceptional frescoes produced by the painter Krsto Hegedušić, which were vandalized (*FIGS. 21: The oppressors depicted on Hegedušić's fresco in the Battle of Sutjeska Commemorative Centre, a postcard from around 1975. and 22: A vandalized fresco in the Battle of Sutjeska Commemorative Centre. Tjentište, 6 August 2011*). Dates and individuals' signatures were carved in these frescoes, gunshot-damage is present as well, which indicates that these acts of vandalism were not based on ideology. A few years ago the memorial building was somewhat mended to prevent further ruin. Many Croats, mostly Dalmatians, were killed on the river Sutjeska. The Croatian Sabor declined to grant patronage to the ceremony; however, the Croatian Parliament provides constant support to meetings of the Ustasha sympathizers in Bleiburg, Austria.⁴⁹

---

49 Gall, Zlatko. »Kako se Hrvatska odrekla svojih mrtvih sa Sutjeske.« <https://slobodnadalmacija.hr/kolumne/kako-se-hrvatska-odrekla-svojih-mrtvih-sa-sutjeske-525772> (Retrieved in December 2020).

Drvar

On 25 May 1944 the German oppressor conducted an airdrop raid on Drvar, which was a failed attempt to capture Josip Broz Tito, the Supreme Commander of the National Liberation Army and the Partisan Detachments of Yugoslavia. A postcard of Drvar from around 1985 depicts a memorial complex arranged as a park on the hillock Šobića Glavica above the town. Its central part is represented by by a memorial with four slanting, 20-m high columns. These columns point skywards in all cardinal directions and feature relief depictions from the period of World War II⁵⁰ (FIG. 23: *The memorial commemorating the National Liberation War in Drvar, a postcard from around 1985*). The monument commemorating fallen combatants and victims of fascist terror, which was designed by Lujo Šverer and Marijan Kocković is now completely ruined (FIG. 24: *The demolished memorial commemorating the National Liberation War in Drvar. Drvar, 26 April 2011.*).

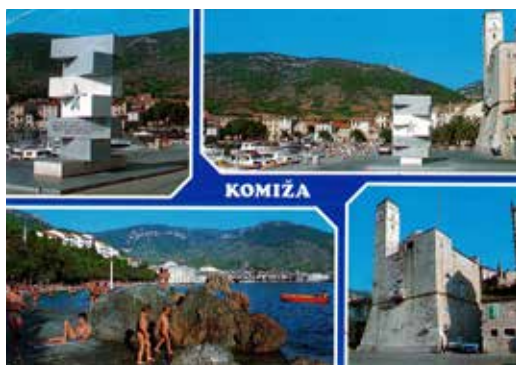
---

50 Niebyl, Donald. *Spomenik, Monument database*. London: Fuel, 2018, 42–43.

Vis

Soon after the airdrop raid on Drvar on 25 May 1944, the political and military leadership of the partisan movement, led by Josip Broz Tito, arrived at the island of Vis via Italy. To commemorate this event an inscribed monument was erected at the port of Komiža. The inscription on the monument read: »Od 7. 6. – 15. 9. 1944 Tito je s Visa usmeravao borbu za oslobođenje zemlje i međunarodno priznanje nove Jugoslavije« (From 7 June to 15 September 1944 Tito led the struggle for liberation and international recognition of Yugoslavia from the island of Vis), (FIG. 25: Top photographs depict the partisan memorial at the port of Komiža. It commemorates the arrival of Tito and leaders of the partisan movement on the Island of Vis on 7 June 1944. A postcard from around 1985.). The memorial was removed after the break-up of Yugoslavia; its fate is unknown (FIG. 26: A view of the port in Komiža after the removal of the memorial depicted at no. 14. Komiža, 26 June 2004.).

On 12 September 1944, at a ceremony marking the second anniversary of the establishment of the First Dalmatian Shock Brigade, which was held on Vis, Josip Broz Tito addressed the question of future state borders. It was on this occasion that he spoke his famous words: »*Theirs we do not want, ours we do not give.*«⁵¹ To commemorate this occasion, a white-marble monument produced by Antun Augustinčić was unveiled at the port in the town of Vis on 27 July

51 Josip Broz Tito, *Borba za osloboditev Jugoslavije, članki in govori iz narodno osvobodilne borbe 1941-1945*. Belgrade: Državna založba Jugoslavije, 1945, 217-223.

1964. The above-mentioned sentence was engraved in the memorial, the remaining three sides featured a text about the First Dalmatian Brigade⁵² (FIG. 27: *The memorial with the inscription that reads: »Theirs we do not want, ours we do not give.«*⁵³). The memorial was removed and transferred to the Samogor barracks in 1994, where it was completely destroyed in the following years.⁵⁴ The memorial was removed in line with a decree issued by the Vis municipal authority, which was at the time at the hands of the Croatian Democratic Union.⁵⁵ In 2002, when the memorial lay heavily damaged in the abandoned barracks, the locals maintained that the authority could not blast it because it was lying too close to the inhabited area. A few members of the Croatian Democratic Union were concerned that the new authorities might want to set it up once again. To prevent this from happening, they used mallets to destroy all inscriptions on the memorial (FIG. 28: *The demolished memorial »Theirs we do not want, ours we do not give.« The former Samogor barracks on the island of Vis, 27 June 2002.*).

---

52 Spomenik v pristanišču na Visu: "Mi tujega nočemo, a svojega ne damo." V: *Vis*, eds. Drago Zdunić, Darivoj Žilić. Rijeka: Otokar Kerševani; Zagreb: Spekter, 1974, 77, 123.

53 Source: *Vis*, eds. Drago Zdunić, Darivoj Žilić. Rijeka: Otokar Kerševani Rijeka; Zagreb: Spekter, 1974.

54 »Vis – "Tude nečemo – svoje ne damo".« <https://www.sebenico.com/our-works/vis-tude-necemo-svoje-ne-damo/> (Retrieved in December 2020).

55 Juraj Hrženjak. *Rušenje antiifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 235.

A memorial commemorating British pilots was put up on the hill Čunkovica, about 5 km from the town of Vis. The inscription on the memorial said: »Na slavnju uspomenu avijatičara Royal Air Force, koji su dali svoje živote u operacijama nad Jugoslavijom.« (In proud memory of the men of the Royal Air Force who lost their lives whilst operating over

Yugoslavia), (FIG. 29: The memorial dedicated to RAF pilots on the island of Vis before Yugoslavia was replaced with Croatia.⁵⁶). In the early 1990s, during the period of political changes and radical nationalist tendencies, the memorial was left in place, but Yugoslavia was replaced by Croatia in the inscription. The memorial's other side features an inscription in English and Yugoslavia was replaced by Croatia here as well (FIGS. 30: The memorial dedicated to RAF pilots on the island of Vis after Yugoslavia was replaced with Croatia. Vis, 26 June 2001. and 31: The memorial commemorating British pilots on the island of Vis. In the English-language inscription Yugoslavia was replaced by Croatia as well. Vis, 26 June 2001.).

56 Source: Vis, eds. Drago Zdunić, Darivoj Žilić. Rijeka: Otokar Kerševani Rijeka; Zagreb: Spektar, 1974.

Other memorials dedicated to pilots were completely destroyed, including a memorial at the former Allied airfield operating on the field Plisko Polje after Italy's capitulation in 1943 (*FIG. 32: The demolished memorial at Plisko Polje, the location of an Allied airfield, Vis, 27 June 2002.*).

At the intersection of roads Vis-Komiža-Podstražje a rough-hewn stone memorial was erected in 1951 (*FIG. 33: The memorial situated at the intersection of roads Vis-Komiža-Podstražje and dedicated to fallen pilots and officers.*⁵⁷). The memorial dedicated to the memory of fallen pilots and officers was completely destroyed after the break-up of Yugoslavia (*FIG. 34: The demolished memorial at the intersection of the roads Vis-Komiža-Podstražje and dedicated to fallen pilots and officers. Vis, 27 June 2002.*).

---

⁵⁷ Source: *Vis*, eds. Drago Zdunić, Darivoj Žilić. Rijeka: Otokar Kerševani Rijeka; Zagreb: Spektaar, 1974.

Podgora

The memorial commemorating the Yugoslav Navy – Seagull Wings.

The first detachment of the Yugoslav Navy was established in the hamlet of Podgora in September 1942. Unveiled by President Tito two decades later, the memorial was dedicated to the Navy's role. It was designed by the sculptor Rajko Radović between 1960 and 1961. Measuring 23 m in height, it was made of white concrete and rises from a black granite platform measuring 12 by 30 m. Situated between the shore and the steep mountain range Biokovo, it creates a powerful visual accent in the landscape (FIG. 35: *The memorial commemorating the Yugoslav Navy – Seagull Wings in Podgora. A postcard from around 1975.*). After the disintegration of Yugoslavia the monument was blasted on several occasions; later on, the importance of events unfolding

during the anti-fascist resistance was purposefully marginalized. Revisionism is indicated in the new description featured on the memorial plaque, which says that the memorial is dedicated to all »Croatian sailors«, with no reference to the partisan resistance.⁵⁸ An anecdote is associated with the repeated attempts to destroy the memorial, when Dr Franjo Tuđman, President of the Republic of Croatia, visited Podgora in 1997. In his speech he addressed the audience: »Thank you, villagers of Podgora, for having preserved this wonderful memorial.« A woman from the crowd replied: »We did not preserve it. The monument's tenacity makes it stronger than your demolishers or blasters are.«⁵⁹

---

58 Bugarič, Boštjan (et al.). *Arhitektura. Skulptura. Spomin, Umetnost spomenikov Jugoslavije 1945-1991*. Ljubljana: Društvo arhitektov, 2020, 108-109.

59 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 - 2000*. Zagreb: Savez antifašističnih boraca Hrvatske, 2002, 217.

Kamensko

The memorial commemorating the victorious population of Slavonija (referred to also as the memorial to the people-heroes of Slavonija) was a stainless-steel monument, built on the hillside of Papuk, near the village of Kamensko, in the present-day Požega-Slavonija County. It was designed by the sculptor Vojin Bakić. Unveiled in 1968, this was the largest post-modernist sculpture in the world in the period of its erection (FIG. 36: *The memorial dedicated to the victory of the population of Slavonija in Kamensko. A postcard from around 1980.*). The memorial was completely destroyed in 1992 (FIG. 37: *Demolishing the memorial in Kamensko, 1992.*⁶⁰). The Croatian army is suspected of having blasted

---

60 Source: <https://www.spomenikdatabase.org/kamenska> (Retrieved in December 2020).

the memorial.⁶¹ Due to the fact that it was made of stainless steel it was turned into pots and pans in Slavonski Brod.⁶²

Mostar

In 1993 the Croatian army demolished the famous bridge, which was built by Mimar Hayruddin in 1566. The bridge was rebuilt and opened ceremoniously in 2004.⁶³ However, the exceptional partisan cemetery designed by Bogdan Bogdanović, which was vandalized on several occasions and thus heavily damaged, was not restored. It was designed as terraces cut into the hillside. The city of the dead replicated the city of the living, with its streets, squares, bridges, towers, and city gates. Massively built stone-clad support walls feature engraved ornamental symbols and names of approximately 800 fallen partisans. A few hundred unidentified bodies were laid to rest in a shared tomb (*FIG. 38: The partisan cemetery in Mostar, a postcard from around 1980.*). Miha Dešman wrote that he was stunned by the contrast between the

---

61 »Spomenik pobjedi naroda Slavonije.« https://hr.wikipedia.org/wiki/Spomenik_pobjedi_naroda_Slavonije (Retrieved in December 2020).

62 Juraj Hrženjak, Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000, 8.

63 »Odpri most v Mostarju.« <https://www.rtvsllo.si/svet/odpri-most-v-mostarju/21337> (Retrieved in December 2020).

memorial's neglect, silent beauty, and unbridled tourist crowds occupying the nearby city with the bridge, where the memorial's beauty was degraded into a mercantile backdrop.⁶⁴ The author of the memorial Bogdan Bogdanović said:

This is a memorial to Yugoslav solidarity. It is dedicated to the Mostar Battalion. I was touched by the fact that the combatants were practically still children. They bore Bosnian, Serbian, and Croatian names. They reminded me of a children's crusade. The majority of them were killed. Cenotaphs, symbolic graves, are dedicated to them. A few of them are buried here, not very many. The memorial is severely damaged; however, it cannot be demolished because it is carved into a hill and thus rendered indestructible.⁶⁵

---

64 Bugarič, Boštjan (et al.). *Arhitektura. Skulptura. Spomin, Umetnost spomenikov Jugoslavije 1945-1991*. Ljubljana: Društvo arhitektov, 2020, 114–115.

65 Bogdanović, Bogdan. *Bogdanović by Bogdanović, Yugoslav Memorials through the Eyes of Their Architect*. New York: The Museum of Modern Art, 2018, 28–35.

Karlovac

In the local Liberty Park a memorial dedicated to the fallen combatants and victims of fascism was unveiled in 1955; it was designed by Vanja Radauš (*FIG. 39: The bottom photograph depicts the memorial commemorating the National Liberation War in Karlovac, a postcard from around 1975.*). The memorial was completely destroyed in 1991, as was the majority of anti-fascist memorials in the city of Karlovac (*FIG. 40: The completely demolished memorial commemorating the National Liberation War in Karlovac. Karlovac, 4 March 2016.*). A statue produced by Franjo Pucak was blasted as well. In the same location the association Croatian Home Defenders (Udruga Hrvatski domobran) erected a memorial dedicated to the Ustasha and home defenders. It features an inscription that reads: »Dedicated to Croatian soldiers who died for Croatia 1941 – 1945 and 1991 – 1995. Erected by the Veterans' Association Croatian Home Defenders Karlovac 1991 – 1995.«⁶⁶ (Hrvatskim vojnicima palim za Hrvatsku 1941 – 1945. Podiže Udruga veterana Hrvatski domobran Karlovac).

---

66 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 69.

Pozdrav iz Karloveca

Opuzen

A memorial commemorating the national hero Stjepan Filipović, who was born in Opuzen in 1919 and courageously, with his hands thrust in the air, called for freedom and appealed to people to stand up to the oppressor and their servants while standing under the Nazi-Chetnik gallows, was unveiled in October 1978 and blasted in July 1991⁶⁷ (*FIG. 41: The hanging of Stjepan Filipović on 22 May 1942 in Valjevo.*⁶⁸). The statue produced by the sculptors Miro Vuco and Stjepan Gračan was demolished by a group led by the Ustasha emigrant Daidža, a future general of the Croatian army.⁶⁹

Prior to its demolition, this memorial commemorating Stjepan Filipović was along with the eponymous memorial in Valjevo, Serbia, which was produced by the sculptor Vojin Bakić, one of two monumental paraphrases of the famous photograph of Filipović standing with a noose around his neck in 1942 (*FIGS. 42: The memorial commemorating Stjepan Filipović in Opuzen.*⁷⁰ and *43: The memorial commemorating Stjepan Filipović completely demolished by blasting.*⁷¹). The dismay and protests of antifascists from Opuzen and

---

67 The story of the memorial to Stjepan Filipović was presented in detail in a documentary by Irena Škorić; entitled *Unwanted Legacy*, this documentary is dedicated to demolished anti-fascist memorials in Croatia. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=byKpQ4QcAwo&t=1s>

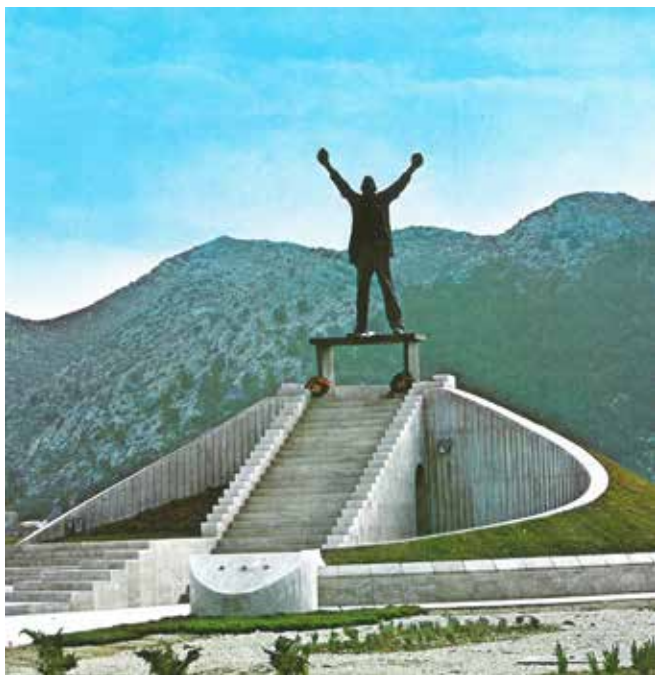
68 Source: https://sl.wikipedia.org/wiki/Stjepan_Filipovi%C4%87#/media/Slika:Stjepan_Stevo_Filipovi%C4%87.jpg (Retrieved in December 2020).

69 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 51.

70 Source: *Putovima revolucije* (ed. Dr. Zdravko Krnić), Zagreb, Turitkomerc and Republički odbor Saveza udruženja boraca NOR SR Hrvatske, 1979.

71 Source: <https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/spomenik-slavnog-partizana-miniran-na-njegovom-mjestu-industrijska-zona/366878> (Retrieved in December 2020).

Dalmatia directed at the Republic of Croatia's highest authority did not receive a response.⁷²

Gregor Jazbec maintained that a photograph and an accompanying text are preserved in Gestapo archives, which says, inter alia, that Filipović marched bravely alongside the guard, making the stride of

⁷² Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 51.

those accompanying him look ridiculous. When he was placed under the gallows, he kept shouting, insulting the oppressor and the great leader of the Third Reich himself with the following words: »*Long live the communists, long live the workers' struggle, down with Hitler.*« His last words were: »*What are you waiting for, what are you suffering?! Grab guns and expel this vermin out of the country! Long live the League of Communists of Yugoslavia! Long live the Red Army!*« When his Serbian executioners put a noose around his neck, Filipović, who was of Croatian descent, said: »*Do not hang me, my Serbian brothers, let the Germans do it.*«⁷³

Another eyewitness, SS Sergeant Maletan, wrote that due to his »*inciting behaviour that could provoke incidents with a section of the infected Serbian population*« he was hanged before eleven o'clock, as originally planned. In fact, he should have been hanged two months earlier, but was unable to stand on his feet due to having been tortured. They waited with the execution until he got better.⁷⁴

A photograph depicting Stjepan Filipović's execution hangs in the headquarters of the United Nations in New York, as a symbol of rebellion against tyranny.⁷⁵

The late Icelandic film composer Jóhann Jóhannsson, made his directorial debut (which premiered at the 2020 Berlinale), a minimalist sci-fi abstraction entitled *First and Last Men*, which showcases by means of monochrome photographs in an exceptionally aesthetic manner the most renowned Yugoslav memorials commemorating the National Liberation War (Tjentište, Petrova Gora, Jasenovac, Kadinjača, etc.) without reference to their authors or locations.⁷⁶ Memorials and their details are depicted through mists, while Tilda Swinton narrates

---

73 Jazbec, Gregor. *Bitka na Sutjeski*. Gornja Radgona: Gregor Jazbec s. p., 2020, 242, 243.

74 Ibid., 243.

75 Ibid.

76 »Last and First Men.« <https://youtu.be/nqDBIBKlbDA> (Retrieved in December 2020).; Kohn, Eric. »'Last and First Men' Review: Jóhann Jóhannsson's Posthumous Film Is a Dazzling Vision of the Apocalypse.« <https://www.indiewire.com/2020/02/last-and-first-men-review-johann-johannsson-berlin-1202213596/> (Retrieved in December 2020).

the story of an apocalyptically destroyed world, where former advanced civilizations were survived only by memorials with typical brutalist characters of concrete buildings. Even without knowledge of the context of the National Liberation War these memorials and their high-quality artistic expression represent a convincing document about life of a specific era. These works of art are marked by the spirit of the period that symbolizes the rebellion against evil and efforts for a better future. They induce, invite and encourage us to contemplate on man's past and future actions. At the same time, they convey that mankind is capable of doing good but also perpetrating the most despicable deeds. Without preserving the collective historical memory, also by way of memorials, despicable actions might soon be repeated.

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Archival sources

Owner of postcards and the author of the photographs is Božidar Flajšman, except where the authorship or source is specifically stated.

Bibliography

Arhitektura. Skulptura. Spomin, Umetnost spomenikov Jugoslavije 1945–1991, *ab, arhitektov bilten, mednarodna revija za teorijo arhitekture* (ed. Miha Dešman), March 2020.

Bogdanović, Bogdan. *Bogdanović by Bogdanović, Yugoslav Memorials through the Eyes of Their Architect*. New York: The Museum of Modern Art, 2018.

Broz, Josip Tito. *Borba za osvoboditev Jugoslavije, članki in govori iz narodno osvobodilne borbe 1941–1945*. Belgrade: Državna založba Jugoslavije, 1945.

Flajšman, Božidar. *Podsreda, Zgodbe z razglednic*. Podsreda: Kozjanski park, 2017.

Hrvatín, Josip. *Aktuelni problemi istorijske nauke, Rasprava na predsedništvu Savezne konferencije SSRNJ (II), JIČ, XXII, No. 3, Belgrade 1987*.

Hrženjak, Juraj. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*. Zagreb: Savez antifašističnih boraca Hrvatske, 2002.

Jazbec, Gregor. *Bitka na Sutjeski*. Gornja Radgona: Gregor Jazbec s.p., 2020.

Monumenti, promenljivo lice sećanja, katalog, eds. Daniel Bromund and Christian Pfeifer. Belgrade: Forum Ziviler Friedensdienst, 2013.

Niebyl, Donald. *Spomenik, Monument, Database*. London: Thames&Hudson/D.A.P., 2018.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia, No.: U-I-107/96, 5 December 1996.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia, No.: U-I-109/10–11, 26 September 2011.

Pirjevec, Jože. *Partizani*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2020.

Repe, Božo. »Jugoslovska historiografija po drugi svetovni vojni.« In: *Tokovi Istorije: časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, 1–4 (199), 312–325.

Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980, ed. Stephanie Emerson. New York: Museum of Modern Art, 2018.

Vis, eds. Drago Zdunić, Darivoj Žilić. Rijeka: Otokar Kerševani; Zagreb: Spektr, 1974.

Periodicals:

»Agonija učiteljice življenja.« (a conversation with Prof Miomir Dašić, President of the Historians' Association of Yugoslavia, published in Duga, reprinted in *Naši razgledi*, 21 November 1986.

Arsić, Mirko. »Ambicije in interesi.« *Komunist*, Ljubljana, 27 December 1995.

Bilandžić, Dušan. »Predrasude povijesti.« *Vjesnik*, 9 November 1985.

Čepo, Zlatko. »Opake besjede gospode akademika.« *Danas*, 14 October 1986.

Flajšman, Božidar. »Pogumna vsebinska presoja.« *Delo*, 6 October 2011.

»Iz politike v zgodovino.« *Delo*, 18 December 1986.

Rajković, Žarko. »Naše zgodovino ne more biti brez politične vsebine.« *Delo*, 5 February 1985.

Repe, Božo. »Kdo piše zgodovino?« *Mladina*, 21 October 2011.

Online sources:

»Bob Marley je ujedinio Srbe i Hrvate.« <https://www.index.hr/magazin/clanak/bob-marley-je-ujedinio-srbe-i-hrvate/399630.aspx> (Retrieved in December 2020).

»Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (Retrieved in December 2020).

»Clinton ob spomeniku žrtvam v Srebrenici.« <https://www.rtvlo.si/svet/clinton-ob-spomeniku-zrtvam-v-srebrenici/9841> (Retrieved in December 2020).

»Don't Watch That, Watch This: Geek Cinema Selfie Party.« <https://www.riverfronttimes.com/stlouis/dont-watch-that-watch-this-geek-cinema-selfie-party/Content?oid=2506803> (Retrieved in December 2020).

»Foto: Clinton v Prištini na odkritju svojega kipa.« <https://www.rtvlo.si/svet/foto-clinton-v-pristini-na-odkritju-svojega-kipa/215920> (Retrieved in December 2020).

»Foto: V Grahovem odkritje spomenika domobrancem in poklon žrtvam nacizma.« <https://www.24ur.com/novice/slovenija/foto-v-grahovem-odkritje-spomenika-domobrancem-in-poklon-zrtvam-nacizma.html> (Retrieved in December 2020).

»Jutrišnja slovesnost na Kongresnem trgu: spomenik sprave ali spomenik razdora.« <https://www.dnevnik.si/104277875> (Retrieved in December 2020).

»Kenotaf žrtvam vojne za Slovenijo razglasili za kulturni spomenik.« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/kenotaf-zrtvam-vojne-za-slovenijo-razglasili-za-kulturni-spomenik/395307> (Retrieved in December 2020).

»Kinoteka BiH proudly preserves Picasso's poster for "Battle of Neretva.« <https://visitbih.ba/kinoteka-bih-proudly-preserves-picassos-poster-for-battle-of-neretva/> (Retrieved in December 2020).

»Last and First Men.« <https://youtu.be/nqDBIBKlbDA> (Retrieved in December 2020).

»Makedonski Disneyland ali sejem baročnega kiča.« <https://old.delo.si/druzba/panorama/makedonski-disneyland-ali-sejem-barocnega-kica.html> (Retrieved in December 2020).

»Naval jugonostalgije: Titov kip spet sredi Podgorice, nekoč Titograda.« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/naval-jugonostalgije-titov-kip-spet-sredi-podgorice-nekoc-titograda/476014> (Retrieved in October 2020).

»Odpri most v Mostarju.« <https://www.rtvlo.si/svet/odpri-most-v-mostarju/21337> (Retrieved in December 2020).

»Otkriven spomenik Rokiju u Žitištu.« https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=08&dd=19&nav_category=15&nav_id=259816 (Retrieved in December 2020).

»Partizanski spomenik.« https://sl.wikipedia.org/wiki/Partizanski_spomenik#cite_note-1 (Retrieved in December 2020).

»Regioskop: Neželjena baština« <https://youtu.be/byKpQ4QcAwo> (Retrieved in December 2020).

»Spomenik pobjedi naroda Slavonije.« https://hr.wikipedia.org/wiki/Spomenik_pobjedi_naroda_Slavonije (Retrieved in December 2020).

»Spomen-obilježja žrtvama Domovinskog rata na mjestima masovnih grobnica.« <https://braniteljski.hr/spomen-obiljezja-zrtvama-domovinskog-rata-na-mjestima-masovnih-grobnica/> (Retrieved in December 2020).

»Ulico Draže Mihailovića bomo branili s svojimi telesi.« <https://www.delo.si/novice/svet/ulico-draze-mihailovica-bomo-branili-s-svojimi-telesi/> (Retrieved in December 2020).

»Vis – "Tuđe nećemo – svoje ne damo".« <https://www.sebenico.com/our-works/vis-tude-necemo-svoje-ne-damo/> (Retrieved in December 2020).

»Zakon o prestanku važenja Zakona o "Nagradi dr. Marija Schlesinger".« https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_07_34_947.html (Retrieved in December 2020).

Gall, Zlatko. »Kako se Hrvatska odrekla svojih mrtvih sa Sutjeske.« <https://slobodnadalmacija.hr/kolumne/kako-se-hrvatska-odrekla-svojih-mrtvih-sa-sutjeske-525772> (Retrieved in December 2020).

Klobučar, Teja. »Tomaž Pengov. Sedem desetletij od rojstva samospjevca.« <http://www.sigic.si/tomaz-pengov-sedem-desetletij-od-rojstva-samospevca.html> (Retrieved in December 2020).

Kohn, Eric. »'Last and First Men' Review: Jóhann Jóhannsson's Posthumous Film Is a Dazzling Vision of the Apocalypse.« <https://www.indiewire.com/2020/02/last-and-first-men-review-johann-johannsson-berlin-1202213596/> (Retrieved in December 2020).

Kresojević, Željko. »Zapisi iz gore (4): Doktorica Marija.« <https://banija.rs/obicaji/20035-zapisi-iz-gore-4-doktorica-marija.html> (Retrieved in December 2020).

Marn, Urša. »V Ljubljano se vračajo jambori z rdečimi zvezdami.« <https://www.mladina.si/185293/vrnitev-odpisanih/> (Retrieved in December 2020).

Pengov, Tomaž. »Napisi Padajo.« <https://youtu.be/avXvAPqyvLo> (Retrieved in December 2020).

Štok, Katja. »Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (Retrieved in December 2020).

Vežjak, Boris. »Pahorjeva zlagana podoba spravitelja Slovencev.« <https://vezjak.com/2015/07/17/pahorjeva-zlagana-podoba-spravitelja-slovencev/> (Retrieved in December 2020).

SUMMARY

To understand why throughout Yugoslavia the attitude towards the partisan movement changed to the extent that it became a basis for the destruction of memorials, one must turn to the 1980s. In the 1980s, soon after Tito's death, the discussion about World War II was almost completely transferred to the realm of politics. By evaluating World War II (and history in general), political elites in respective republics strove to solidify their position and vision of re-organizing the Yugoslav society. Anything associated with evaluating the past, i.e. works of art, memoirs, feuilletons or »proper« historiographical works, became subject to polemic. Consequently, the line between professional historiography and more popular genres was blurred and historiography became increasingly politicized, limiting itself to the borders of its own republic. Following the first multi-party elections in respective republics (1990), history lost its political function as far as Yugoslavia was concerned; however, it remained an important, in some places the central factor in political battles within the newly established states. This new basis induced the new state or, and even more often local authorities, to demolish memorials, rename streets and schools or re-write history. Anti-fascist memorials were interpreted as symbols of the communist regime and of the socialist past, with which accounts should be settled once and for all. Historical facts, quality, artistic value and top-quality authorship were not regarded as factors in favour of their preservation.

POLITIKA BRISANJA SPOMINA IN POT DO NJE

Uničevanje spomenikov NOB po razpadu SFRJ

Druga ali »avnojska« Jugoslavija (kot se je imenovala po Protifašističnem svetu narodne osvoboditve Jugoslavije, ki jo je leta 1943 na zasedanju v bosanskem mestecu Jajce obnovil na federativnih osnovah) je bila utemeljena na narodnoosvobodilnem boju in sočasni revoluciji.¹ Na tem je svojo oblast utemeljevala tudi Komunistična partija Jugoslavije (v petdesetih letih preimenovana v Zvezo komunistov Jugoslavije). Politična garnitura, ki je obvladovala Jugoslavijo, je izšla iz narodnoosvobodilnega boja in šele po Titovi smrti leta 1980 jo je postopoma zamenjevala nova, mlajša generacija. Tudi večina ustvarjalcev na vseh umetniških področjih (kiparstvo, slikarstvo, film, literatura, poezija idr.) je izšla iz narodnoosvobodilnega boja in revolucije, posledično je bila vojna v ospredju njene ustvarjalnosti. Vendar je pri navedenem treba upoštevati dve stvari. Prva je nacionalna raznolikost Jugoslavije, zaradi katere je tudi pri obravnavi druge svetovne vojne o skupni jugoslovanski umetnosti mogoče govoriti le na najbolj posplošeni ravni. Druga pa je specifičnost Jugoslavije v blokovsko razdeljenem svetu. Jugoslavija je po sporu s Sovjetsko zvezo in Informbirojem leta 1948 iskala vmesno pot med obema blokoma in bila ena pomembnejših članic gibanja neuvrščениh. Od srede petdesetih let, ko je uredila mejna vprašanja, je odprla meje z Zahodom. Posledično je prišlo do nastanka posebnega kulturnega okolja in načina življenja, v katerem se je potrošništvo zahodnega tipa prepletlo s socialističnim egalitarizmom. Zato so za Jugoslavijo – razen v prvih povojnih letih, ko je prevladoval sovjetski vpliv in socrealistični tip kulture – značilne zelo različne umetniške smeri. Tudi najbolj avantgardne, čeprav jih politika v posameznih okoljih ni vedno sprejemala z naklonjenostjo. Motivika druge svetovne vojne pa je v osnovi ostajala tradicionalna, črno-bela in seveda zlasti politično angažirana. Tudi to seveda ne velja absolutno, saj so tudi v obravnavi te tematike vidni različni slogi in pristopi. Koncept revolucionarne umetnosti, kot se je razvil med drugo svetovno vojno

---

1 Za več glej: Pirjevec, Jože. *Partizani*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2020.; Repe, Božo. *S puško in knjigo. Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.

znotraj odporniškega gibanja, se je v osnovi ohranil tudi v povojnih desetletjih, vendar le kot ena od (sicer pogosto favoriziranih) smeri, še zlasti na področju postavljanja spomenikov. Kultura in umetnost sta služili političnim ciljem: poveličevanju odpora in revolucije ter glavni paroli narodnoosvobodilnega gibanja o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov. Obstajale so t. i. tabu teme, ki v umetnosti niso bile zaželeni oz. so bile prepovedane, zadevale pa so zlasti mednacionalne obračune med drugo svetovno vojno, nacionalistično pisanje o posameznih narodih in problematiziranje revolucije in njenih voditeljev. Politična meja med dovoljenim in nedovoljenim ni bila prav jasna, zato so umetniki, ki so hodili po robu, vedno tvegali, da ga bodo prestopili in padli v nemilost ali da bodo administrativno in sodno preganjani. Od različnih zvrsti umetnosti sta bila temu najbolj izpostavljena film in literatura.

Umetniškim tematikam naj bi oporo poleg spominov dajalo zlasti zgodovino pisje.² Jugoslovanska historiografija je sicer imela nekaj ambicioznih skupnih projektov, ki pa so bili izvedeni le napol ali pa so propadli. V vseh sta osrednji ali zelo pomemben del predstavljala druga svetovna vojna in partizansko gibanje. Med uspele projekte, ki jih je uresničila celotna jugoslovanska znanost z znatnim sodelovanjem historiografije, lahko štejemo prvo izdajo *Enciklopedije Jugoslavije* v srbohrvaškem jeziku (zadnji zvezek je izšel leta 1971). K realizaciji je veliko prispevala avtoriteta vodje projekta, hrvaškega pisatelja Miroslava Krleže. Ponovljena in razširjena izdaja v jezikih narodov in narodnosti Jugoslavije, ki se je začela pripravljati leta 1980, pa je ob razhajanjih prav glede zgodovino pisnih tem uspela izdati v srbohrvaški izdaji šest knjig, v jezikih narodov pa (različno po republikah) manj. V zadnjem izdanem zvezku pa je jugoslovanskim zgodovinarjem še uspelo napisati geslo Jugoslavija. NOB in z njo povezana umetnost sta imela v njej kljub krizi v državi še vedno pomembno mesto.

Največji in najambicioznejši projekt jugoslovanske historiografije je bila sicer *Zgodovina narodov Jugoslavije*, ki so jo začeli pripravljati leta

---

2 Za več glej: Repe, Božo. »Jugoslovanska historiografija po drugi svetovni vojni.« V: *Tokovi Istorije*: časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, 1-4 (1999), 312-325.

1949 na pobudo Sveta za znanost in kulturo FLRJ s prvotno ambicijo, da bi napisali učbenik za srednje šole.³ Projekt je v času, ko je bila Jugoslavija še centralizirana, vodila posebna vladna komisija in leta 1953 je izšla prva, nato pa leta 1959 še druga knjiga. Knjigi sta zaobsegli čas do konca 18. stoletja. Delo je bilo nato prekinjeno zaradi globokih nesoglasij med zgodovinarji, ki so delali na tretji knjigi, še posebej zaradi nesoglasij med hrvaškimi in srbskimi zgodovinarji. Leta 1985 so prizadevanja za nadaljevanje *Zgodovine narodov Jugoslavije* (v naslovu so dodali tudi »narodnosti«) oživila in doživela politično podporo (sklep, da je treba delo nadaljevati, je bil med drugim sprejet na 13. kongresu ZKJ leta 1986). Podpisan je bil samoupravni sporazum o financiranju projekta. Ambicije so bile velike, pričakovali so celo, da naj bi delo pri projektu revolucioniralo znanstveno organizacijo in znanstveno delo.⁴ Projekt pa je zastal že v začetni fazi, saj so se razhajanja med zgodovinarji medtem še poglobila. Če so prejšnje sporne teme segale od nastanka narodov do kraljevine, je bila tu že v ospredju druga svetovna vojna, zlasti vprašanje državljanske vojne, revolucije, medsebojnih obračunov, povojnih pobjev (ob tem tudi glede mednacionalnih odnosov v novi Jugoslaviji ipd.).

Leta 1963 je izšel *Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije* v eni knjigi z ambicijo, da jugoslovanski zgodovinarji v prihodnjih letih pripravijo večdelno zgodovino ZKJ. Novo delo ja na pobudo predsedstva CK ZKJ začelo nastajati konec sedemdesetih let. Delo je bilo zastavljeno zelo široko, z ustanovitvijo znanstvenih skupin za posamezna obdobja in mrežo sodelavcev po vseh republikah. Delo so koordinirale posebne komisije za zgodovino pri republiških centralnih komitejih in zgodovinska komisija pri CK ZKJ. Na koncu je leta 1986 izšla le ena niti ne preveč obsežna knjiga (416 strani v slovenski izdaji) v jezikih vseh narodov Jugoslavije in z naslovom *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Pri pripravi knjige so še bolj kot pri jugoslovanski zgodovini do izraza prihajali ideološki in mednacionalni spori, močan je bil vpliv

---

3 Za več glej: Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.

4 Josip Hrvatin. *Aktuelni problemi istorijske nauke*, Rasprava na predsedništvu Savezne konferencije SSRNJ (II), JIČ, XXII, št. 3, Beograd 1987, 195.

politike na nastajanje in vsebino knjige. Knjiga, ki je bila v javnosti sprejeta kot »uradna« zgodovina jugoslovanske komunistične partije in tudi njene zmagovite vloge med drugo svetovno vojno, je komajda še lahko izšla, saj so bili pogledi na zgodovino že tako različni, da je bil za dosego konsenza potreben močan politični pritisk in tudi »kupčevanje« glede vsebine. Zato so jo nekateri zgodovinarji označevali za »partijski priročnik«. ⁵ Načrtovana večdelna zgodovina ZKJ seveda potem ni nikoli izšla, prav tako pa ne monografije o zgodovini komunističnih partij po republikah.

V osemdesetih letih je tako zgodovino narodnoosvobodilne borbe sistematično raziskoval le še Vojno-historijski institut JNA, ki je imel izpostave po vseh republikah ali pa so njegovi sodelavci (kot npr. v Sloveniji) delovali pod okriljem nacionalnih inštitutov. Institut je nastal v času Informbiroja z ambicijo prikazati resnico o narodnoosvobodilnem boju v Jugoslaviji, v naslednjih desetletjih pa je izdal več kot 140 zvezkov dokumentov. V tem kontekstu je treba omeniti tudi *Vojno enciklopedijo*, ki je bila izdana dvakrat: leta 1958 in 1970 ter ponatisnjena leta 1985. Seveda ogromno prostora namenja narodnoosvobodilnemu boju jugoslovanskih narodov.

K oblikovanju zgodovinskega spomina naj bi prispevale tudi nekatere zbirke virov, zlasti izdajanje zbranih del Josipa Broza – Tita, ki so v srbohrvaški izdaji izšla v tridesetih knjigah, časovno pa je zbirka segla do avgusta 1946. (*SLIKA 1: Zbrana dela Josipa Broza – Tita, časovno zbirka sega do 8. avgusta 1946.*) Tudi izdajanje zbranih del se je – podobno kot zgodovina ZKJ – začelo na politično pobudo. ⁶ Od podobnih projektov je bila uresničena le zbirka zbranih del Borisa Kidriča, medtem ko je bila priprava zbranih del Edvarda Kardelja prekinjena v začetni fazi.

Da bi razumeli, zakaj se je odnos do partizanstva po vsej Jugoslaviji tako spremenil, da je postal podlaga za uničevanje spomenikov, je treba poseči v osemdeseta leta. Obravnava druge svetovne vojne (tudi sicer skupne preteklosti jugoslovanskih narodov) se je v osemdesetih letih

---

5 Čepo, Zlatko. »Opake besjede gospode akademika.« *Danas*, 14. oktober 1986, 25.

6 Sklep o izdajanju Titovih zbranih del je sprejelo predsedstvo ZKJ maja 1972 ob Titovi sedemdesetletnici.

preselili skorajda v čisto politiko. Politične elite v posameznih republikah so skozi vrednotenje druge svetovne vojne (in sicer zgodovine) skušale utrditi svojo pozicijo in svojo vizijo preureditve jugoslovanske družbe. Vse, kar je bilo povezano z vrednotenjem preteklosti: umetniška dela, spomini, feljtonistika ali »prava« zgodovinopisna dela, je postalo predmet polemik, zaradi česar se je meja med strokovnim zgodovinopisjem in bolj poljudnimi žanri zabrisala, zgodovinopisna stroka pa vedno bolj politizirala in zapirala v republiške meje.⁷ »Kadar se cela zgodovina hoče napisati z določenih, medsebojno nasprotnih pozicij, to postane del politične borbe v Jugoslaviji,« je leta 1985 zapisal avtor *Istorije SFRJ* dr. Dušan Bilandžić.⁸ Tudi sam je svojo *Istorijo SFRJ* po razpadu Jugoslavije »predelal« v zgodovino Hrvaške, podobno se je zgodilo še z nekaterimi eminentnimi jugoslovanskimi zgodovinarji, ki so obravnavali zgodovino druge svetovne vojne, potem pa so svoje dotedanje raziskave podredili nacionalistični politiki in skušali relativizirati svoje dotedanje ugotovitve. V Srbiji je tak primer dr. Branko Petranović. Tudi v Sloveniji so nekateri zgodovinarji po koncu socializma in po osamosvojitvi svoje ugotovitve prilagodili aktualnim političnim razmeram – tudi tam, kjer ni bilo nekih novih odkritij bodisi o posameznih dogodkih in procesih bodisi o posameznih osebnostih – tu sta najbolj v ospredju Boris Kidrič in Edvard Kardelj. Tak obrat opazimo pri dr. Janku Prunku.⁹ Vendar je glavni revizionistični val opravila predvsem politika, prvič leta 1991, drugič mnogo izraziteje pa v času prve Janševe vlade v letih 2004–2008. Vladajoča koalicija je tedaj v nasprotju s prejšnjimi liberalnimi vladami spominu na preteklost in uporabi zgodovine v

---

7 Le redki jugoslovanski zgodovinarji so se raziskovalno ukvarjali z zgodovino drugih narodov. Še posebej to velja za srbske zgodovinarje, pri katerih je bila ovira tudi neznanje jezikov nesrbskih narodov (čeprav stanja seveda ne moremo v celoti posploševati, saj se je npr. srbski zgodovinar dr. Momčilo Zečević uveljavil tudi z raziskovanjem slovenske zgodovine, obstajajo pa še drugi primeri). Zagotovo pa je bil za srbske zgodovinarje veliko presenečenje prodor mlade albanske historiografije v sedemdesetih letih, ki je (sicer pogosto usmerjena nacionalno romantično in tudi z zamolčevanjem enih in poudarjanjem drugih dejstev) začela rušiti srbsko predstavo o Kosovu, tako na splošno kot tudi glede druge svetovne vojne in njenega konca, s čimer je hotela zgodovinsko utemeljiti pravico Albancev na Kosovu do samoodločbe vključno s pravico do odcepitev.

8 Bilandžić, Dušan. »Predrasude povijesti.« *Vjesnik*, 9. november 1985, 6.

9 Za več glej: Repe, Božo. »Mit in resničnost komunizma.« V: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.–21. oktober 2006*. Ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 285–302. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

aktualne politične namene pripisovala zelo velik pomen in skušala zgodovinsko zavest oblikovati po svoji podobi (podobno tudi v sedanji Janševi vladi, npr. z arbitrarno odločitvijo o muzeju osamosvojitve, kar spominja na nekdanje muzeje revolucije). To je, tako kot vse drugo, počela izrazito nedialoško in z oblastne pozicije. Kar dva državna sekretarja v kabinetu predsednika vlade (dr. Andrej Rahten, Aleksander Zorn) sta bila v mandatu prve Janševe vlade zadolžena (tudi) za zgodovino, precej energije je temu vprašanju namenjal še šolski minister dr. Milan Zver, minister za pravosodje dr. Lovro Šturm pa je ustanovil celo poseben sektor ministrstva, ki naj bi skrbel za »narodno spravo«, to je oblastno interpretacijo novejšje zgodovine. Ta je skušala po vzoru vzhodnoevropskih držav povojno nasilje (totalitarizem) raztegniti vse do leta 1990. Iz sektorja pravosodnega ministrstva je tik pred koncem mandata nastal Študijski center za narodno spravo, ki deluje še danes in so ga vse vlade kot politično institucijo financirale neposredno iz proračuna. Nediferencirano črno podobo druge svetovne vojne in celotnega obdobja socializma ter usmerjeno interpretacijo osamosvojitve je s selektivno izbranimi dokumentarci in dnevopolitičnimi prispevki nove garniture novinarjev aktivno pomagala soustvarjati tudi nacionalna televizija. Vzeto skupaj je bila intenzivnost ukvarjanja z zgodovino večja, kot jo je bila zmožna prebaviti celo oblast sama. Idejo tedanje direktorice Inštituta za novejšjo zgodovino dr. Jerce Vodušek Starič, da bi inštitut po vzoru nekdanjih socialističnih držav postal »nacionalni« in na tak način koncentriral sredstva, kadre in dokumentacijske baze ter s tem dobil tudi nekakšen nadzor nad stroko, so uspeli ustaviti provladni zgodovinarji sami, saj je predlog posegal tudi v njihove interese. Po nekaj mesecih mandata je proti ideologizaciji in delitvam zgodovinarjev na »naše« in »vaše« protestirala skupina zgodovinarjev. Tisti, ki jih je oblastni glas lahko dosegel, so bili hitro opozorjeni, naj se javno ne oglašajo, naj raziskujejo »v novem duhu« in ubogajo. Posamezni zgodovinarji so v strahu za svoje službe ali položaj svojih institucij potem javno izjavljali, da je bil protest napaka ali da je šlo za prehitro reakcijo. Vladi všečni zgodovinarji, ki so po političnih kriterijih postali direktorji muzejev in inštitutov, člani raznih svetov, komisij in drugih teles, so tako dali tudi strokovni okvir in oporo za razna preimenovanja, postavljanje novih spomenikov in podobno.

A vrnimo se nazaj v osemdeseta, ki so bila v Jugoslaviji boj za interpretacijo preteklosti, kar je kontroverzni srbski novinar Aleksandar Tijanić ironično komentiral z mislijo, da bomo šele videli, kaj se bo zgodilo v preteklosti. Toliko knjig, strokovnih razprav, publicističnih del, časopisnih člankov, raznih okroglih miz, radijskih, televizijskih in drugih debat z zgodovinsko vsebino ni izšlo oz. ni bilo v nobenem desetletju prej, morda celo v vseh skupaj.¹⁰ V tej ihti je bila prihodnost praktično pozabljena.

Krivulja obravnave zgodovinskih tem se je začela vzpenjati leto ali dve po Titovi smrti. Pred tem je še vladalo nekakšno pietetno zatišje, zbiranje sil, potem pa se je kar usulo in »zgodovinska nevihta« se je sprevrgla v vztrajen in nepretrgan dež, ki je ponehal šele v začetku devetdesetih. Najbolj intenzivne so bile polemike od srede osemdesetih let do leta 1988, ko se je oblikoval odnos posameznih narodov do bodočnosti Jugoslavije in so nastajali nacionalni programi (leta 1986 memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti, leta 1987 slovenski nacionalni program, objavljen v *Novi reviji*). Po prvih večstrankarskih volitvah po posameznih republikah (1990) je zgodovina svojo politično funkcijo, kar zadeva Jugoslavijo, izgubila, še vedno pa je ostala pomemben, ponekod tudi osrednji dejavnik v političnih bojih znotraj novonastalih držav. Na tej podlagi so se nove državne, še večkrat pa lokalne oblasti tudi odločale za rušenje spomenikov, preimenovanje ulic in šol ter drugo retuširanje zgodovine na novi podlagi. Čeprav je bilo spornih tem v polemikah osemdesetih let ogromno in so bile zelo raznolike, zajemale pa so tudi različna zgodovinska obdobja (vendar s poudarkom na novejši zgodovini), pa sta povsem jasno prepoznavni

---

¹⁰ Celovitega pregleda nad vso jugoslovansko časopisno in drugo historiografsko produkcijo, ki gre v osemdesetih letih v stotine člankov, si zaradi razpada države in pomanjkljivih dokumentacij niti ni mogoče ustvariti. V tukajšnji obravnavi je upoštevanih približno 150 časopisnih in revijalnih člankov o tistih temah, ki so bile najbolj v ospredju polemik, s poudarkom na drugi svetovni vojni.

dve »ciljni« točki polemik.¹¹ Vprašanje (socialistične) družbene ureditve je bilo problematizirano skozi kritiko revolucije v času druge svetovne vojne. Vprašanje mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji pa je bilo problematizirano skozi kritiko jugoslovanskega (kon)federalizma, torej t. i. avnojske Jugoslavije, ki je prav tako nastala med drugo svetovno vojno na drugem zasedanju AVNOJ-a novembra 1943 v bosanskem mestecu Jajce.

V začetni fazi konfliktov je postal »objekt« obravnave zlasti Josip Broz - Tito, ki je bil kot vodja revolucije in glavni kreator povojne jugoslovanske ureditve simbol obeh spornih točk. Rušenje Titovega mita je začel njegov uradni biograf Vladimir Dedijer, ki je v tretjem delu »Prispevkov za biografijo Josipa Broza - Tita« objavil mešanico dokumentov, spominov in tudi nepreverjenih zgodb, ki so zadevale tako Titovo zasebno življenje kot tudi vprašanje revolucionarnih ukrepov in mednacionalnih odnosov.¹² Dedijer (ki se mu je bolj kot za takšen ali drugačen politični koncept šlo za lastno promocijo) v tej knjigi še ni konsistentno načenojal obeh spornih vprašanj (je pa to storil v nekaterih kasnejših).

Knjiga, ki je dejansko načela ideološko strukturo oblasti v Jugoslaviji, je bilo delo beograjskih sociologov Vojislava Koštunice in Koste Čavoškega *Stranački pluralizam ili monizam* (1983), v katerem sta avtorja opisala povojni prevzem oblasti s strani komunistične partije, pri čemer sta upoštevala zlasti srbsko videnje problema.¹³ (*SLIKA 2: Naslovnica knjige Vojislava Koštunice in Koste Čavoškega Stranački pluralizam ili monizam, 1983.*)

---

11 Med konkretnimi temami, ki so povzročale razhajanja, so npr. obstoj posameznih narodov (črnogorskega, makedonskega in muslimanskega), osvobodilni ali okupatorski značaj balkanskih vojn, t. i. bujanska konferenca konec leta 1943 (na kateri so se albanski delegati izrekli za priključitev Kosova in Metohije k Albaniji), nastanek Kraljevine SHS, vprašanje oborožene vstaje, državljanske vojne, ustanovitev federalne države, iz povojne zgodovine pa spor z Informbirojem, obračun z Djilasom, brijski plenum 1966 (obračun z Aleksandrom Rankovićem kot glavnim nosilcem jugoslovanskega centralizma), množična nacionalna in "liberalna" gibanja leta 1971 in še vrsta drugih tem.

12 Kritični zapisi o Titu so oblasti spodbudile, da so sprejele zakon o zaščiti imena in dela Josipa Broza - Tita, ustanovljen je bil tudi poseben odbor, ki naj bi se ukvarjal s tem (podobno tudi z zaščito drugih mrtvih revolucionarjev). Slovenski zgodovinar dr. Dušan Biber je nato ironično predlagal, da bi ustanovili kar odbor za zaščito revolucije.

Drugo vprašanje, to je problem ureditve mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, se je odprlo ob objavi knjige Veselina Djuretića *Zavezniki in jugoslovanska vojna drama*. Knjiga (ki je bila proglašena za »prvorazredno historiografsko provokacijo«) je sicer imela za namen rehabilitacijo četništva. Đuretić je v njej problematiziral tudi vprašanje revolucije in državljanske vojne. Del knjige pa je bil namenjen tudi dokazovanju, da drugo zasedanje AVNOJ-a 29. novembra 1943 v Jajcu, na katerem je bila ustanovljena druga (federalna) Jugoslavija, ni ustrezno rešilo srbskega vprašanja. Z napačnim tolmačenjem teh sklepov naj bi se po pisateljevem mnenju kasneje začel tudi proces dezintegracije Jugoslavije. Seveda ni bilo naključje, da je bila ob svečani promociji Đuretićeve knjige v Srbski akademiji znanosti in umetnosti prvič omenjena tudi zahteva po t. i. tretji Jugoslaviji (povrnitvi na nekdanjo centralistično ureditev).¹⁴

Medtem ko je pri kritiki (in obrambi) revolucije v vseh sredinah obstajalo določeno sozvočje praktično do konca osemdesetih let, pa so se sredi osemdesetih let nasprotujoče si pozicije nacionalnih historiografij že popolnoma izkristalizirale. Leta 1985 so izšla tri historiografska dela, ki so zbudila veliko pozornosti in so bila v različnih sredinah sprejeta zelo različno, pač v znamenju gesla »*kakršno koli izjavo daste danes, bodisi o zgodovini, bodisi o čemerkoli, vnaprej veste, da bo vaša sodba v nekaterih sredinah dočakana z aplavzom, v drugih pa na nož*«. ¹⁵ Šlo je za knjige Dušana Bilandžića *Istorija SFRJ*, Janka Pleterskega *Nacije, Jugoslavija, revolucija* in Branka Petranovića ter Momčila Zečevića

---

13 »Meščanska« interpretacija odnosov v Kraljevini Jugoslaviji ter vrednotenje narodnoosvobodilnega boja in revolucije se je sicer v posameznih delih pojavila že v sedemdesetih letih (prej je bila značilna le za pisanje emigrantskih piscev, katerih dela so ilegalno prihajala v Jugoslavijo). Meščanski pisci so v svojem pisanju negirali »plemenite« cilje revolucije, predstavljali narodnoosvobodilni boj kot državljansko vojno, dejavnost KPJ pa kot slepo poslušnost Kominterni in boj za oblast. Ta boj naj bi KPJ (označena za stalinistično partijo) dobila le zaradi spleta okoliščin in »makavelizma«, z izvedbo revolucije pa naj bi jugoslovansko družbo vrnila v absolutizem 18. stoletja (to tezo je razvijal npr. Ljubomir Tadić v knjigi *Tradicija i revolucija*, ki je izšla na začetku sedemdesetih let). Pomemben element pisanja je bila tudi rehabilitacija kvizlinških in kontrarevolucionarnih sil. To pisanje je imelo določen vpliv tudi na marksistično zgodovinopisje, saj je le-to vsaj deloma načelo nekatere problematične teme (npr. poboj kvizlingov po drugi svetovni vojni ali t. i. »leva gibanja« (obračun z domnevnimi razrednimi nasprotniki) v Črni gori leta 1942 in tudi drugod).

14 Čepo, Zlatko. »Opake besjede gospoda akademika.« *Danas*, 14. oktober 1986, 25–28.

15 Bilandžić, Dušan. »Predrasude povijesti.« *Vjesnik*, 9. november 1985, 6.

Jugoslavija 1918–1984 (zbirka dokumentov). Bilandžić je bil obtožen, da Srbom pripisuje težnje po redefiniranju Jugoslavije, Petranović in Zečević, da sta z izborom in krajšavami dokumentov skušala prikazati srbski pogled na nastanek in razvoj Jugoslavije, Pleterski pa je bil kritiziran zaradi teze o »mnogonacionalni revoluciji« (vsak posamezen narod v Jugoslaviji je med osvobodilnim bojem med drugo svetovno vojno pod vodstvom delavskega razreda kot vodilne politične sile izbojeval temeljno politično bitko sam, na svoj način, s svojimi močmi in svojimi specifičnimi problemi). Tej tezi se je ostro uprl Petranović, zaradi česar je med obema zgodovinarjema prišlo do polemik (prvič sta sicer polemizirala že dve leti prej, leta 1983 ob izidu Petranovićeve knjige *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*). V polemiko s Petranovićem se je najprej na okrogli mizi v beograjskem Inštitutu za sodobno zgodovino nato pa tudi v časopisih konec leta 1985 spustil tudi dr. Dušan Biber. Slednji (sicer oster kritik poskusov rehabilitacije četništva in velikosrbstva) je nasprotoval Petranovićevi tezi, da so bili četniki tudi antifašisti.¹⁶

Srbski in črnogorski zgodovinarji (npr. Velimir Terzić v knjigi *Slom kraljevine Jugoslavije*) so v tem času lansirali tudi tezo, da je hrvaški narod leta 1941 izdal Jugoslavijo, čemur je javno nasprotoval predvsem hrvaški zgodovinar dr. Ljubo Boban. Na osnovi takih tez je del zgodovinarjev zahteval, da zgodovinopisje razišče in dokaže »*obstajanje kontinuitete med nacionalističnimi in separatističnimi gibanji in organizacijami, ki so si prizadevale razbijati Jugoslavijo med svetovnimi vojnami in današnjimi nacionalizmi*«. ¹⁷ V mislih so imeli seveda predvsem ustaštvo, ki je nato res prišlo močno do izraza med vojno na Hrvaškem. V nekaterih drugih delih (članek Vasilije Krestića O genezi genocida nad Srbima v *Književnih novinah* 15. septembra 1986) je bila postavljena teza o genocidnosti Hrvatov, ki naj bi izvirala še iz 16. in 17. stoletja, ne pa »samo« iz časov Paveličeve NDH. To je pomenilo stopnjevanje historiografske vojne med hrvaškimi in srbskimi zgodovinarji (vsak je pisal seveda v svojih medijih).

---

16 Arsić, Mirko. »Ambicije in interesi.« *Komunist*, 27. december 1995.

17 »Agonija učiteljice življenja, pogovor s prof. dr. Miomirjem Dašićem, predsednikom Zveze zgodovinarjev Jugoslavije.« *Naši razgledi*, 21. november 1986.

Vendar je zgodovinopisje izgubljalo pozicijo primarnega polja boja. V ospredje je stopila umetnost, zlasti literatura. V literaturi je bila ena prvih med številnimi literarnimi deli, ki so iz istega izhodišča kot srbsko zgodovinopisje obravnavala srbsko problematiko oz. problematiko mednacionalnih odnosov, drama Jovana Radulovića Golubnjača iz leta 1980, ki je prikazovala odnose med Srbi in Hrvati v dalmatinski Zagori med vojno in je imela močno protihrvaško vsebino. (*SLIKA 3: Naslovnica knjige Jovana Radulovića Golubnjača, 1980*). Avtor je v njej obravnaval ustaške zločine med vojno, zamolčal pa četniške, ki so se dogajali na istem območju. Drama je bila sprva ostro kritizirana, potem pa celo nagrajena s tedaj prestižno mladinsko nagrado sedem sekretarjev Skoja. Radulović je čez nekaj let (v začetku leta 1989) hrvaške oblasti obtožil, da so Srbom v Dalmaciji (in na Hrvaškem sploh) vzele identiteto, jezik, pisavo in celo zgodovino. Najodmevnejše literarno delo v osemdesetih letih je bila sicer knjiga Danka Popovića *Knjiga o Milutinu* iz leta 1985, v kateri je avtor za srbske sovražnike razglasil ne samo Hrvate (kar je bila pogosta teza), pač pa tudi Slovence. Srbi naj bi osvobodili oboje, v zameno pa dobili Jugoslavijo, v kateri so nacionalno razbiti in ekonomsko izkoriščani. Knjiga, ki sicer govori o srbskem kmetu in njegovi usodi, je bila razprodana v tednu dni, sledilo pa je še trinajst izdaj. (*SLIKA 4: Naslovnica knjige Danka Popovića Knjiga o Milutinu, 1985*.) Ko je bil zaradi zbirke pesmi *Vunena vremena* (v njej je žalil Josipa Broza - Tita) obsojen srbski pesnik Gojko Đogo, je bil v Beogradu maja 1982 pod okriljem društva književnikov osnovan Odbor za zaščito umetniške svobode. (*SLIKA 5: Naslovnica knjige Gojka Đoga Vunena vremena, 1982*.) Jugoslovanski intelektualci (tudi slovenski in srbski) so bili v prvi polovici osemdesetih let medsebojno solidarni pri obrambi umetniške svobode, čeprav je med njimi že prihajalo do nacionalnih nasprotij, ki jih je izzvala knjiga najbolj znanega srbskega pisatelja Dobrice Čosića *Stvarno i moguće* iz 1983. Oblasti v različnih sredinah so na tovrstno pisanje reagirale različno, z večjo ali manjšo stopnjo represije: s prepovedmi izdajanja, kadrovskimi menjavami, ponekod tudi aretacijami in obsodbami.

Navzkrižno obstreljevanje z zgodovinopisnimi temami je bilo za politiko dvorezno. Po eni strani ji je ustrezalo (in ga je – zlasti v

medrepubliških sporih – spodbujala), po drugi strani ji je zraslo čez glavo, saj je načenjalo njeno legitimnost, utemeljeno v revoluciji. Zato je skušala komunistične zgodovinarje komuniste nekako pripraviti do tega, da bi »psa začeli loviti«. Ker pa so bili tudi marksistični zgodovinarji različnih nacionalnosti in kljub članstvu v ZKJ tudi različnih političnih in ideoloških prepričanj, nenazadnje pa med sabo tudi sprti, je bil to dokaj jalov posel. Med sicer številnimi poskusi ideološkega discipliniranja zgodovinopisne (in sploh o preteklosti pišoče) srenje na raznih ravneh so bili v osemdesetih letih najbolj odmevni trije: Posvetovanje historiografija, memoarsko-publicistička i feljtonistička produkcija u svjetlu aktualnih idejnih kontroverzi, ki je bilo 7. in 8. oktobra 1983 v Zagrebu, Teden marksističnih razprav od 4. do 8. februarja 1983 v Neumu in seja predsedstva CK ZKJ 17. decembra 1986 v Beogradu, ki se jo je udeležilo okrog šestdeset zgodovinarjev iz vse Jugoslavije, namenjena pa je bila pripravam na sejo CK ZKJ o ideoloških vprašanjih. Prvo posvetovanje je organiziral Centar CK SK Hrvatske za idejno-teorijski rad pod vodstvom dr. Stipeta Šuvarja. Ta je za posvetovanje pripravil t. i. »Belo knjigo« spornih del o preteklosti, v kateri so bila sicer še prikrito (pod plaščem obrambe revolucije, Tita in jugoslovanskega socialističnega sistema) kritizirana zlasti dela srbskih piscev (v celoti je bilo v negativnem kontekstu omenjenih kar 168 piscev). Sam posvet (na katerega obtoženi niso bili vabljeni) je izzval ostre reakcije v javnosti, zlasti srbski. Objava razprav s posveta (*Historija i suvremenost*, Zagreb, 1984) ni polemik niti najmanj umirila, kvečjemu povečala.

Teden marksističnih razprav v Neumu je ob sporih v zvezi s temami, ki smo jih že omenili, potekal zlasti v znamenju polemik zagovornikov »čiste« historiografije s tistimi, ki so trdili, da jugoslovansko zgodovinopisje »ne more biti čista znanost brez politične vsebine«. ¹⁸

Seja predsedstva CK ZKJ je bila v odnosu do idejno spornih besedil in pojavov kompromisna. Razpravljavci so menili, da na tovrstne pojave politika reagira prehitro, zgodovinopisje pa prepočasi, da zveza komunistov ne sme biti samo opazovalka v domačem zgodovinopisju in

---

18 Rajković, Žarko. »Naše zgodovinopisje ne more biti brez politične vsebine.« *Delo*, 5. februar 1985.

publicistiki, vendar tudi ne bi bilo dobro, če bi prevzela vlogo dežurnega razsodnika.¹⁹

Omenjeni zbori (vključno z drugimi na republiških in lokalnih ravneh) k umiritvi razmer v »novokomponiranem« zgodovinoepisju (kot so ga označevali po časopisju) niso kaj dosti prispevali, proti koncu osemdesetih let pa politika za morebitne nove poskuse discipliniranja ni več imela moči niti na simbolni ravni.

Rušilni epilog procesov v zgodovinoepisju publicistiki in umetnosti se je preselil na politično področje, na koncu pa znova na vojaško. Jugoslovanske oblasti so v vseh povojnih desetletjih veliko stavile na jugoslovanski socialistični patriotizem, utemeljen v drugi svetovni vojni. Še posebej so bile pazljive pri mladih generacijah. Socialistični patriotizem, utemeljen v narodnoosvobodilnem boju, je bil tudi rdeča nit šolskih programov, še posebej pri predmetih, ki so poleg zgodovine zajemali literaturo, likovno umetnost in sorodne tematike.

Hkrati je bila druga svetovna vojna navzoča tudi v vseh umetniških zvrsteh, segala je celo na področje stripa. Tako je bil v Jugoslaviji kulturni strip o dveh mladih partizanih *Mirko in Slavko*. (*SLIKA 6: Motiv iz stripa Mirko in Slavko.*) A glavno vlogo v povečevanju narodnoosvobodilnega boja in revolucije sta imela kiparstvo in slikarstvo, saj je v povojnih desetletjih nastalo na stotine spomenikov in spominskih obeležij v spomin na dogodke iz druge svetovne vojne. Nekako vzporedno s tem je bil film, ki je najbolj učinkovito ustvarjal črno-belo sliko dobrega (partizani) in zla (sovražniki). Slednje (zlo) je bilo, kar zadeva okupatorje, logično, saj so bili jugoslovanski narodi izpostavljeni brutalnemu terorju. Bolj problematično je bilo vprašanje »domačega zla«, torej kolaboracije, saj je v Jugoslaviji sočasno z narodnoosvobodilnim bojem potekal tudi notranji spopad. Jugoslovanska umetnost je do osemdesetih let redko posegla v problematiziranje tega ter v osebne dileme pri odločitvah posameznikov.

---

¹⁹ »Iz politike v zgodovinoepisje.« *Delo*, 18. december 1986.

Najpomembnejša oziroma najbolj gloriozirana umetniška dela so bila tista, ki so bila povezana z voditeljem narodnoosvobodilnega gibanja in revolucije Josipom Brozom – Titom ter dvema najbolj znanima in mitiziranimi bitkama jugoslovanske partizanske vojske: bitka na Neretvi in bitka na Sutjeski. (SLIKA 7: DVD ovitek za film *Bitka na Neretvi*.) V hudi bitki na Neretvi v Bosni spomladi leta 1943 je partizanom uspelo zlomiti četniške oddelke in se do sredine maja 1943 prebiti v Hercegovino, Črno goro, Sandžak in vzhodno Bosno. V ofenzivi na Neretvi je sodelovalo 120.000 vojakov in 150 letal, močne oklepne enote in topništvo. Partizani so porušili most čez Neretvo, kar je Nemce prepričalo, da se bodo prebijali v nasprotni smeri. V resnici pa so porušeni most za silo povezali, odvrgli težko orožje, most prečkali in prebili obrambo okupatorjev. Pri tem so s sabo nosili tudi 4000 ranjencev, toda večino so Nemci nato zajeli in pobili med ofenzivo na Sutjeski (junija 1943). Srdite bitke, nečloveški napor, izčrpanost, pomanjkanje hrane in zdravil, nalezljive bolezni (zlasti tifus) ter maščevalni ukrepi napadalcev so v času obeh bitk zahtevali velike žrtve tako med civilnim prebivalstvom kot partizani. Tretjina od približno 20.000 partizanov (večinoma Srbov, Črnogorcev, Hrvatov, Muslimanov idr.) je na Sutjeski padla. Filma, posneta po obeh bitkah, sta bila najbolj znana partizanska filma socialistične Jugoslavije. V filmu *Bitka na Neretvi* so glavne vloge igrali Sergej Bondarčuk, Yul Brynner, Anthony Dawson, Milena Dravić, Boris Dvornik in Orson Welles. Plakat za film pa je za simbolično ceno – 15 steklenic vina raznih jugoslovanskih proizvajalcev – ustvaril Pablo Picasso.²⁰ (SLIKA 8: *Plakat Pabla Picassa za film Bitka na Neretvi*.)²¹ V Bitki na Sutjeski je Tita igral tedaj eden najbolj znanih zahodnih igralcev – Richard Burton. (SLIKA 9: *DVD ovitek za film Sutjeska*.)

V filmski industriji je sicer nastalo na desetine filmov in nadaljevanj o partizanskem gibanju, večinoma je šlo za t. i. »partizanske vesterne«. So pa obstajale tudi izjeme – filmi, ki so v ospredje postavljali nesmiselnost vojne ter dvome in stiske ljudi, ki niso imeli izbire in niso mogli vplivati na

---

20 »Kinoteka BiH proudly preserves Picasso's poster for "Battle of Neretva.« <https://visitbih.ba/kinoteka-bih-proudly-preserves-picassos-poster-for-battle-of-neretva/> (dostop: december 2020).;

21 Dostopno na povezavi: <https://www.google.si/search?source=univ&tbm=isch&q=picasso+nere+tv&sa=X&ved=2ahUKEwiliCkvrXtAhVmxYUKHXBvDA4QjjkEegQIAhAC&biw=1536&bih=722> (dostop: december 2020).

svojo usodo, denimo film *Tri Aleksandra Petrovića* (1965), ki je bil med drugim nominiran za tujejezičnega oskarja. Pripoveduje o treh vojnih izkustvih navadnega partizana, pri čemer vsako od teh opozarja na moralne dileme. Ali pa film *Okupacija v 26 slikah* Lordana Zafranovića (1978), ki je prikaz grozljive brutalnosti, ko v Dubrovniku, simbolu urbane kultiviranosti, zavlada logika krvavega nacionalizma.

Umetniška obravnava druge svetovne vojne, ki naj bi služila enakopravnosti jugoslovanskih narodov, krepila bratstvo in enotnost ter bila eden glavnih temeljev jugoslovanskega patriotizma, je svoj naboj, tako kot zgodovinska obravnava, izgubila v osemdesetih letih. V veliki meri je dobila nasproten, rušilen pomen. Seveda to ni bil vedno namen avtorjev, morda celo večinoma ne. Mnogi so postopno sproščanje političnih razmer izkoristili za odpiranje prej prepovedanih tem. A je bila umetniška produkcija znova instrumentalizirana v politične namene. Tokrat ne za jugoslovanski patriotizem in glorificiranje narodnoosvobodilnega boja, pač pa za rastoči nacionalizem in utrjevanje vloge nacionalnih politik in politikov po posameznih republikah. Politične elite v posameznih republikah so skozi vrednotenje preteklosti skušale utrditi svojo pozicijo in svojo vizijo preureditve jugoslovanske družbe. Nacionalni in ideološki konflikt med intelektualci posameznih narodov (hrvaškimi in srbskimi, slovenskimi in srbskimi, srbskimi in albanskimi) se je začel stopnjevati. Tako kot so razpadle povezave med jugoslovanskimi zgodovinarji, so tudi med pisatelji. Najpomembnejša skupna organizacija jugoslovanskih pesnikov in pisateljev, Zveza pisateljev Jugoslavije, je celo razpadla kot prva vsejugoslovanska organizacija. Morda najbolj simbolen pa je bil razhod kulturnih igralcev najbolj znanih partizanskih filmov, npr. Hrvata Borisa Dvornika, ki je igral glavno vlogo v nadaljevanki *Kapelski kresovi*, in srbskega igralca Bate Živojinovića. Igrala sta tudi v filmu *Sutjeska*. (*SLIKA 10: Eden od plakatov za film Sutjeska. Na spodnji levi fotografiji sta igralca Bata Živojinović in Boris Dvornik.*) Po razpadu Jugoslavije sta se sprla in nista do smrti nikoli več spregovorila. Po prvih večstrankarskih volitvah po posameznih republikah (1990) je zgodovina druge svetovne vojne svojo politično funkcijo, kar zadeva Jugoslavijo, izgubila. Vsa umetniška produkcija: literarna, filmska in druga, povezana s skupnim narodnoosvobodilnim

bojem, ustvarjanjem federalne države in jugoslovanskim socialističnim patriotizmom, je postala nepomembna in nezaželeno. Pravzaprav je bolj ali manj vse, kar je bilo jugoslovanskega, postalo nezaželeno in celo sovražno, vsaj pri desnih in nacionalističnih političnih opcijah, medtem ko so leve taktično in previdno molčale.

A če z današnje tridesetletne distance pogledamo na celoten prostor nekdanje Jugoslavije po njenem razpadu, ki se je spremenil v kopico nedemokratskih, nacionalističnih manjših držav, ki so vse deloma ali v celoti ideološko revidirale spomin na drugo svetovno vojno, je paradoksalno prav umetniška produkcija preseгла razpad nekdanje države. Filme kot sta *Sutjeska* in *Neretva* so z enako mednarodno pozornostjo nasledili filmi *Nikogaršnja zemlja*, *Lepe vasi lepo gorijo* in drugi, jugoslovanska socialistična umetnost in arhitektura pa sta predmet mednarodnih razstav tudi v najbolj elitnih galerijah po svetu.

Partizanska umetnost je izhajala iz stališča, da partizanski boj ni bil samo boj proti okupatorju, temveč tudi boj za bolj pravičen, bolj človeški in solidaren svet. Ta ideja se je v Jugoslaviji združila in izrazila z napredno umetniško formo. Za izdelavo najpomembnejših antifašističnih spomenikov so vabili najboljše umetnike. S podpiranjem naprednega in svobodne umetniške forme se je jugoslovanski socializem razlikoval od Sovjetske zveze, kjer je prevladoval socrealizem, temelječ na slogu iz 19. stoletja. Modernizem je po sporu s Sovjetsko zvezo v bistvu postal uradna umetnost v Jugoslaviji, ne pa socrealizem kot v Sovjetski zvezi in v takratnem celotnem vzhodnem bloku.

Pevc Tomaž Pengov je leta 1978 izdal ploščo z naslovom *Napisi padajo*, s katero je protestiral proti uničevanju slovenskih napisov na avstrijskem Koroškem.²² Politika je namreč vedno in povsod postavljala napise in spomenike ter jih tudi rušila.

Mnoge iz obdobja NOB so na večjem delu nekdanje Jugoslavije porušili. Krvavi razpad Jugoslavije je posledično povzročil postavljanje

---

22 Pengov, Tomaž. »Napisi Padajo.« <https://youtu.be/avXvAPqyvLo> (dostop: december 2020).; Klobučar, Teja. »Tomaž Pengov. Sedem desetletij od rojstva samospevca.« <http://www.sigic.si/tomaz-pengov-sedem-desetletij-od-rojstva-samospevca.html> (dostop: december 2020).

novih spomenikov – v Sloveniji spomenike osamosvojitveni vojni,²³ spominske plošče domobrancem²⁴ in spomenik »sprave«.²⁵ Na Hrvaškem slavijo spomin na domovinsko vojno in prvega predsednika dr. Franja Tuđmana,²⁶ Bošnjaki v BiH postavljajo spomenike svojim žrtvam.²⁷ V Srbiji in BiH postavljajo spomenike Draži Mihajloviču in po njem poimenujejo ulice,²⁸ spomenik sta dobila tudi filmski lik bokсар Roki, ki ga je igral Sylvester Stallone,²⁹ in jamajški pevec Bob Marley.³⁰ V Črni gori so leta 2018 v Podgorici ponovno postavili Titov kip,³¹ v Makedoniji je bila nacionalistična vlada obsedena z antično preteklostjo, kar je razvidno iz postavljanja ogromnih spomenikov Filipu II. in njegovemu sinu Aleksandru Velikemu.³² Na Kosovu so postavili spomenik Billu Clintonu, nekdanjemu ameriškemu predsedniku itd.³³ Večinoma gre za dela brez umetniške vrednosti, v mnogih primerih za navaden kič. V letu 2020

---

23 »Kenotaf žrtvam vojne za Slovenijo razglasili za kulturni spomenik.« <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/kenotaf-zrtvam-vojne-za-slovenijo-razglasili-za-kulturni-spomenik/395307> (dostop: december 2020).

24 »Foto: V Grahovem odkritje spomenika domobrancem in poklon žrtvam nacizma.« <https://www.24ur.com/novice/slovenija/foto-v-grahovem-odkritje-spomenika-domobrancem-in-poklon-zrtvam-nacizma.html> (dostop: december 2020).

25 »Jutrišnja slovesnost na Kongresnem trgu: spomenik sprave ali spomenik razdora.« <https://www.dnevnik.si/1042777875> (dostop: december 2020).

26 »Spomen-obilježja žrtvama Domovinskog rata na mjestima masovnih grobnica.« <https://braniteljski.hr/spomen-obiljezja-zrtvama-domovinskog-rata-na-mjestima-masovnih-grobnica/> (dostop: december 2020).

27 »Clinton ob spomeniku žrtvam v Srebrenici.« <https://www.rtvsl.si/svet/clinton-ob-spomeniku-zrtvam-v-srebrenici/9841> (dostop: december 2020).

28 »Ulico Draže Mihailovića bomo branili s svojimi telesi.« <https://www.delo.si/novice/svet/ulico-draze-mihailovica-bomo-branili-s-svojimi-telesi/> (dostop: december 2020).

29 »Otkriven spomenik Rokiju u Žitištu.« https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=08&dd=19&nav_category=15&nav_id=259816 (dostop: december 2020).

30 »Bob Marley je ujedinio Srbe i Hrvate.« <https://www.index.hr/magazin/clanak/bob-marley-je-ujedinio-srbe-i-hrvate/399630.aspx> (dostop: december 2020).

31 »Naval jugonostalgije: Titov kip spet sredi Podgorice, nekoč Titograda.« <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/naval-jugonostalgije-titov-kip-spet-sredi-podgorice-nekoc-titograda/476014> (dostop: oktober 2020).

32 »Makedonski Disneyland ali sejem baročnega kiča.« <https://old.delo.si/druzba/panorama/makedonski-disneyland-ali-sejem-barocnega-kica.html> (dostop: december 2020).

33 »Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (dostop: december 2020).

se je v Evropi in ZDA razmahnilo množično uničevanje spomenikov, povezanih s kolonialno preteklostjo in imperializmom.³⁴

Razumljiva so čustva ljudi, ki so trpeli zaradi nekoga ali nečesa, vendar z uničevanjem spomenikov ne bomo spremenili preteklosti. Kam pelje brisanje kolektivnega spomina z uničevanjem spomenikov? Je popoln prelom s preteklostjo sploh možen? Se nam obeta boljša prihodnost z izkrivljanjem preteklosti? Z razpadom Jugoslavije se vsaj v Sloveniji, razen nekaj izjem, ni uničevalo spomenikov iz NOB.

Eden od večjih posegov se je zgodil na Poti spomina in tovarštva (PST oz. POT), 32, 5 km dolgi pešpoti okoli Ljubljane, ki poteka po trasi bodeče žice, ki je med drugo svetovno vojno obdajala mesto. Postavila jo je italijanska vojska z namenom, da osami odporniško gibanje v mestu in prepreči njegove stike z okolico. Ljubljana ima v zgodovini druge svetovne vojne posebno mesto, saj je bilo le malo okupiranih mest spremenjenih v množični zapor, tik ob njem pa je potekala še močno utrjena okupacijska meja med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo. Kljub temu so iz tega zastraženega obroča po skrivnih kanalih ilegalno prehajali partizani in aktivisti Osvobodilne fronte. Zato je pot ob nekdanji žici spomenik upora proti okupatorju v želji po svobodi. Leta 1985 so kot del celostne ureditve ob poti postavili tudi sedem jeklenih jamborov. Po mnenju arhitekta Janeza Koželja, ki je bil skupaj s sodelavci avtor celostne ureditve in označitve poti, so bili prav ti jambori, ki so služili kot smerokaz, ena od najbolj prepoznavnih prvin poti. Oblikovani so bili v jeziku ruskega konstruktivizma in so v strokovnih krogih znani kot instalacija neokonstruktivizma. Po osamosvojitvi Slovenije je tedanja desno usmerjena mestna oblast pod vodstvom župana Jožeta Strgarja jambore odstranila. V poti, predvsem pa v jamborih z rdečo zvezdo je videla ideološko konotacijo oziroma neke vrste spomenik komunizmu. Takratni mestni sekretar za komunalno dejavnost Janez Lesar je dal vseh sedem jamborov odstraniti pod pretvezo, da jih bodo očistili rje, prebarvali in ponovno postavili. Toda požaganih jamborov ni bilo več mogoče obnoviti, poškodovane so našli na odlagališču ob Zaloški

---

34 »Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (dostop: december 2020).

cesti in jih nekaj let hranili v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije. Leta 2018 je nova mestna oblast pod vodstvom župana Zorana Jankovića postavila nove jeklene jambore z rdečimi zvezdami, kakršni so nekoč stali na križiščih poti z mestnimi vpadnicami (*SLIKA 11: Eden od sedmih spominskih jamborov ob Poti spomina in tovarštva (PST oz. POT) v Ljubljani. Po osamosvojitvi Slovenije jih je mestna oblast odstranila in tako poškodovala, da jih ni bilo več mogoče obnoviti. Leta 2018 je nova mestna oblast postavila nove spominske jambore. Ljubljana, 3. november 2020.*). Ker so bili jambori del z odlokom zavarovanega kulturnega spomenika, je ljubljanski regionalni zavod za varstvo kulturne dediščine na ljubljansko tožilstvo podal ovadbo zoper neznanega storilca zaradi suma storitve kaznivega dejanja poškodovanja spomenika, vendar ni doživela epiloga. Je pa tožilstvo ovadilo revijo *Mladina*, ker je ta Lesarjev nezakoniti poseg razkrila. A jambori niso bili edina žrtev poosamosvojitvene lustracijske ihte. Odstranjeni so bili tudi spominski kamni, ki so stali na 102 mestih ob poti, kjer so med drugo svetovno vojno stali bunkerji, poleg tega so bili že pripravljeni stroji, ki naj bi pot v celoti izbrisali. Popolno uničenje ni sledilo, saj se je temu odločno uprl civilni odbor za ohranitev poti, ki se je pozneje preimenoval v društvo Zeleni prstan.³⁵

Nekaj podobnega je ena od Demosovih strank želela doseči z izbrisom Spominskega parka Trebče, ki se je kasneje razvil v Kozjanski park. Park z bogato zgodovino, spomeniki in naravo, ki prinaša prebivalstvu nove razvojne možnosti, so želeli ukiniti z argumentom, da gre za ostanek prejšnjega režima. Le po zaslugi nekaterih posameznikov se to ni zgodilo.³⁶

Se pa dandanes skuša pod krinko sprave in pod pokroviteljstvom Boruta Pahorja, predsednika Republike Slovenije, potvarjati zgodovino

---

35 Marn, Urša. »V Ljubljano se vračajo jambori z rdečimi zvezdami.« <https://www.mladina.si/185293/vrnitev-odpisanih/> (dostop: december 2020).

36 Flajšman, Božidar. *Podsreda, zgodbe z razglednic*. Podsreda: Kozjanski park, 2017, 78–79. V knjigi je objavljeno pismo Staneta Peterlina, ki je podrobno opisal zgodbo o Kozjanskem parku.

z novimi spomeniki.³⁷ Slednji se namreč zavzema za skupna obeležja, za to, da so imena partizanov in sodelavcev okupatorja navedena na isti spominski plošči, kot se je zgodilo na Karlovcih pri Velikih Laščah.³⁸ Reducirati NOB na bratomorno vojno je skregano z zgodovinskimi dejstvi. Kot da ni bilo okupatorja, katerega cilj je bil uničiti slovenski narod. Nemogoče pa je sprejeti, da bi se, če si to predstavljamo, na isti spominski plošči znašla imena zavezniških pilotov, partizanov, okupatorjev in okupatorjevih sodelavcev. To bi pomenilo enačenje žrtev in njihovih rabljev. S potvarjanjem zgodovine in pod krinko plemenitosti se tlakuje pot zgolj v nove delitve in nove grozote.

Po podatkih na Geopediji je bilo v Sloveniji doslej popisanih 5120 partizanskih spomenikov, 2700–2900 pa jih vodijo v Registru nepremične kulturne dediščine.³⁹

Nekateri spomeniki, predvsem podobe Tita, so šli v muzeje in jih niso uničili. Ali kot je dejal zgodovinar Peter Mikša: »*Ne uničevati, ampak ohranjati in prikazati v kontekstu zgodovine.*«⁴⁰

Antifašistični spomeniki v nekdanji Jugoslaviji niso izražali le ideoloških sporočil. Mnogi med njimi so in še vedno imajo veliko umetniško vrednost. To so spoznali tudi v Muzeju moderne umetnosti (MoMA) v New Yorku, kjer so leta 2018 pripravili veliko razstavo Proti betonski/konkretni utopiji: o Jugoslovanski arhitekturi med letoma 1948 in 1980. Razstavo je spremljal obsežen katalog, v katerem so podrobno predstavili vrsto spomenikov, ki se nahajajo v Ilirski Bistrici, na Petrovi gori, Kozari, Sutjeski, Kamenskem, Mostarju itd.⁴¹ Časovni okvir razstave

---

37 O Pahorjevi zlagani podobi spravitelja Slovencev je več analitičnih člankov napisal filozof dr. Boris Vežjak: Vežjak, Boris. »Pahorjeva zlagana podoba spravitelja Slovencev.« <https://vezjak.com/2015/07/17/pahorjeva-zlagana-podoba-spravitelja-slovencev/> (dostop: december 2020).

38 Prav tam.

39 »Partizanski spomenik.« https://sl.wikipedia.org/wiki/Partizanski_spomenik#cite_note-1 (dostop: december 2020).

40 Štok, Katja. »Bomo z odstranitvijo kipov lahko odstranili tudi zgodovino?« <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/bomo-z-odstranitvijo-kipov-lahko-odstranili-tudi-zgodovino/527496> (dostop: december 2020).

41 *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*. Ur. Stephanie Emerson. New York: Museum of Modern Art, 2018.

sega od Informbiroja do Hiše cvetja. Se pravi od spora Tita s Stalinom, kateremu je sledilo postopno odpiranje države in politika neuvrščenosti, do Titove smrti, ko se začne novo obdobje. Nekdanja država bratstva in enotnosti je začela razpadati. Zgodovinski revizionizem in norosti nacionalizmov so dobili krila. Zavladata je ideologija sovraštva.

Končalo se je s krvavimi vojnami.

V vsaki izmed šestih jugoslovanskih republik in dveh avtonomnih pokrajin je po eno mesto nosilo Titovo ime (*SLIKA 12: Še za Titovega življenja in po njegovi smrti leta 1980 je bilo več mest v Jugoslaviji poimenovanih po njem. V vsaki republici in pokrajini je bilo po eno. Po razpadu države v 90. letih pa so dobila prvotna imena. Razglednice iz 80. let prikazujejo: 1. Titovo Velenje - Velenje (Slovenija); 2. Titova Korenica - Korenica (Hrvaška); 3. Titov Drvar - Drvar (Bosna in Hercegovina); 4. Titovo Užice - Užice (Srbija); 5. Titov Vrbas - Vrbas (Vojvodina); 6. Titova Mitrovica - Kosovska Mitrovica (Kosovo); 7. Titograd - Podgorica (Črna gora); 8. Titov Veles - Veles (Makedonija).*). Po razpadu Jugoslavije se niti eno ime ni obdržalo. Danes so ta mesta v sedmih različnih državah. Tudi impozanten most na otok Krk so iz Titovega preimenovali v Krški most (*SLIKA 13: Titov most na otok Krk, odprli so ga leta 1980, po razpadu SFRJ so ga preimenovali v Krški most (hrvaško Krčki most). Razglednica, poslana leta 1984.*). Po Titu pa so ponekod še vedno ostali njegovi kipi, poimenovane ulice in trgi. Novih pa vsaj v Sloveniji ni več možno poimenovati s tem imenom, ker je slovensko ustavno sodišče leta 2011 podalo tudi zgodovinsko oceno Josipa Broza - Tita in z odločbo prepovedalo poimenovanje ulice po nekdanjem predsedniku Jugoslavije.⁴² Kot ključno so upoštevali negativni vidik simbolne teže Titovega imena. Odločili so, da če nekaj hkrati simbolizira nekaj dobrega in nekaj slabega, kot celota ni sprejemljivo, saj simbolizira tudi nekaj slabega. V neki drugi odločbi pa so ustavni sodniki odločili, da Rimokatoliške cerkve (RKC) in verskih skupnosti v primerih, ko se pojavljajo kot denacionalizacijski upravičenci, ne bi bilo dopustno enačiti z veleposestmi fevdalnega izvora oz. z lastninskimi odnosi, ki izvirajo iz historično izkazanih fevdalnih odnosov. Kot temelj

---

42 Odločba Ustavnega sodišča RS, št. U-I-109/10-11, 26. 9. 2011.

za dopustno razlikovanje je ustavno sodišče navedlo vlogo Cerkve kot obče koristne ustanove.⁴³ Pri RKC je kljub njeni temni (tudi zločinski) plati zgodovine obveljala le pozitivna plat, ki je šla v njeno neposredno materialno korist, pri Titu pa je obveljala le negativna plat.⁴⁴ Tovrstno arbitrarno črno-belo odločanje naj bi po mnenju ustavnega sodišča zavarovalo dostojanstvo ljudi!? Na podoben način so po razpadu Jugoslavije nekateri začeli obravnavati antifašistične spomenike. Partizane so začeli razglašati za zločince, sodelavce okupatorja pa za junake in žrtve. Antifašistične spomenike se je začelo interpretirati kot simbole komunističnega režima in socialistične preteklosti, s katero je treba dokončno obračunati. Začelo se je njihovo uničevanje, pogosto ob ravnodušnosti ali celo na pobudo državnih organov. Kakovost, umetniška vrednost in avtorstvo najboljših umetnikov seveda niso bili faktorji, ki bi odločali o njihovi ohranitvi.

Po do sedaj zbranih podatkih je bilo največ spomenikov uničenih na Hrvaškem. Juraj Hrženjak je o tem zbral obširno gradivo, objavljeno v knjigi *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, Irena Škorić pa je posnela zelo zgovoren in prepričljiv dokumentarni film »Neželena dediščina«.⁴⁵

Verjetno politične razloge rušenja antifašističnih spomenikov na Hrvaškem najbolje ilustrira grafit izpisan v čast poglaviniku nekdanje ustaške Neodvisne države Hrvaške (NDH). Nahaja se v enem od zapuščenih prostorov nekdanje raketne baze Jugoslovanske ljudske armade (JLA) Stupišče na Visu v bližini Komiže. Likovni umetniki, ki so služili vojaški rok v JLA, so bili pogosto angažirani, da so z vojaškimi motivi in političnimi parolami poslikali vojašnice. Tudi v tej raketni bazi najdemo poleg ladij naslikane tudi jugoslovanske zastave in napise TITO, NAROD, PARTIJA, ARMILJA. Po razpadu Jugoslavije so neznanci tudi to bazo precej uničili, izgrebli rdečo zvezdo in zraven v zid vrezali napis »ŽIVIO ANTE PAVELIČ NDH.« Je pa nekdo v desni spodnji kot vrezal tudi:

---

43 Odločba Ustavnega sodišča RS, št. U-I-107/96, 5. 12. 1996.

44 Flajšman, Božidar. »Pogumna vsebinska presoja.« *Delo*, 6. oktober 2011, 5.; Repe, Božo. »Kdo piše zgodovino?« *Mladina*, 21. oktober 2011.

45 »Regioskop: Neželjena baština« <https://youtu.be/byKpQ4QcAwo> (dostop: december 2020).

»JEBI SE ANTE, SLO.« (SLIKA 14: *Napisu TITO, NAROD, PARTIJA, ARMIJA je neznani grafitar dodal ŽIVIO ANTE PAVELIČ, NDH. Raketna baza JLA, Stupišče (Vis), 26. junij 2004.*).

Ena od oblik uničevanja spomenikov je tudi kraja bronastih skulptur, ki jih vandali pretopijo in preprodajajo. S tem se povzroča velika kulturna in zgodovinska škoda, ker v večini primerov niso ohranjeni kalupi, ki so velikokrat dela velikih jugoslovanskih umetnikov, jih ni mogoče ponovno uliti.

Nekateri spomenike uničujejo iz golega vandalizma. Z uničevanjem spomenikov NOB pa želijo politični vandali izbrisati spomin na antifašistični boj, na katerem temelji sodobna Evropa. Zato tovrstno uničevanje pomeni tudi rušenje evropskih temeljev.

Nekaj primerov:

Petrova gora

Spomenik vstaji ljudstva Banije in Korduna, odkrit leta 1981 na Petrovi gori, ohranja spomin na civilne žrtve in borce padle v boju proti fašizmu. Spomenik iz armiranega betona, kiparja Vojina Bakića, prekrivajo plošče iz nerjavečega jekla (SLIKA 15: *Spomenik na Petrovi gori, razglednica iz okoli leta 1981.*). Po razpadu Jugoslavije je komemorativna dejavnost ob spomeniku zamrla, v naslednjih letih pa so vandali popolnoma uničili tako stavbne dele kot zgodovinske muzejske in arhivske predmete. Uničevanje se še kar nadaljuje – ljudje še naprej odstranjujejo plošče iz nerjavečega jekla (SLIKA 16: *Uničevanje spomenika na Petrovi gori se še kar nadaljuje. Petrova gora, 4. marec 2016.*).

Na Petrovi gori je delovala tudi partizanska bolnica in v njej zdravnica dr. Marija Schlesinger.

Zraven enega od podzemnih bunkerjev (zemunic) se nahaja tudi njen grob, kjer se je prvotno nahajal tudi njen reliefni portret z napisom:

SCHLESINGER Dr MARIJA
1895 - 1943
ZA VRJEME 4. NEPRIJATELJSKE
OFANZIVE OVDJE JE SAHRANJENA
PARTIZANSKA DOKTORICA MARIJA
SCHLESINGER
MRTVA PARTIZANKA GROBOM JE
MASKIRALA I ŠTITILA RANJENE
DRUGOVE

(Schlesinger dr. Marija 1895–1943. V času 4. sovražnikove ofenzive je bila tukaj pokopana partizanska zdravnica doktorica Marija Schlesinger. Mrtva partizanka je z grobom prikrila in varovala ranjene tovariše.) (SLIKA 17: Grob partizanske zdravnice dr. Marije Schlesinger in vhod v podzemni bunker. Partizanska bolnica na Petrovi gori, razglednica iz okoli leta 1980.).

Na betonski plošči je dandanes ostalo le še nekaj ulitih črk, zdravničin bronasti portret je bil zlomljen in v treh delih vržen v bunker.⁴⁶ (SLIKA 18: Uničena plošča na grobu partizanske zdravnice dr. Marije Schlesinger. Partizanska bolnica na Petrovi gori, 4. marec 2016.). Sabor Republike Hrvaške pa je 28. junija 1991 sprejel ukaz, s katerim so razglasili zakon o prenehanju veljavnosti Zakona o »Nagradi dr. Marije Schlesinger«, ki se je podeljevala zdravstvenim delavcem.⁴⁷

---

46 Kresojević, Željko. »Zapisi iz gore (4): Doktorica Marija.« <https://banija.rs/obicajji/20035-zapisi-iz-gore-4-doktorica-marija.html> (dostop: december 2020).

47 Zakon o prestanku važenja Zakona o "Nagradi dr. Marija Schlesinger".« https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_07_34_947.html (dostop: december 2020).

Makljen

Na planini Makljen v Bosni in Hercegovini so leta 1978 postavili partizanski spomenik v spomin na bitko na Neretvi (znano tudi kot četrta sovražnikova ofenziva ali bitka za ranjence). (*SLIKA 19: Razglednica spomenika na Makljenu, posvečenega Bitki na Neretvi; zraven sta še fotografiji muzeja NOB v Jablanici, 1984.*). Kip kiparja Boška Kučanskega je bil leta 2000 miniran, danes v zrak štrli samo njegova grozljiva konstrukcija iz armiranih betonskih stebrov (*SLIKA 20: Miniran spomenik na Makljenu. Makljen, 24. april 2004.*). Očitno so nacionalisti tudi ta spomenik interpretirali kot simbol komunističnega režima in socialistične preteklosti, s katero je treba dokončno obračunati.⁴⁸

Tjentište

Izjemen spomenik, delo kiparja Miodraga Živkovića, stoji v Narodnem parku Sutjeska.

Na Tjentištu so ga leta 1971 postavili v spomin na borce, padle v bitki na Sutjeski, v kateri so se partizani v peti nemški ofenzivi leta 1943 z velikimi žrtvami (7366 padlih borcev) prebili iz okupatorjevega obroča. Zraven je še kostnica s posmrtnimi ostanki 3301 borca. Osrednji spomenik je od leta 2019 v dobrem stanju. V neposredni bližini so zgradili še nekaj objektov – spominski dom, nekaj hotelov in dodatna obeležja. Večina teh objektov je bila v času zadnje vojne poškodovana. Notranjost spominskega doma krasi 13 izjemnih fresk slikarja Krste Hegedušića, ki pa so doživele vandalsko izživljanje (*SLIKI 21: Okupatorji, upodobljeni na Hegedušičevi freski v spominskem domu bitke na Sutjeski, razglednica iz okoli leta 1975. in 22: Vandalsko poškodovana freska v spominskem domu bitke na Sutjeski. Tjentište, 6. avgust 2011.*). Gre predvsem za vrezane datume in podpise posameznikov pa tudi za nekaj strelnih poškodb, kar kaže, da je šlo za vandalizem brez neke ideološke podlage. Spominski dom so pred leti vsaj toliko uredili, da so preprečili nadaljnje propadanje. Na Sutjeski je padlo tudi veliko Hrvatov, predvsem Dalmatincev. Ob 75. obletnici bitke na Sutjeski je

---

48 *Monumenti, promenjivo lice sečanja*. Ur. Daniel Bromund, Christian Pfeifer. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst, 2013, 58–59.

hrvaški sabor zavrnil pokroviteljstvo nad slovesnostjo, redno pa podpira srečanja pristašev ustašev v Bleiburgu.⁴⁹

Drvar

25. maja 1944 je nemški okupator izvedel desant na Drvar, ki je bil neuspešen poskus zajetja vrhovnega komandanta NOV in POJ Josipa Broza – Tita. Razglednica Drvarja iz okoli leta 1985 prikazuje parkovno urejen spominski kompleks na hribčku Šobića glavica nad mestom. Osrednji del predstavlja leta 1967 postavljen spomenik s štirimi poševnimi in v štiri smeri neba dvigajočimi se 20 metrov visokimi stebri z reliefnimi podobami iz časa 2. svetovne vojne.⁵⁰ (SLIKA 23: Spomenik NOB v Drvarju, razglednica iz okoli leta 1985.). Monumentalni spomenik padlim borcem in žrtvam fašističnega terorja, ki sta ga oblikovala Lujo Šverer in Marijan Kockovič, je danes popolnoma uničen (SLIKA 24: Uničen spomenik NOB v Drvarju. Drvar, 26. april 2011.).

Vis

Kmalu po desantu na Drvar, 25. maja 1944, je politično in vojaško vodstvo partizanskega gibanja z Josipom Brozom – Titom na čelu preko Italije prispelo na Vis. V spomin na ta dogodek so v pristanišču v Komiži postavili spomenik z napisom: »Od 7. 6. – 15. 9. 1944 Tito je s Visa usmeravao borbu za oslobođenje zemlje i medjunarodno priznanje nove Jugoslavije.« (Od 7. 6. – 15. 9. 1944 je Tito z Visa vodil boj za osvoboditev in mednarodno priznanje Jugoslavije.) (SLIKA 25: Zgornji fotografiji prikazujeta partizanski spomenik v pristanišču v Komiži, posvečen prihodu vodstva partizanskega gibanja s Titom na čelu na Vis 7. junija 1944. Razglednica iz okoli leta 1985.). Po razpadu Jugoslavije je bil spomenik odstranjen. Kaj točno se je z njim zgodilo, ni znano (SLIKA 26: Pogled na pristanišče v Komiži po odstranitvi spomenika pod št. 14. Komiža, 26. junij 2004.).

Na proslavi dvoletnice ustanovitve Prve dalmatinske udarne brigade 12. septembra 1944 na Visu je Josip Broz – Tito govoril tudi o bodočih

---

49 Gall, Zlatko. »Kako se Hrvatska odrekla svojih mrtvih sa Sutjeske.« <https://slobodnadalmacija.hr/kolumne/kako-se-hrvatska-odrekla-svojih-mrtvih-sa-sutjeske-525772> (dostop: december 2020).

50 Niebyl, Donald. *Spomenik, Monument database*. London: Fuel, 2018, 42–43.

državnih meja. Takrat je izrekel tudi znani stavek: »*Mi tujega nočemo, a svojega ne damo.*«⁵¹ V spomin na ta dogodek so 27. julija 1964 v pristanišču na Visu odkrili monumentalni spomenik iz belega marmorja avtorja Antuna Auguštinčića. V spomenik je bil spredaj vklesan omenjeni Titov stavek, v stranskih in zadnji ploskvi spomenika pa besedilo o Prvi dalmatinski brigadi.⁵² (SLIKA 27: *Spomenik v pristanišču na Visu: »Mi tujega nočemo, a svojega ne damo.*«⁵³). Leta 1994 je bil spomenik odstranjen in prepeljan v vojašnico Samogor, kjer je bil v naslednjih letih popolnoma uničen.⁵⁴ Spomenik je bil odstranjen z odlokom občinske oblasti Visa, ki je bila takrat v rokah stranke HDZ (Hrvatske demokratske zajednice).⁵⁵ Nekateri domačini so leta 2002, ko je spomenik že močno poškodovan ležal v zapuščeni vojašnici Samogor, pripovedovali, da ga oblast ni mogla razstreliti, ker je bil preblizu naseljenemu območju. Nekateri člani HZD so se bali, da bi ga morebitna nova oblast skušala ponovno postaviti nazaj. Da bi to preprečili, so na spomeniku z macolami razbili vse napise (SLIKA 28: *Uničen spomenik »Mi tujega nočemo, a svojega ne damo.« Nekdanja vojašnica JLA Samogor na Visu. Vis, 27. junij 2002.*).

Na hribu Čunkovica, približno pet kilometrov iz Visa, je bil postavljen kamnit spomenik angleškemu pilotom. Napis se je glasil: »*Na slavno uspomenu avijatičara Royal Air Force, koji su dali svoje živote u operacijama nad Jugoslavijom.*« (V slavni spomin pilotom Royal Air Force, ki so žrtvovali svoja življenja v operacijah nad Jugoslavijo.) (SLIKA 29: *Spomenik angleškemu pilotom na Visu pred izbrisom besede Jugoslavija in zamenjavi s Hrvaško.*⁵⁶). V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja so ob političnih spremembah in skrajnih nacionalističnih težnjah ta spomenik sicer pustili, odstranili pa so napis Jugoslavija in ga zamenjali

---

51 Josip Broz Tito. *Borba za osvoboditev Jugoslavije, članki in govori iz narodno osvobodilne borbe 1941–1945*. Beograd: Državna založba Jugoslavije, 1945, 217–223.

52 Spomenik v pristanišču na Visu: "Mi tujega nočemo, a svojega ne damo." V: *Vis*, ur. Drago Zdunić, Darivaj Žilić. Rijeka: Otakar Kerševani; Zagreb: Spektar, 1974, 77, 123.

53 V: *Vis*, ur. Drago Zdunić, Darivaj Žilić. Rijeka: Otakar Kerševani; Zagreb: Spektar, 1974, 77, 123.

54 »Vis – "Tude nečemo – svoje ne damo".« <https://www.sebenico.com/our-works/vis-tude-necemo-svoje-ne-damo/> (dostop: december 2020).

55 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 235.

56 V: *Vis*, ur. Drago Zdunić, Darivaj Žilić. Rijeka: Otakar Kerševani; Zagreb: Spektar, 1974.

s Hrvaško. Na drugi strani spomenika je bil isti napis tudi v angleščini zato so tudi tu zamenjali Jugoslavijo s Hrvaško (*SLIKI 30: Spomenik angleškim pilotom na Visu po odstranitvi besede Jugoslavija in zamenjavi s Hrvaško. Vis, 26. junij 2001. in 31: Spomenik angleškim pilotom na Visu. Tudi na napisu v angleškem jeziku so odstranili besedo Jugoslavija in jo zamenjali s Hrvaško. Vis, 26. junij 2001.*).

Ostale spomenike posvečene pilotom pa so popolnoma uničili. Gre za spomenik na nekdanjem zavezniškem letališču, ki je na Pliskem polju delovalo po kapitulaciji Italije leta 1943 (*SLIKA 32: Uničen spomenik na Pliskem polju, kjer je med 2. svetovno vojno delovalo zavezniško letališče, Vis, 27. junij 2002.*).

Na križišču cest Vis–Komiža–Podstražje so leta 1951 postavili spomenik iz grobo obdelanega kamna (*SLIKA 33: Spomenik na križišču cest Vis–Komiža–Podstražje, posvečen padlim pilotom in oficirjem.*⁵⁷). Spomenik postavljen v spomin na padle pilote in oficirje je bil po razpadu Jugoslavije popolnoma uničen (*SLIKA 34: Uničen spomenik na križišču cest Vis–Komiža–Podstražje, posvečen padlim pilotom in oficirjem. Vis, 27. junij 2002.*).

Podgora

Spomenik jugoslovanske vojne mornarice – Krila galebov.

V vasici Podgora je bil septembra 1942 ustanovljen prvi oddelek jugoslovanske mornarice. Njeni vlogi je bil dvajset let pozneje posvečen spomenik, ki ga je odkril jugoslovanski predsednik Tito. Spomenik je med letoma 1960 in 1961 zasnoval kipar Rajko Radović. Skulptura je visoka 32 m, narejena pa je iz belega betona, ki se dviga iz črnega granitnega platoja dimenzij 12 x 30 m. Postavljen je med morsko obalo in strmo gorovje Biokovo in tako ustvarja močan vizualni poudarek v pokrajini (*SLIKA 35: Spomenik jugoslovanske vojne mornarice – Krila Galebov v Podgori. Razglednica iz okoli leta 1975.*). Po razpadu Jugoslavije so spomenik večkrat neuspešno minirali, pozneje pa je bil pomen dogodkov iz protifašističnega upora namerno marginaliziran.

---

⁵⁷ V: Vis, ur. Drago Zdunić, Darivoj Žilić. Rijeka: Otokar Kerševani; Zagreb: Spektar, 1974.

Revizionizem se kaže tudi pri novem opisu spomenika na spominski plošči, ki trdi, da je spomenik posvečen vsem »hrvaškim mornarjem«, partizanskega upora pa ne omenja.⁵⁸ Na večkratne poskuse rušenja spomenika je vezana tudi anekdota, ko je predsednik Hrvaške dr. Franjo Tuđman leta 1997 obiskal Podgoro. Med govorom zbranim je dejal: »Hvala vam Podgorjani, ker ste ohranili ta čudoviti spomenik.« Neka ženska iz množice mu je odvrnila: »Nismo ga mi ohranili, ampak je bil on s svojo žilavostjo močnejši od tvojih rušiteljev – minerjev.«⁵⁹

Kamensko

Spomenik zmagi prebivalcev Slavonije (znan tudi kot spomenik ljudstvu-junaku Slavonije) je bil monumentalni spomenik iz nerjavečega jekla, postavljen na pobočjih Papuka, in sicer v bližini vasi Kamenska v današnji Požeško-slavonski županiji. Spomenik je delo kiparja Vojina Bakića. Odkrit je bil leta 1968 in je bil ob postavitvi največja postmodernistična skulptura na svetu (SLIKA 36: *Spomenik posvečen zmagi prebivalcev Slavonije v Kamenskem. Razglednica iz okoli leta 1980.*). Spomenik je bil leta 1992 popolnoma uničen (SLIKA 37: *Uničevanje spomenika v Kamenskem, 1992.*⁶⁰). Obstaja sum, da so za razstreljevanje spomenika odgovorne sile hrvaške vojske.⁶¹ Ker je bil izdelan iz nerjavečega jekla, so ga v Slavonskem Brodu predelali v posode.⁶²

Mostar

Leta 1993 je hrvaška vojska v Mostarju porušila znameniti most arhitekta Mimarja Hayruddina iz leta 1566. Leta 2004 so ga na novo zgradili in slavnostno odprli.⁶³ Niso pa obnovili izjemnega

---

58 Bugarić, Boštjan (et al.). *Arhitektura. Skulptura. Spomin, Umetnost spomenikov Jugoslavije 1945-1991*. Ljubljana: Društvo arhitektov, 2020, 108–109.

59 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*. Zagreb: Savez antifašističnih boraca Hrvatske, 2002, 217.

60 Dostopno na: <https://www.spomenikdatabase.org/kamenska> (dostop: december 2020).

61 »Spomenik pobjedi naroda Slavonije.« https://hr.wikipedia.org/wiki/Spomenik_pobjedi_naroda_Slavonije (dostop: december 2020).

62 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 8.

63 »Odprli most v Mostarju.« <https://www.rtvsllo.si/svet/odprli-most-v-mostarju/21337> (dostop: december 2020).

partizanskega pokopališča arhitekta Bogdana Bogdanovića, ki je doživelo več vandalskih uničevanj in je močno poškodovano. Pokopališče je oblikovano v terasah, vrezanih v pobočje hriba. Mesto mrtvih je zasnovano kot podvojitev mesta živih – z ulicami, trgi, mostovi, stolpi in mestnimi vrati. V masivne oporne stene, obložene s kamnom, so vgravirani ornamentalni simboli in imena približno 800 padlih partizanov. Še nekaj sto neidentificiranih trupel počiva v skupni grobnici (*SLIKA 38: Partizansko pokopališče v Mostarju, razglednica iz okoli leta 1980.*). Miha Dešman je zapisal, da ga je presunil kontrast med zanemarjenostjo, tiho lepoto spomenika in nebrzdano turistično okupacijo bližnjega mesta z mostom, kjer je njegova lepota ponižana v slikovito merkantilno kuliso.⁶⁴ Avtor spomenika Bogdan Bogdanovič pa:

To je spomenik jugoslovanski solidarnosti. Posvečen je mostarskemu bataljonu. Ganilo me je, da so bili borci praktično še otroci. Njihova imena: bosanska, srbska, hrvaška. Spominjala so me na otroško križarsko vojno. Večina jih je bila ubitih. Njim so posvečeni kenotafi, simbolični grobovi. Nekaj ostankov je tu pokopanih, ne prav veliko. Spomenik je močno poškodovan, a ne da se ga porušiti, saj je vrezan v hrib in tako neuničljiv.⁶⁵

Karlovec

V parku svobode v Karlovcu so leta 1955 odkrili spomenik padlim borcem in žrtvam fašizma, avtorja Vanje Radauša (*SLIKA 39: Spodnja fotografija prikazuje spomenik NOB v Karlovcu, razglednica iz okoli leta 1975.*). Spomenik je bil tako kot večina antifašističnih spomenikov v Karlovcu leta 1991 popolnoma uničen (*SLIKA 40: Popolnoma uničen spomenik NOB v Karlovcu. Karlovec, 4. marec 2016.*). Miniran je bil tudi kip Franje Pucaka. Združenje Hrvaški domobran (Udruga Hrvatski domobran) pa je na istem mestu postavilo spominsko obeležje ustašem in domobranom z napisom: »Hrvaškim vojakom padlim za Hrvaško 1941 – 1945 in 1991 – 1995, Postavilo Združenje veteranov Hrvaški domobran

---

64 Bugarič, Boštjan (et al.). *Arhitektura. Skulptura. Spomin, Umetnost spomenikov Jugoslavije 1945–1991*. Ljubljana: Društvo arhitektov, 2020, 114–115.

65 Bogdanović, Bogdan. *Bogdanović by Bogdanović, Yugoslav Memorials through the Eyes of Their Architect*. New York: The Museum of Modern Art, 2018, 28–35.

Karlovec – 1991 – 1995.»⁶⁶ (Hrvatskim vojnicima palim za Hrvatsku 1941 – 1945. Podiže Udruga veterana Hrvatski domobran Karlovac).

Opuzen

V Opuzenu so oktobra 1978 odkrili, julija 1991 pa z miniranjem porušili monumentalni spomenik Stjepanu Filipoviću, narodnemu heroju, rojenemu leta 1919 v Opuzenu, ki je pod nacistično-četniškimi vislicami (v Valjevu, 22. maja 1942) pogumno in z vzdignjenimi rokami klical k svobodi in pozival ljudi v boj proti okupatorju in njegovim služabnikom⁶⁷ (*SLIKA 41: Obešanje partizana Stjepanja Filipovića 22. maja 1942 v Valjevu.*⁶⁸). Delo kiparja Mira Vuca in Stjepana Gračana je porušila skupina pod vodstvom ustaškega emigranta Daidā, kasneje generala hrvaške vojske.⁶⁹

Do porušnja je bil spomenik Stjepanu Filipoviću skupaj z istoimenskim spomenikom v Valjevu v Srbiji, kiparja Vojina Bakića, ena od dveh monumentalnih parafraz znamenite fotografije Filipovića pod vislicami leta 1942 (*SLIKI 42: Spomenik partizanu Stjepanu Filipoviću v Opuzenu.*⁷⁰ in *43: Z miniranjem popolnoma uničen spomenik Stjepanu Filipoviću.*⁷¹). Zgražanje in protesti antifašistov iz Opuzena in Dalmacije vse do najvišje oblasti v Republiki Hrvaški so ostali brez odziva.⁷²

Gregor Jazbec navaja, da se je v gestapovskih arhivih ohranila slika s spremnim dopisom, v katerem je med drugim zabeleženo, da je Filipović pogumno in vojaško korakal poleg straže, tako da je bil korak

---

66 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 69.

67 Zgodbo o spomeniku Stjepanu Filipoviću je avtorica Irena Škorić podrobno predstavila v dokumentarnem filmu "Neželena dediščina", posvečenemu porušeni antifašistični spomeniku na Hrvaškem. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=byKpQ4QcAwo&t=1s>

68 Vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Stjepan_Filipovi%C4%87#/media/Slika:Stjepan_Stevo_Filipovi%C4%87.jpg (dostop: december 2020).

69 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 51, 69.

70 Vir: *Putovima revolucije*, ur. Zdravko Krnić. Zagreb: Turitkomerc in Republički odbor Saveza udruženja boraca NOR SR Hrvatske, 1979.

71 Vir: »Spomenik slavnog partizana miniran, na njegovom mjestu industrijska zona.« <https://radiosarajevo.ba/vijesti/regija/spomenik-slavnog-partizana-miniran-na-njegovom-mjestu-industrijska-zona/366878> (dostop: december 2020).

72 Juraj Hrženjak. *Rušenje antifašističnih spomenika u Hrvatskoj 1990 – 2000*, 51.

njegovih spremljevalcev videti smešen. Ko so ga postavili pod vislice, je obsojeni še vedno kričal, žalil okupatorja in celo samega vodjo velikega nemškega rajha z besedami: »Živel! komunisti, živel delavski boj, dol s Hitlerjem.« Njegove zadnje besede so bile: »Kaj čakate, kaj trpite?! Vzemite puške in izženite to golazen iz države! Živela komunistična partija Jugoslavije! Živela Rdeča armada!« Ko so mu srbski rablji dali zanko okoli vratu, je Filipovič, sicer po rodu Hrvat, izjavil: »Ne obesite me vi, bratje Srbi, naj me Nemci.«⁷³

Drugi prisotni očitavec, SS vodnik Maletan, je zapisal, da je bil zaradi »hujskanja, ki bi pri delu okuženega srbskega prebivalstva lahko izzval incidente,« obešen že pred načrtovano enajsto uro. V resnici bi moral biti že dva meseca prej, pa zaradi mučenja ni mogel stati na nogah. Z usmrтитvijo so počakali do okrevanja.⁷⁴

Fotografija obešanja Stjepana Filipoviča visi na sedežu Združenih narodov v New Yorku kot simbol upora proti tiranijam.⁷⁵

Zdaj že pokojni islandski skladatelj filmske glasbe Jóhann Jóhannsson je zasnoval režijski prvenec (premierno prikazan na Berlinskem filmskem festivalu, 2020) minimalistično znanstvenofantastično abstrakcijo *Poslednji in prvi možje* (*Last And First Men*), ki s črno-belo fotografijo izjemno estetsko prikazuje najbolj prepoznavne in kvalitetne jugoslovanske spomenike NOB (Tjentište, Petrova gora, Jasenovac, Kadinjača ...) brez kakršnekoli navedbe avtorjev in lokacij spomenikov.⁷⁶ Skozi meglice prikazuje detajle in celoto navedenih spomenikov, medtem ko glas Tilde Swinton pripoveduje zgodbo o apokaliptično uničenem svetu, v katerem so po propadu nekoč napredne civilizacije ostali le spomeniki z značilnim brutalističnim značajem betonske zgradbe. Tudi brez poznavanja konteksta NOB ti spomeniki s svojo kvalitetno likovno

---

73 Jazbec, Gregor. *Bitka na Sutjeski*. Gornja Radgona: Gregor Jazbec s. p., 2020, 242–243.

74 Prav tam, 243.

75 Prav tam.

76 »Last and First Men.« <https://youtu.be/nqDBiKlbDA> (dostop: december 2020); Kohn, Eric. »'Last and First Men' Review: Jóhann Jóhannsson's Posthumous Film Is a Dazzling Vision of the Apocalypse.« <https://www.indiewire.com/2020/02/last-and-first-men-review-johann-johannsson-berlin-1202213596/> (dostop: december 2020).

govorico predstavljajo prepričljiv dokument o življenju določenega časa. Umetniki so v ta dela vnesli duha časa, ki ga simbolizira upor proti zlu in prizadevanje za boljšo prihodnost. Ti spomeniki opozarjajo, vabijo in spodbujajo k razmisleku o človekovih preteklih in bodočih ravnanjih. Hkrati sporočajo, da je človeštvo sposobno dobrih, istočasno pa tudi najbolj zavržnih dejanj. Brez ohranjanja kolektivnega zgodovinskega spomina (tudi s spomeniki) se nam zavržna dejanja lahko zelo hitro ponovijo.

SLIKOVNO GRADIVO

Lastnik razglednic in avtor fotografij je Božidar Flajšman, razen tistih, kjer je avtorstvo ali vir posebej naveden.

LITERATURA

Glej angleški del prispevka.

POVZETEK

Da bi razumeli, zakaj se je odnos do partizanstva po vsej Jugoslaviji tako spremenil, da je postal podlaga za uničevanje spomenikov, je treba poseči v osemdeseta leta. Obravnava druge svetovne se je v kmalu po Titovi smrti v osemdesetih letih preselila skorajda v čisto politiko. Politične elite v posameznih republikah so skozi vrednotenje druge svetovne vojne (in sicer zgodovine) skušale utrditi svojo pozicijo in vizijo preureditve jugoslovanske družbe. Vse, kar je bilo povezano z vrednotenjem preteklosti: umetniška dela, spomini, feljtonistika ali »prava« zgodovinska dela, je postalo predmet polemik, zaradi česar se je meja med strokovnim zgodovinskim in bolj poljudnimi žanri zabrisala, zgodovinska stroka pa vedno bolj politizirala in zapirala v republiške meje. Po prvih večstrankarskih volitvah po posameznih republikah (1990) je zgodovina svojo politično funkcijo, kar zadeva Jugoslavijo, izgubila, še vedno pa je ostala pomemben, ponekod tudi osrednji dejavnik v političnih bojih znotraj novonastalih držav. Na tej podlagi so se nove državne, še večkrat pa lokalne oblasti tudi odločale za rušenje spomenikov, preimenovanje ulic in šol ter drugo retuširanje zgodovine na novi podlagi. Antifašistične spomenike se je začelo interpretirati kot simbole komunističnega režima in socialistične preteklosti, s katero je treba dokončno obračunati. Zgodovinska dejstva, kakovost, umetniška vrednost in avtorstvo najboljših umetnikov seveda niso bili faktorji, ki bi odločali o njihovi ohranitvi.

Retro **SPEKTIVE**

Recenzije

ŽIVLJENJE OB MEJI: ROGAŠKA SLATINA IN OBSOTELJE KOT JUGOVZHODNA MEJA NEMŠKEGA RAJHA (1941–1945)

RECENZIJA DELA

Daniel Siter

Kraj in izdajatelj: Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

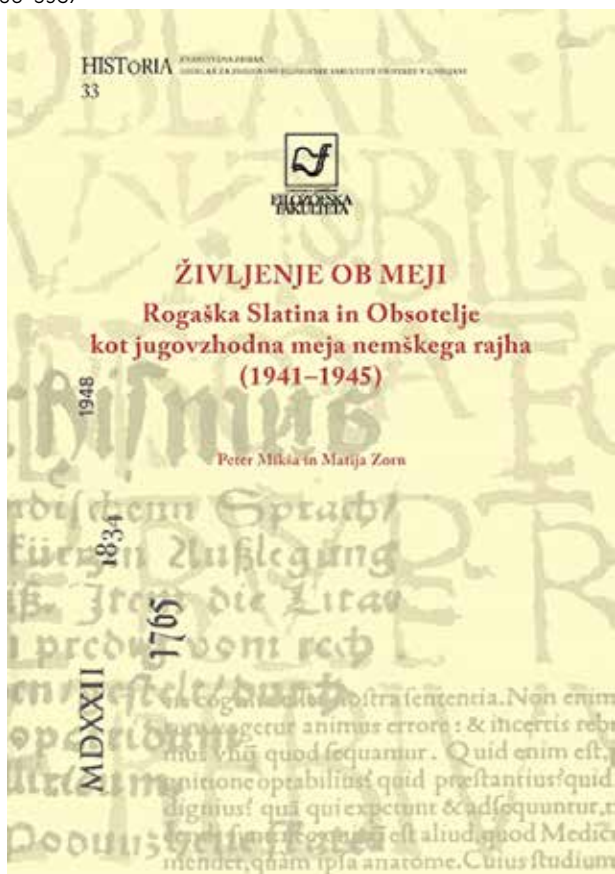
Založnik: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Leto izida: 2020

Število strani: 106

Število slik/preglednic: 73/1

ISSN: 1408-3957

V aprilu 2020 je Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v okviru zbirke Oddelka za zgodovino *Historia 33* založila znanstveno monografijo z naslovom *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941-1945)*. Monografsko delo je nastalo v sodelovanju zgodovinarja Petra Mikše¹ in geografa Matije Zorna², ki sta se s tematiko intenzivno ukvarjala od pričetka izvajanja projekta ARRS v maju 2017.³ Osnovo njune monografije tvori razstava *Rogaška Slatina kot obmejno mesto Tretjega rajha, 1941-1945*, katero sta avtorja nadgradila in razširila z novimi, doslej še neobjavljenimi viri. Monografska publikacija tako predstavlja najnovejše znanstveno-raziskovalne izsledke o nemško-hrvaški državni meji na reki Sotli (v njenem fokusu je zlasti mejni odsek v zalednem okolišu Rogaške Slatine ter Obsotelje), ki je v času druge svetovne vojne predstavljala najjužnejše mejne obronke Hitlerjeve Nemčije.

Odlika monografije – nikakor ne edina – se izkazuje v uporabi bogatega nabora različnih virov, ki jih avtorja medsebojno dobro prepletata in dopolnjujeta v smiselno celoto. Njuno delo namreč temelji na primarnem arhivskem gradivu Arhiva Republike Slovenije (ARS, Ljubljana), Hrvaškega državnega arhiva (HDA, Zagreb) in Političnega arhiva nemškega zunanjega ministrstva (PA AA, Berlin), redkem slikovnem gradivu, šolskih kronikah, matičnih knjigah, ogromni masi dokumentacije iz zasebnih zbirk, vojnem časopisju, tehnologiji LIDAR (daljinskem zaznavanju površja) in ustnih virih – spominskih pričevanjih še živečih prič. Pri podajanju osebnih spominov je ob nastajanju tega dela s pričevanji sodelovalo kar 15 pričevalcev, ki so mejo in njene

1 Doc. dr. Peter Mikša, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.

2 Matija Zorn, dr., Znanstveni svetnik in izr. prof. dr. Matija Zorn, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika.

3 Tematika okupirane Rogaške Slatine v vlogi obmejnega mesta nemškega rajha (1941-1945) se je raziskovala pod okriljem triletnega (od maja 2017 do aprila 2020) temeljnega raziskovalnega projekta ARRS z naslovom »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, ki ga je skupaj s partnerskimi ustanovami pod krovnim vodstvom red. prof. dr. Boža Repeta izvajal Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, financirala pa ga je Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Med raziskovalne rezultate enoletnega projektne delo v povezavi z obmejno lego Rogaške Slatine ob reki Sotli sodi razstava *Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha 1941-1945*, ki so jo avtorji (Peter Mikša, Daniel Siter, Božo Repe in cenjeni sodelavci) otvorili aprila 2018 v Rogaški Slatini, nato pa je gostovala še v Ljubljani, Celju, Mariboru, Ptuj in Zagrebu.

posledice doživeli na lastni koži. Z nekaterimi sta se avtorja odpravila celo na prizorišče proučevanega območja, kjer so bili nato posneti intervjuji. Osnovno ogrodje njunega pisanja predstavlja tudi tehtno izbrana literatura, mimo katere ne more nihče, ki raziskuje čas druge svetovne vojne na Slovenskem. Specifika publikacije je tudi ta, da avtorja povežeta preteklost s sedanostjo in na aktualnih primerih s priloženimi terenskimi fotografijami današnjega stanja pokažeta, kako se denimo glede ožičenja tedanje nemško-hrvaške meje (današnje hrvaško-slovenske državne meje) med razdobjem 1941-1945 in zadnjih nekaj let, ko na isti mejni črti zopet stoji več kot dva metra visoka panelna ograja s spiralno bodečo žico na vrhu, kaj prida ni spremenilo. Prednosti interdisciplinarnega raziskovanja in sinhronega sodelovanja zgodovinske in geografske vede sta poleg uspešnega terenskega dela dokazala tudi v kartografskem gradivu (podpora Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU), katerega neprecenljiva vrednost se kaže v doslej najnovejših in najnatančnejših zemljevidnih prikazih poteka okupacijskih meja v prostoru zasedene Slovenije, občinskih meja in teritorialnega obsega začasno priključene hrvaške občine Hum na Sotli, lokacij vzpostavljenih mejnih prehodov v analiziranem sektorju sotelske meje med Podčetrtkom, Rogaško Slatino in Rogatcem ter kartografskih vrisih še danes vidnih sledi nemškega protiinvazijskega utrjevanja (strelski jarki, izkopi stanovanjskih/skladiščnih bunkerjev, strojnična gnezda in protitankovski jarki).

Nekaj več kot 100 strani obsegajočo znanstveno publikacijo sestavlja 22 poglavij, od tega je neposredno na vsebino vezanih 16 poglavij, ki se primarno fokusirajo na življenje in vsakdan prebivalcev na obeh straneh meje na Sotli. Začetna poglavja analizirajo nemško invazijo na Kraljevino Jugoslavijo, katere slabo oborožena ter neustrezno pripravljena in opremljena vojska je v beograjski prestolnici – mestu, ki je že uvodnega dne aprilske vojne doživelo uničujoče bombardiranje – podpisala brezpogojno kapitulacijo po pičlih 11 dneh vojskovanja, v nadaljevanju pa avtorja predstavi potek razkosanja (razdelitve) in okupacije zasedenega slovenskega teritorija, kjer so štirje okupatorji uvedli svoj zasedbeni upravni aparat z rigoroznim režimom. V poglavju o novih mejah in mejnih območjih ponazorita oblikovanje različno

varovanih, zastraženih, ožičenih, zagrajenih in zaminiranih okupacijskih meja (v zasedeni Sloveniji jih je bilo skupno za več kot 665 km), ki so nastale kot posledica nastanka okupatorjevih upravno-pokrajinskih enot (okupacijskih con). Zatem se osredotočata na lokalno dogajanje v prostoru zgornjega Obsotelja in zdravilišča Rogaška Slatina v času aprilske vojne ter kasnejšega prevzemanja občinske uprave, vzpostavljanja civilne uprave in nameščanja lokalnih raznarodovalno-represivnih organov. V nadaljevanju pa obravnavata meddržavno mejno pogodbo med nemškim rajhom in njegovim satelitom NDH, ki je vzpostavila nemško-hrvaško državno mejo (med drugim tudi po razmejitveni reki Sotli), ter na temeljih primarnih arhivskih virov iz PA AA pojasnjujeta delo mešane nemško-hrvaške centralne razmejitvene komisije s sedežem v Rogaški Slatini, od koder je ob upoštevanju gospodarskih dejavnikov urejala manjša mejna nesoglasja, odločala o izpeljavi zadnjih popravkov, zaključevala razmejitveno delo in nadzirala terensko označevanje meje. Najbrž ključna odločitev nemške razmejitvene delegacije je bila začasna upravno-teritorialna priključitev hrvaške občine Hum na Sotli k Hitlerjevi Nemčiji (natančneje Spodnji Štajerski oz. njenemu političnemu okraju Šmarje pri Jelšah), čemur sta avtorja posvetila celotno poglavje. Največji sklop poglavij pa je namenjen življenju prebivalcev na obeh straneh meje in njenih posledic, s katerimi so se morali spoprijeti lokalni ljudje v svojem vsakdanu. Lotita se tudi vsebine o odpiranju mejnih prehodov ter vzpostavitvi čezmejnega gospodarskega, blagovnega in potniškega prometa med ustaško NDH in Spodnjo Štajersko, za kar so lokalni prebivalci (dvolastniki – lastniki zemljišč na obeh straneh Sotle, šolarji, steklarji, rudarji in drugi zaposleni) potrebovali mejne prepustnice oz. dovolilnice, ki so se izdajale v obliki dvojezičnih kart. Obmejni prebivalci pa meje seveda niso prehajali samo legalno. Posledice vojne in okupatorjevega silnega izkoriščanja podjarmljenih dežel so se kazale tudi v hudem pomanjkanju osnovnih dobrin in posledičnem tihotapljenju blaga čez minirano in ožičeno obrežje Sotle, kar se je pogostoma končalo tragično. Avtorja zlasti preko pretresljivih osebnih zgodb še živečih pričevalcev in redkega slikovnega gradiva slednje opišeta v poglavjih *Življenje ob meji*, *Smrtne žrtve na meji* in *Nemško (za)varovanje južne meje*. Zadnja poglavja v monografiji so namenjena zaključni fazi vojne in vplivu meje

na povojni čas. Ob osvoboditvi Beograda oktobra 1944 se je vzhodna fronta približala Obsotelju na manj kot 410 km zračne razdalje. Po Hitlerjevih dekretih se je morala tudi na reki Sotli vzpostaviti neprebojna črta za zaščito rajha (*»Reichsschutzstellung«*), kar je obsoteljski prostor spremenilo v glavno in močno utrjeno protiinvazijsko obrambno linijo, ki so jo sestavljale protitankovske pasti oz. ovire, strelski jarki, zemeljski izkopi skladiščnih in stanovanjskih bunkerjev, postavljena mitraljezna in *»Panzerfaust«* gnezda ter zavarovane strelne odprtine, topovski rovi in protipehotne padalne stene. V zadnjem poglavju, ki še zadeva vojni čas, avtorja pojasnjujeta grozljivo vlogo Kazenskega delovnega taborišča za gradnjo utrdb na spodnještajerskem gradbenem odseku, lociranega v eni izmed šol v Rogaški Slatini, kjer so stanovali prisilno privedeni delavci, ki so gradili obrambno linijo na obsoteljskih utrjevalnih odsekih, poleg tega pa so prostori taborišča delovali tudi v mučilne in zastraševalne namene za priprte kaznjence (politične zapornike, ujete partizane in aktiviste OF). V zadnjem poglavju monografije (*Življenje ob meji po vojni*) se kaže povojna iznajdljivost obmejnih krajanov, ki so sotelsko žico, lesene stebre in ponekod še nepobrane mine uporabili za lastne potrebe.

Čeravno delo vsebuje zlasti inovativne mikroštudijske analize, monografija obeh avtorjev nikakor ne naznanja zgolj prispevka h krajevni zgodovini Rogaške Slatine in Obsotelja, temveč poseduje tudi izjemen znanstveno–raziskovalni doprinos in dosežek v sferi celotnega sodobnega slovenskega zgodovinopisja, zavoľjo katerega smo raziskovalci časa druge svetovne vojne na Slovenskem kot tudi študenti mnogih smeri pridobili novo nepogrešljivo znanstveno delo, ki hkrati – v to sem prepričan – odpira tudi dokaj široko polje novih tem in možnih raziskav.

KONTAKTI AVTORJEV

AUTHORS' CONTACT INFO

---

izr. prof. dr. Bojan Balkovec

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bozjan.balkovec@ff.uni-lj.si

---

asist. dr. Božidar Flajšman, profesor likovne umetnosti

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bozidarjozef.flajsman@ff.uni-lj.si

Žan Grm, diplomirani nemcist (UN) in diplomirani zgodovinar (UN)

Zrinjskega ulica 20, SI – 1230 Domžale, Slovenija
zan.grm@gmail.com

---

docent dr. Peter Mikša

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
peter.miksa@ff.uni-lj.si

Maruša Nartnik, magistrica profesorica zgodovine

Polhov Gradec 55, SI – 1355 Polhov Gradec, Slovenija
marusa.nartnik@gmail.com

---

red. prof. dr. Božo Repe

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bozo.repe@ff.uni-lj.si

---

asist. Daniel Siter, mladi raziskovalec

Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum
Studiorum Humanitatis, Ljubljana
Kardeljeva ploščad 1, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
daniel.siter@almamater.si

Ivan Smiljanić, magister zgodovine, mladi raziskovalec

Inštitut za novejšo zgodovino
Privoz 11, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
ivan.smiljanic@inz.si

